

T.C.  
KADİR HAS ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KÜRESELLEŞME BÖLÜMÜ



**TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA  
ERMENİSTAN**

Yüksek Lisans Tezi

SEDA YILMAZ

2008.09.04.014

İstanbul, 2012

T.C.  
KADIR HAS ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE KÜRESELLEŞME BÖLÜMÜ

**TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA  
ERMENİSTAN**

Yüksek Lisans Tezi

SEDA YILMAZ

2008.09.04.014

Danışman: YRD. DOÇ. DR. EMRE İŞERİ

İstanbul, 2012

Tarih:27.03.2012

T.C. Kadir Has Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Seda Yılmaz'a ait "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikasında Ermenistan" adlı çalışma jürimiz tarafından Uluslararası ilişkiler ve Küreselleşme Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Üye Prof. Dr. Mesut Hakkı Çaşın \_\_\_\_\_

Üye Doç. Dr. Mitat Çelikpala \_\_\_\_\_

Üye (Danışman) Yrd. Doç. Dr. Emre İşeri \_\_\_\_\_

## ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Güney Kafkasya bölgesindeki üç yeni devletin bağımsızlığını herhangi bir ayırım gözetmeksizin 1991 yılında tanıyan Türkiye özellikle, ortak dil, kültür ve tarihi paylaştığı Azerbaycan'la yakın bir ortaklık ilişkisi geliştirmiştir. Kafkasya politikasının temelini bölgenin sahip olduğu enerji kaynakları oluşturmuştur. Bu kapsamda Azerbaycan önem arz ederken Gürcistan ise bu kaynakların Türkiye'ye aktarımında önemli bir ülkedir. Türkiye'nin Güney Kafkasya'da sorunlu ilişki içinde olduğu tek devlet Ermenistan'dır.

Çalışma kapsamında; giriş bölümünde konunun içeri, amacı ve metodolojisi belirtilmiştir. İkinci bölümde teorik alanda mutlak ve göreceli kazanç kavramları ve bölgenin siyasi yapısı bu teorik ekseninde incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Güney Kafkasya jeopolitiğinde, Ermenistan'ın yeri ve Azerbaycan ile rekabetine değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, Amerika ve Rusya'nın Güney Kafkasya politikası ve bu politika ekseninde Ermenistan ile olan ilişkileri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası ve bu politikada Ermenistan ile olan ilişkisi değerlendirilmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde, "futbol diplomasisi" ile başlayan normalleşme sürecinde; soykırım iddiaları, Ermeni diaspora faaliyetleri, Dağlık Karabağ, "Kardeş" ülke Azerbaycan ve Rusya faktörleri değerlendirilmiştir. Sonuçta, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kazan-kazan politikasının realitesi tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Güney Kafkasya, Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan.

## ABSTRACT

After the dissolution of the Soviet Union, Republic of Turkey has been recognized three new states' independence without distinction of any kind in the Southern Caucasus geopolitical region in 1991. Azerbaijan is the one of those three states that Republic of Turkey developed close partnership with due to the both nations' common language, culture and history. Natural energy resources have taken the top priority while defining the Caucasus foreign policy. In this scope, even though Azerbaijan stands out as an important country, Georgia plays an important role as well transferring these resources into Turkey. The only country that the Republic of Turkey has political difficulties in Southern Caucasus region is Armenia.

In the scope of this study, Introduction part in the introduction content of the topic, purpose and methodology indicated. Second part has been analyzed theoretically in terms of absolute and relative gains concepts and the region's political structure. In the third part, Armenia has been evaluated with its competition with Azerbaijan in Southern Caucasus geopolitics. In this part, Southern Caucasus politics of United States of America and Russia and their political relation with Armenia has been discussed. In the fourth part, Southern Caucasus politics of Republic of Turkey and its political relation with Armenia has been evaluated. Started with "football diplomacy", during the normalization stage of political international relationship between Turkey and Armenia; "Armenian genocide allegations", "Armenian diaspora activities", "Nagorno-Karabakh", "brotherly country Azerbaijan" and "Russian" factors have been evaluated. As a result, reality of win-win situation has been discussed in terms of international relations between Republic of Turkey and Armenian.

**Key Words:** Southern Caucasus, Republic of Turkey, Armenia, Azerbaijan.

## ÖNSÖZ

“Yurt’ta Sulh Cihan’da Sulh” ilkesinin devamı olan “Komşularla Sıfır Sorun Politikası” ekseninde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi gündeme gelmesiyle iki ülke arasında birçok problemin olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda çalışmamda Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikasının Ermenistan’ın yeri ele alınmıştır. Türkiye’nin kazan-kazan söylemi Ermenistan ile ilişkilerinde hayata geçirilebilir mi? sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır.

İlk olarak yüksek lisans tezimi yazdığım süreçte karşılaştığım zorlukların çözümünde bana yol gösteren, tezimin tamamlanmasında katkı sağlayan başta Sayın Yrd. Doç. Dr. Emre İŞERİ’ ye, ayrıca çalışmama sağladıkları katkı ile Prof. Dr. Mesut Hakkı Çaşın’a ve Doç. Dr. Mitat Çelikpala’ya Teşekkür ederim.

Bu süreçte maddi ve manevi anlamda hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen ve bana her zaman destek veren Annem Ümmügül YILMAZ ve Babam Şevket YILMAZ’ a, sonsuz Teşekkür ederim. Bu çalışma onlara ithaf edilmiştir.

Seda Yılmaz

Sonsuz Sevgi ve Destekleriyle  
Sevgili Annem ve Babama İthaf Edilmiştir...

Seda Yılmaz

<b>ÖZET</b> .....	<b>iv</b>
<b>ABSTRACT</b> .....	<b>v</b>
<b>ÖNSÖZ</b> .....	<b>vi</b>
<b>HARİTALAR</b> .....	<b>x</b>
<b>TABLolar</b> .....	<b>xi</b>
<b>KISALTMALAR</b> .....	<b>xii</b>
<b>1 GİRİŞ</b> .....	<b>1</b>
<b>2 KURAMSAL ÇERÇEVE: MUTLAK VE GÖRECELİ ÇIKAR</b> .....	<b>8</b>
<b>3 GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİNDE ERMENİSTAN</b> .....	<b>18</b>
3.1 Amerika-Rusya Rekabeti ve Ermenistan .....	26
3.2 Azerbaycan ve Ermenistan Rekabeti.....	41
<b>4 SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI</b> .....	<b>47</b>
4.1 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri .....	56
4.2 Türkiye-Gürcistan İlişkileri .....	61
4.3 Doğu-Batı Enerji Koridorunda Türkiye’nin Rolü .....	64
4.3.1 Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı .....	66
4.3.2 Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı .....	68
4.3.3 Trans-Hazar Boru Hattı .....	70
4.3.4 Nabucco Projesi .....	73
<b>5 TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA ERMENİSTAN</b> <b>80</b>	
5.1 Türkiye’nin Yeni Dış Politika Etkinliği ve Ermenistan .....	87
5.1.1 Ermenistan Açılımı ve Protokoller .....	94
5.2 Engeller .....	100
5.2.1 1915 Olayları .....	101
5.2.2 Diaspora .....	117



5.2.3	Büyük Ermenistan İdeali ve Dağlık Karabağ Sorunu.....	127
5.2.4	“Kardeş” Ülke Azerbaycan Faktörü .....	142
5.2.5	Rusya Faktörü .....	146
5.3	Fırsatlar.....	151
5.3.1	Siyasi Boyut.....	151
5.3.2	Ekonomik Boyut.....	154
5.3.3	İnsani Boyut.....	157
<b>6</b>	<b>SONUÇ.....</b>	<b>161</b>
	<b>EKLER .....</b>	<b>169</b>
EK 1:	1914 Yılı Osmanlı Devletindeki Ermeni Nüfus İstatistikleri .....	169
EK 2:	Kurulmak İstenen Ermenistan: Harita-1870.....	171
EK 3:	ABD Başkanı Wilson’un Çizdiği Ermenistan Devleti Sınırları: 1918 .....	172
EK 4:	Farklı Kaynaklara Göre I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı’da Ermeni Nüfusu.....	173
EK 5:	Lozan Antlaşması Azınlıklarla İlgili Maddeler .....	174
EK 6:	Ermeni Soykırımını Tanıyan Ülkeler .....	177
EK 7:	Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller .....	183
	<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>189</b>

## HARİTALAR

<b>Harita 1:</b> Kafkasya Haritası .....	18
<b>Harita 2:</b> Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı.....	67
<b>Harita 3:</b> Bakü-Tiflis Erzurum Doğalgaz Hattı .....	69
<b>Harita 4:</b> Trans-Hazar Hattı Projesi.....	71
<b>Harita 5:</b> Türkiye - Yunanistan - İtalya Doğalgaz Boru Hattı Projesi.....	73
<b>Harita 6:</b> Nabucco Projesi Enerji Güzergâhları.....	74
<b>Harita 7:</b> Nabucco Doğalgaz Projesi-Projeye Doğalgaz Sağlanması Hedeflenen Ülkeler .....	76
<b>Harita 8:</b> Sevr Antlaşmasında Tasarlanmış Ermenistan Devleti Sınırları .....	130
<b>Harita 9:</b> Dağlık Karabağ Haritası.....	140
<b>Harita 10:</b> “ Büyük Ermenistan İdeali Çerçevesinde” Ermenistan Haritası: 1870.....	171
<b>Harita 11:</b> Amerikan Başkanı Wilson Tarafından Çizilen Ermenistan Devleti Sınırları: 1918 .....	172

## TABLÖLAR

<b>Tablo 1:</b> Hazar Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri .....	48
<b>Tablo 2:</b> Hazar Bölgesi Petrol Rezervleri .....	49
<b>Tablo 3:</b> Ermeni Tehciri Sonrası, Zayıyata Yönelik Ermeni Nüfus İstatistikleri .....	114
<b>Tablo 4:</b> 1914 Yılı Osmanlı Devletindeki Ermeni Nüfus İstatistikleri .....	169
<b>Tablo 5:</b> Farklı Kaynaklardan Ermeni Nüfusu İstatistikleri .....	173

## KISALTMALAR

<b>age.</b>	Adı Geçen Eser
<b>agm.</b>	Adı Geçen Makale
<b>agy.</b>	Adı Geçen Yayın
<b>AAA</b>	Amerika Ermeni Asamblesi (Armenia Assembly of America)
<b>AB</b>	Avrupa Birliği
<b>ABD</b>	Amerika Birleşik Devletleri
<b>ACG</b>	Azeri-Çıralı-Güneşli
<b>AGİT</b>	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
<b>AIOC</b>	Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi (Azerbaijan International Operating Company)
<b>AKKA</b>	Avrupa Konvansiyonel Silahlı Kuvvetler Anlaşması
<b>ANCA</b>	Amerika Ermeni Milli Komitesi (Armenian National Committee of America)
<b>AP</b>	Avrupa Parlamentosu
<b>ASALA</b>	Ermenistan'ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia)
<b>BDT</b>	Bağımsız Devletler Topluluğu
<b>BİO</b>	Barış İçin Ortaklık Projesi
<b>BM</b>	Birleşmiş Milletler
<b>BMGK</b>	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
<b>BTC</b>	Bakü-Tiflis-Ceyhan Projesi
<b>BTE</b>	Bakü-Tiflis-Erzurum
<b>IMF</b>	Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund)
<b>GUUAM</b>	Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan ve Moldavya'nın İngilizcilerinin baş harflerinden oluşan bu ülkelerin politik, ekonomik ve

stratejik ortaklıklarını kuvvetlendirmek üzere kurdukları, batı devletleri (özellikle ABD) ile işbirliği içinde bulunan oluşum.

<b>KEİ</b>	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü
<b>KİİP</b>	Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu
<b>KTB</b>	Kars-Tiflis-Bakü
<b>NATO</b>	Kuzey Atlantik İşbirliği Örgütü (North Atlantic Treaty Organization)
<b>RF</b>	Rusya Federasyonu
<b>SOCAR</b>	Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company Azerbaijan Republic)
<b>SSCB</b>	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
<b>TBMM</b>	Türkiye Büyük Millet Meclisi
<b>TPAO</b>	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
<b>TRACECA</b>	Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru (Transport Corridor Europe-Caucas-Asia)
<b>t.y.</b>	Tarih Yok
<b>UNDP</b>	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)

## 1 GİRİŞ

Stratejik açıdan dünyanın önemli bölgelerinden biri olan Kafkasya, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından bölge birlikte bölge zengin enerji kaynakları ve yaşanan istikrarsızlıkla uluslararası politikada ön plana çıkmıştır. Karadeniz'le Hazar Denizi arasında doğu-batı ekseninde bulunan bölge, devletlerarasındaki sınırlarla kuzey ve güney olarak iki bölgeye ayrılmıştır. Bununla birlikte bu ayrımı kabul etmeyip, Kafkasya'yı bir bütün olarak tanımlayan yorumlarda mevcuttur. Kuzey Kafkasya, Rusya Federasyonu'nun (RF) parçası iken, Güney Kafkasya, üç bağımsız devleti – Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ı kapsamaktadır. Sovyetlerin dağılmasıyla, ortaya çıkan güç boşluğuyla beraber, bölgede siyasal ve askeri boyutlu çekişmeler artmış, başta etnik ve sınır olmak üzere çeşitli problemler ortaya çıkmıştır. Amerika ve Rusya bölgeyi kendi “yaşamsal çıkar alanları” ilan ederek bölgede rakip güçler haline gelmiştir.

Sovyet dönemi sonrası, enerji kaynakları nedeniyle Amerika'nın bölge ile ilgilenmeye başlamasıyla Türkiye, Batı için enerji kaynaklarının taşınmasında önemli bir yer alacaktı. Böylelikle Türkiye'nin bölgede oynayacağı rolü belirlenirken, Türkiye diğer üç ülkeye (Azerbaycan-Gürcistan-Ermenistan) demokrasi ve serbest ekonomiye geçişte model ülke olma rolünü de üstlenmişti.

Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik, siyasal ve toplumsal ilişkileri değerlendirirken sadece ikili ilişkilere değil Güney Kafkasya Bölgesi'ne -Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan- bir bütün olarak bakmak gerekmektedir. Çünkü bölgedeki siyasal ve ekonomik ilişkilerin zayıflığı sadece Türkiye-Ermenistan arasında değil diğer devletlerarasında da söz konusudur. Bölgedeki ilişkilerin bu zayıflığı ve ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar, bölgesel bir istikrarsızlığa yol açmakta ve bu da ekonomik açıdan durağanlık yaratmaktadır.<sup>1</sup> Bu doğrultuda çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü giriş kısmında çalışmanın içeriği, amacı ve metodolojisi belirtilmektedir.

---

<sup>1</sup> Onur Demirci, “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 2010, Cilt.1, Sayı.1, <http://sosyalb.gop.edu.tr/9.sayi/14.Demirci.PDF> (15 Şubat 2011) s.212-213.

Çalışmanın ikinci bölümünde neoliberal ve neorealist (gerçekçi) kuramlar ekseninde mutlak ve göreceli kazanç kavramları tartışılmıştır. Bu teorik ekseninde Güney Kafkasya Bölgesi'nin siyasi yapısı ele alınarak bölgede dondurulmuş sorunlar ekseninde güvenlik ikileminin devam ettiği görülmüştür. Ermenistan'ın realist politikası (kuşatılmışlık algısı ve yayılmacı politikası), ve Dağlık Karabağ işgalini devam ettirmesi güvenliğini önem vermesine neden olmaktadır. Bu doğrultuda zayıf ekonomisiyle savunmasını tek başına sağlayamaması Rusya'ya olan güvenlik ihtiyacını arttırmaktadır. Her iki devletin ortak savunma işbirliği bölgede Azerbaycan tarafından tehdit olarak görülmekte ve Azerbaycan açısından Dağlık Karabağ sorunun çözümünde askeri seçeneği devre dışı bırakmaktadır. Ayrıca bölgede dondurulmuş sorunların çözümsüzlüğünü savunarak, bölgeye müdahil olma hakkını elinde bulunduran Rusya'nın Ermenistan'ın işgalci politikasını desteklemesi bölgede istikrarsız yapının devamını sağlamaktadır. Ermenistan'ın bu politikası bölgedeki enerji projelerinden dışlanmasına ve Rusya'ya olan asimetrik bağımlılığın neden olmuştur.

Türkiye, Dağlık Karabağ sorunun çözümünde Azerbaycan'ı desteklemekle beraber bölge politikası ise enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara aktarılması ile bölge devletleri arasında işbirliğinin sağlanmasına yönelik bir politika izlemektedir. Komşularla sıfır sorun politikası ile 2008 sonrası bölgede iyi ilişki içinde olmadığı Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmeye çalışan Türkiye'nin bu politikası olumlu sonuçlanmadığı görülmüştür. Azerbaycan'ın, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli faktör olması engellerden biridir. Dağlık Karabağ işgali sebebiyle sınır kapılarını Ermenistan'a kapatan Türkiye, Dağlık Karabağ ön koşulu olmaksızın ilişkilerini normalleştirmeye çalışması bölgede enerji taşımacılığında önemli kaynak ülkelerinden biri olmakla beraber "Kardeş" ülke Azerbaycan'ın tepkisi nedeniyle geri adım atmıştır. Türkiye enerji alanında merkezi transit ülke olma hedefi, çıkarları gereği Azerbaycan'ı ön plana çıkarmaktadır. Sonuçta Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası Güney Kafkasya Politikasında Azerbaycan önemli bir yer tutmakla beraber, Ermenistan ile ilişkilerindeki aşağıda bahsedileceği üzere var olan engellerden dolayı bölgedeki enerji alanında sağlanan işbirliğinden Ermenistan'ı dışlayan bir politikanın oluşmasına neden olmuştur. Bölgedeki yapı doğu-batı yönünde Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan bloğunda ilişkilerde

her tarafın kazanacağı işbirliğinin gelişmesini ortaya çıkarırken, Ermenistan'ı Rusya ve İran bloğuna kaydırmıştır.

Üçüncü bölümde Güney Kafkasya ekseninde Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik olarak bölgedeki yeri ele alınmıştır. *Irredantist*<sup>2</sup> politika eksenindeki Ermenistan'ın komşu devletleriyle iyi ilişkiler geliştiremediği ve bu nedenle Rusya ile olan ilişkilerine önem verdiği görülmüştür. Bu doğrultuda Rusya'nın Güney Kafkasya'daki askeri üssü konumuna gelmiştir. Rusya'nın geçmişte böl-yönet, 1990 sonrası ise Yakın Çevre doktrini ekseninde dondurulmuş çatışmaların çözülmemesi ve bu sorunlara müdahale hakkını bulundurarak bölgede etkinliğini kaybetmek istemediği, görülmüştür. Bu doğrultuda stratejik müttefik olarak Ermenistan önemlidir.

Amerika ise 1990 sonrası bölgenin enerji kaynakları ve stratejik önemi nedeniyle ekonomik ve askeri anlamda bölgede etkin olmayı çalışmıştır. Rusya'yı çevreleme politikası ile bölgede Rus etkisini azaltmak, İran eksenine girmesini engellemek istemiştir. Rus üssü haline gelen ve yalnızlaşan Ermenistan'ı ekonomik olarak desteklemiş Batı eksenine çekmeye çalışmıştır.

Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde geçmişten günümüze Rus politikası önemli etken olmuştur. Bölgede Rus politikası sonucu oluşturulmuş Ermenistan devleti ile tarihi süreçte toprakları küçültülmüş Azerbaycan bulunmaktadır. Rusya, Türkmençay antlaşması (1828) ile Azerbaycan topraklarının güneyini İran'a bırakmış ve Erivan merkezli bölgelere Ermenileri yerleştirmiştir. Bu süreçte bağımsızlığını kazanana Azerbaycan toprakları vardır. Bugün Azerbaycan'ın, Ermenistan ile ilişkilerinde enerji kartını kullanarak, Ermenistan'ı enerji projelerinden dışlamış ve işgal sonucu ambargo uygulamaya devam ederek Ermenistan'ı sorunun çözümü için zorlamaya çalışmıştır.

Dördüncü bölümde; Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası Güney Kafkasya politikası değerlendirilmiştir. Bu süreçte Türkiye'nin bölge politikasında, bölgenin sahip olduğu enerji kaynaklarının önemli olduğu görülmektedir. Türkiye bu bölgede

---

<sup>2</sup> Dil, gelenek, görenek ve çeşitli kültür değerleri bakımından bir birlik gösterdiği hâlde ana yurt dışında kalmış halkın yaşadığı toprakları ana yurt sınırları içine almak düşüncesi. (Türkçesi: kurtarımcılık), bkz. Türk Dil Kurumu <http://www.tdk.gov.tr/> (10 Aralık 2011).



politikası Hazar Denizindeki enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara aktarımına yerleştirmiş merkezi transit ülke olma konumuna gelmeyi hedeflemiştir.

Her ne kadar tarihi ve kültürel bağları nedeniyle Azerbaycan'ın önemli olduğu vurgulansa da real politikte Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji kaynakları ilişkilerde önemli faktörken, Gürcistan jeopolitik konumu ile söz konusu bu kaynakların Türkiye'ye aktarımı konusunda transit ülke olma konumuyla önemlidir. Bu doğrultuda hayata geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı, bu ülkeler arasında iktisadi ve siyasi ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Enerji hatları Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ilişkilerini geliştirirken stratejik önemini ve bölgedeki etkinliğini arttırmıştır.

Ayrıca bu bölümde Türkiye-Ermenistan ilişkileri ele alınmıştır. Türkiye'nin Güney Kafkasya ülkelerinden ilişkilerini geliştiremediği, sorunları bünyesinde barındıran ve çözüm bekleyen tek ülke Ermenistan'dır. 1991'de bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ı tanıyan Türkiye, Ermenistan ile ilişkileri başlatmak istemiştir. Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan'da bu dönemde Türkiye ile ilişkileri geliştirerek Rus ekseninden kurtulmak istediye de başta ülke içi ve diaspora muhalefeti sonucu istifa ederek yerine Robert Koçaryan gelmiştir. Koçaryan Türkiye ile ilişkilerde normalleştirmeden uzak milliyetçi ve soykırım'ın tanınması ekseninde sert bir dış politika yürütmüştür. Koçaryan'ın başkanlığının son yıllarında Türkiye, ilişkileri normalleşme sürecini başlatmak istediye de bu süreç Serj Sarkisyan'la devam etmiştir.

2000'li yıllar sonrası Türkiye'nin realist eksenli, yeterli düzeyde güvenli olmayan komşu devletlerle çevrili dış politikası terkedilerek "sıfır sorun" politikası doğrultusunda komşularıyla işbirliğini geliştirerek her iki tarafın kazanacağı politikası bu sürecin oluşmasını sağlamıştır. Bu politika doğrultusunda Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Futbol Diplomasisi ise başlayan süreç, İsviçre arabuluculuğunda gerçekleştirilen görüşmelerle devam ederek ilişkilerin normalleşmesini sağlayacak protokoller imzalanmıştır.

Protokoller konusunda taraflar, karşılıklı uluslararası anlaşmalar çerçevesinde sınırların tanınması, iyi komşuluk ilişkileri ve ilişkilerin geliştirilmesine dönük

komisyonların kurulmasını hedeflemişlerdir. İyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde Ermenistan'ın soykırım tanıtma faaliyetlerinde bulunmaması beklenirken, sınırların tanınması ilkesi ile Ermenistan, Türkiye'nin Doğu sınırlarını belirleyen Kars Antlaşmasını tanıdığı iddia edilmiştir. Ermenistan'ın daha öncede savunduğu tez olan ikili ilişkilerin Dağlık Karabağ ön koşulu olmaksızın başlaması ve protokollerin imzalanması hususu Erivan için avantaj teşkil etmekteydi. Ancak süreç Ermenistan'da Anayasa Mahkemesi Kararı ve Türkiye tarafında Dağlık Karabağ işgalinin devamı gerekçesi ile durduruldu.

Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde “soykırım”, “diaspora”, “Büyük Ermenistan İdeali”, Dağlık Karabağ ve Rusya engelleri bulunmaktadır. Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde ve Anayasası'nda yer alan Batı Ermenistan ve 1915 olaylarının soykırım olarak adlandırılması ve soykırımın uluslararası düzeyde tanınması çabası ifadeleri ilişkilerde sorun yaratan faktörlerin başındadır. Tarihi süreçte Büyük Ermenistan ideali ise her ne kadar Türkiye açısından Lozan'da kapanmış da olsa, diasporanın soykırımın tanınması ve tazminat konusu bu kapsamda devam etmektedir. Soykırım doğrultusunda Ermenistan'ı destekleyen hatta daha etkili olan Ermeni diasporası ilişkilerde önemli sorunlardan biridir. Varlık sebebini Ermeni soykırımına bağlayan diaspora, lobi faaliyetleriyle soykırımı uluslararası alanda tanıtma, tanınma amaçlarını sürdürmektedir.

Bu süreçte Rusya'nın bölgedeki Ermenistan politikasını desteklemesi diğer bir faktördür. Rusya'nın Dağlık Karabağ işgalinde ve sonrasında Ermenistan'ı destekleyerek sorunun çözüme ulaşılmamasında önemli etkindir. Ermenistan güvenliği sağlama amacıyla kurulan Rus üsleri ile güvenlik antlaşmalarıyla ortak hareket planı başta Azerbaycan ve Türkiye için önemli tehdit unsurudur.

Ancak normalleşme süreciyle her iki taraf için ekonomik, siyasi ve insani fırsatları gündeme getirmiştir. Bu sürecin Ermenistan açısından Batı sistemine yaklaştırarak, Rus bağımlılığından kurtulabileceği ileri sürülmektedir. Türkiye açısından Orta Asya ulaşımında alternatif ve kısa bir ulaşım yolunun açılması sağlanacaktır. İnsani boyutta ise her iki tarafın birbirini tanıması sürecinde Ermenilerin “düşman Türk” algısı ya da Türklerin “Sevr paranoyası” bu şekilde aşılabılır. Bu toplum düzeyinde

gerçekleşmesi için devlet düzeyinde de adımların atılması önemlidir. Bu kapsamda Ermenistan devlet düzeyinde Türkiye'nin sınırlarını tanıyan bir açıklama yapması olumlu etken olabilir.

Sonuçta ise kazan-kazan söyleminde Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşme sürecinde birçok engelin olduğu gözükmektedir. İlişkilerin tarihi düşmanlık üzerine kurulması hem Türkiye-Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerinde hem de bölgede güvenlik kompleksine neden olmaktadır. Bu yapı içinde Türkiye'nin Hazar bölgesindeki enerji kaynaklarının uluslararası pazara aktarılmasında, merkezi transit ülke olma hedefi Azerbaycan ile ilişkilerine önem vermesine neden olurken, Ermenistan'ın -düşman Türklerle çevrilmiş- “kuşatılmışlık algısı” ve Dağlık Karabağ işgali nedeniyle Rusya ile oluşan stratejik ortaklık ilişkisine önem vermiştir. Türkiye'nin Azerbaycan, Ermenistan'ın Rusya ile olan çıkarları doğrultusunda gelişen ilişkileri normalleşme ekseninde atılacak adımların çıkarlarıyla ters orantılı olduğu gözükmektedir. Bölgede Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden normalleşmenin sağlanmayacağı görülmektedir. Her iki taraf bölgede var olan yapıda çıkarlarını korumayı, her iki tarafında kazanacağı işbirliği sürecine tercih etmektedir.

### **Araştırmanın Amacı**

Araştırmanın amacı; Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Ermenistan'ın yerine değinilecektir. Türkiye'nin komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde Ermenistan ile olan normalleşme sürecinin önündeki engellere rağmen, bu sürecin kazan-kazan söyleminin uygulanabilirliği tartışılacaktır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kazan-kazan söyleminin uygulanarak, normalleşme sürecinin hayata geçirilebilmesinin önündeki “soykırım”, Ermenistan'ın *irredandist* politikası, Dağlık Karabağ ve Rusya gibi engellerin olduğu gözükmektedir. Türkiye enerji alanında merkez transit ülke olma hedefi yönünde Azerbaycan ile ilişkilerini öncelik verirken, Ermenistan ise Türkiye-Azerbaycan işbirliğini tehdit olarak algılamakta ve Dağlık Karabağ sorununda çözümsüzlükten yana olan Rusya ile stratejik ortaklığına önem vermektedir. Sonuçta bölgedeki var olan yapı ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlar Türkiye-Azerbaycan ve Gürcistan işbirliğini geliştirirken, Ermenistan'ında Rusya ile olan ilişkilerine önem vermesine neden olmaktadır.

## **Araştırmanın Metodolojisi**

“Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikasında Ermenistan” adlı tez çalışmasında uluslararası ilişkiler teorilerinden neoliberallerin ileri sürdüğü mutlak çıkar ve neorealistlerin iddia ettiği göreceli çıkar kuramları doğrultusunda devletlerarasında işbirliğini faktörü tartışılmıştır. Bu doğrultuda Güney Kafkasya’daki siyasi yapı teorik olarak incelenerek, Türkiye-Ermenistan arsında kazan-kazan söyleminde işbirliğini sağlanabilirliği tartışılmıştır. Konu kapsamında yapılan araştırmada; konu kapsamına giren yerli, yabancı, kitap, dergi, makale, gibi dokümanlarla birlikte, internet veri tabanlı araştırma yapılmıştır. Daha sonra elde edilen belgelerin incelenerek, yorumlanması ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Yararlanılan kaynaklar çalışmada dipnot ve kaynakça kısmında belirtilmiştir.

## 2 KURAMSAL ÇERÇEVE: MUTLAK VE GÖRECELİ ÇIKAR

Uluslararası politika her ne kadar güç ekseninde ele alınsa da, devletler arasında çeşitli düzeylerde kendisini gösteren yakınlaşmalar uluslararası politikanın kaçınılmaz bir dinamiği olarak yerini almıştır. Aktörler arasında yakınlaşmalar uygulamada tarafların sadece danışmalarda bulunacağı bir antant şeklinde olabileceği gibi, kapsamlı güvenlik garantileri içeren ittifaklar şeklinde de kendisini gösterebilir. Genelde devletleri ittifak içerisinde yer almaya iten nedenler ekonomik veya siyasi olabileceği gibi, ana neden devletlerin kendi güvenliklerini sağlamakta yetersiz kalmalarıdır.<sup>3</sup> Bu ekseninde neo-realist ve neo-liberalist kuramsal çerçevesinde devletlerin uluslararası çatışma ve işbirliğine olan yaklaşımları ele alınacaktır.

Neo-liberal ve neo-realist kuram arasında uluslararası yapıyı anarşik olarak tanımlamaları bakımından benzerlik bulunmakla beraber, iki kuramın sistemi ve işbirliği problemini yorumlama biçimleri farklılaşmaktadır. Neoliberaler de realistler gibi anarşinin dünya politikasında ortak otorite, iktidar ve güç eksikliği anlamına geldiğini belirtir. Ancak realistler açısından; ortak otorite ya da güce sadece işbirliğine teşvik etmesi ya da yönlendirmesi anlamında bakılmamakta<sup>4</sup>, devletleri onlara karşı şiddet tehdidi veya şiddet kullanan bir yapıya karşı onları koruyacak bir üst otoritenin olmayışı açısından bakılmaktadır.<sup>5</sup>

Neo-liberaler devletlerin güç ve güvenlik konularında artık daha az ilgilendiklerini (endişe ettiklerini) savunmuşlardır.. Devletlerin istihdam, ekonomik istikrar ve ilişkiler gibi ulusal hedeflere ulaşılması için devletleri birbirlerine daha da bağımlı yaptı. Devletler kendi halklarının daha iyi yaşam içinde ve güvenliğini sağlamak için düşmana değil de, ortaklara ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir.<sup>6</sup>

---

<sup>3</sup> Gültekin Sümer, “Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış*, 2010, Cilt.10, Sayı.21, [http://eab.ege.edu.tr/pdf/10\\_2/C10-S2-M13.pdf](http://eab.ege.edu.tr/pdf/10_2/C10-S2-M13.pdf), (30 Haziran 2011), s.672.

<sup>4</sup> Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya ve İşbirliği*, 4. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2004. s.372.

<sup>5</sup> Joseph M. Grieco, “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, Cambridge University Press, 1988, Vol. 42, No. 3, <http://www.jstor.org/stable/2706787> (20 Aralık 2010), s.497-498.

<sup>6</sup> Grieco, s.489-490.

Neorealistler ise anarşi yaklaşımı göz önüne alındığında, bireysel refahın her zaman devletlerin temel çıkarı olmadığını görmektedir. Aslında aktörlerin temel çıkarı bu yapı içinde hayatta kalmaktır. Örneğin Robert Gilpin; “Bireyler ve gruplar hakikat, doğru, güzellik ve adalet isteyebilirler ama gruplar arasında güç mücadelesiyle birinin güvenliği karşında tüm bu asil isteklerin kaybolacağı” vurgusunu yapar.<sup>7</sup> Anarşik yapı içinde hayatta kalma, kendi kendine yetebilme, güvenlik ve uluslararası ortamdaki göreceli yetenekleri herhangi bir erozyona karşı duyarlıdır. Bu nedenle realistlerin herhangi bir ilişkide devletlerin ana hedefi olarak yüksek “bireysel kazanç” elde etmek değildir. Onun yerine temel amacı diğer tarafın göreceli yeteneklerinin elde etmesini önlemektir.<sup>8</sup>

Realistler açısından, uluslararası sistemin anarşik yapısının uluslararası politika açısından en önemli sonucu, devletler arasındaki işbirliği olasılığını azaltmasıdır. Bunu engelleyen en az iki ana faktör olduğunu ileri sürmektedirler. Bu belirleyici unsurlar göreceli kazanç ve hiledir.<sup>9</sup> Realizm, işbirliğinin göreceli kazanç problemine dayandığını iddia eder. Bu bağlamda anarşik yapı içinde devletler hayatta kalma mücadelesi (korkusu) içinde olduklarından kendi kazançları kadar diğerlerinin kazançlarını da önemser; daha açık ifadeyle bir devlet diğerinden daha fazla kazanacaksa, yani net bir kazanç sağlayacaksa işbirliğine girer. Aksi halde, bir işbirliğine girmeye karar veren bir devlet diğer tarafın bundan göreceli olarak daha kazançlı çıkacağını anlarsa bu işbirliğinden vazgeçer.<sup>10</sup> Çünkü taraflar arasında sağlanacak anlaşmayla elde edilecek, ortak kazanımların diğer devlet için sağlayacağı avantaj gelecekte potansiyel bir düşman yaratabilir. “Bugünün dostu yarının düşmanı olabilir” anlayışı, neorealizmde devletlerin işbirliğinden sağlayacağı kazanımlara ciddi önem vermelerine sebep olmaktadır.<sup>11</sup>

Dolayısıyla devletler amaçlarına ulaşmak ve güvenliklerini sağlamak için ancak kendi yarattıkları kaynaklara güvenmek ve kendi kendine yeterli (*self-sufficient*)

---

<sup>7</sup> Robert Gilpin, “The Richness of the Traditions of Political Realism”, Robert O. Keohane (Ed.), **Neorealism and Its Critics**, New York: Columbia University Press, 1986, s.314, Aktaran: Joseph M. Grieco, “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, Cambridge University Press, 1988, Vol. 42, No. 3, s.498.

<sup>8</sup> Grieco, s.498.

<sup>9</sup> a.g.e., s.487.

<sup>10</sup> Arı, s.373.

<sup>11</sup> Grieco, s.487.

olmak zorundadırlar. Realizmde uluslararası anarşik yapının yol açtığı güvensizlik ve hayatta kalma kaygısı devletlerin işbirliğine gitmelerini zorlaştırdığı görülmektedir.<sup>12</sup> Bu yüzden, üniter ve rasyonel aktörler olarak devletler kendi çaresine kendisi bakma (*self-help*), uluslararası sistemde kendi güvenliklerini ve varlıklarını sürdürme yollarıyla ilgilidirler. Bu yapı içinde devletin yegâne amacı “hayatta kalmaktır.”

Neoliberalerler ise işbirliğine ulaşmada sistemin anarşik yapının neorealistlerin öngördüğü kadar büyük bir engel olmadığını söyler. Neoliberalerler, devletlerarasında, özellikle ekonomik konularda "karşılıklı bağımlılığın" (*interdependence*) arttığını ve devletlerin gücün askeri boyutundan ziyade ekonomik boyutuna önem vermeye başladığını, bu yüzden de ekonomik konularda işbirliği çabalarının daha yoğun ve başarılı olduğunu savunmaktadırlar.<sup>13</sup> Neoliberalerler "karşılıklı bağımlılık" terimini kullanırken aslında bu ekonomik düzende herkesin kazandığını ve bunun klasik güç; anlayışındaki "zorlama" (*force*) olmadığını, daha çok "gönüllü" (*voluntary*) olduğunu ima etmektedirler. Çünkü devlet her halükarda bu değişimden bir şey kazanabilir. Dolayısıyla bu durumda devletler, diğer tarafın ne kazandığından çok, kendisinin ne kazandığına (mutlak kazanç) bakmalı ve devletlerin kazandığı sürece işbirliğine devam etmesini savunmaktadırlar.<sup>14</sup>

Fakat neo-realistler açısından, neo-liberalerlerin gözden kaçırdığı nokta bağımlılığın her zaman eşit olmadığıdır. Özellikle sistemde kuralları koyan devletin bunu asimetrik bağımlılık yaratacak şekilde düzenlemiş olması önemli bir noktadır. Kendisinden daha güçsüzlere nazaran her zaman işleyiş kurallarını belirleyen devletin daha fazla kazanmasını sağlayacaktır. Gücünün kaynağını bu asimetriden alan devlet (sistemik güç sahibi devlet), asimetri devam ettikçe sistemdeki diğer devletlere göre (yani göreceli olarak) her zaman daha güçlü olacaktır.<sup>15</sup> Bu anlamda neo-liberalerlerin mutlak kazançlara yaptıkları vurgu realistlerin söylediği gibi “hile’ den” başka bir şey değildir.

---

<sup>12</sup> Yücel Bozdağlıoğlu, “Neorealizm”, Haydar Çakmak (Ed.), **Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler** içinde (143-148), Ankara: Platin Yayınları, 2007, s.147.

<sup>13</sup> Yücel Bozdağlıoğlu ve Çınar Özen, “Liberalizmden Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, (Kış 2004), Cilt.1, Sayı.4, <http://www.uidergisi.com/?p=882> (14 Nisan 2011), s.63.

<sup>14</sup> a.g.m., s.68-69.

<sup>15</sup> a.g.m., s.69

Neoliberalerler ise bu görüşe karşı çıkararak, karşılıklı bağımlılık ortamında aktörlerin birbirinden etkilenmemesi söz konusu olamayacağını iddia ederler. Sisteme hâkim en güçlü devletler bile sistemdeki dezavantajlı devletler tarafından politika değişikliğine zorlanabilir. Burada önemli olan, politika değişikliği yoluyla maliyetlerden kurtulup kurtulamamasıdır.<sup>16</sup>

Neo-realistler açısından uluslararası yapıdaki istikrarsızlık devletlerin güvenliği için tehdit oluşturmakta olup, devletler olası tehditlere karşı destek sağlamak için ittifak antlaşmaları imzalayabilirler. Ancak devletler güvenlikleri için bunlara fazla güvenmezler ve kendi güvenliklerini, kendileri sağlayabilecek bir güce erişmeye çalışırlar. Maksimum güce ulaşmak arzusuyla hareket eden tüm devletlerin birbirlerinin bu amaçlarına engel olmaya çalıştıklarını bunun sonucunda ortaya çıkan “güç dengesinin” ise istikrarı sağlayan önemli bir unsur olduğunu iddia etmektedirler.<sup>17</sup> Güç dengesi kavramı aynı zamanda tüm devletlerin güvenlik ikilemi\* ile de yüzleşmelerine neden olur.<sup>18</sup>

Bu nedenle neo-realistler, sistemin içinde devletlerin, aralarında kapasitelerin dağıtımı ve güçleri üzerine kurulmuş bir şekilde yerlerini aldığını belirtirler. Büyük devletler “uluslararası politikanın yapısını” oluşturur. Bu, küçük ve zayıf devletlerin “büyük güçler arası ilişkiler tarafından belirlenmiş” sınırlar içinde hayatta kalmaları için uygun stratejiyi seçmeleri gerektiği anlamına gelir. Dengeleme ve uluslararası siyasette zayıf devletlerin güçlü devletlerin yanında yer alması, güvenliklerine karşı tehditleri savuşturma ve kendileri koruma için küçük devletlerin kullandığı iki önemli stratejidir.<sup>19</sup>

---

<sup>16</sup> Haluk Özdemir, Uluslararası İlişkiler Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme, Ankara Üniversitesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2008, Cilt:63, Sayı:3, [http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=42&sayi\\_id=935](http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=42&sayi_id=935), (5 Şubat2011), s.132.

<sup>17</sup> Arı, s.167-168.

\* Neo-realistlere göre, devletler birbirlerinin geleceğe dair niyetleri hakkında asla emin olamayacaklarından, aralarında güven eksikliği belirgindir ve bu onları sürekli tetikte olmaya iter. İşte bu karşısındakinden emin olamamaktan kaynaklanan güven eksikliği “güvenlik ikilemini” oluşturur.

<sup>18</sup> İtr Aladağ Görentaş, “Realizm ve İkilem”, Hasret Çomak(Ed.), **Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış** içinde (41-66), Kocaeli: Umutepe Yayınları, 2009, s.48.

<sup>19</sup> Armen V. Abelyan, “Russia’s National Interest in the Transcaucasus And The U.S.Policy: Implications For Armenian National Security”, **Master’s Thesis**, Naval Postgraduate School, National Security Affairs, 2006, s.6. <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA445283>



Öte yandan Mearsheimer, uluslararası siyasette zayıf devletlerin, güçlü devletlerin yanında yer alması stratejisinin “devletler göreceli güçlerini artırır” temel ilkesini ihlal ettiğini ileri sürer. Ancak Mearsheimer, uluslararası siyasette zayıf devletlerin güçlü devletlerin yanında yer alması stratejisini kabul etmekten “başka seçimleri” olmadığını kabul eder.<sup>20</sup>

Yukarıdaki bilgiler ışığında Kafkasya’daki sisteme bakacak olursak; bölgede Soğuk Savaş döneminin sonundan itibaren meydana gelen gelişmelere bakıldığında, bu bölgede güvenlik ikileminin başat olduğu ve yapının anarşik olduğu görülür. Devletlerin aralarındaki ilişkilerde bir tarafın kazancının diğer tarafın mutlak kaybı olarak görülmesi, zamanla bloklaşmaların ortaya çıkması ve bunlara ek olarak devletlerin içyapılarından kaynaklanan sorunlar Kafkasya’yı çatışma ve gerginlikler bölgesine dönüştürmüştür.<sup>21</sup>

Doktrinal açıdan ele alındığında “dondurulmuş çatışmalar (*frozen conflicts*)” Kafkasya bölgesinin güvenlik yapısını kırılgan hale getirmiştir. Nitekim Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Gürcistan-Rusya Savaşı Kafkasya’nın sıcak çatışmalara her an açık olduğunu ortaya koymuştur.<sup>22</sup> Bölgede yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin içyapılarından kaynaklanan sorunlar, milliyetçiliğin canlanması ve krizleri aşmak için gerekli olan bölgesel mekanizmaların olmaması, ülkelerin toprak bütünlüklerini tehdit eden gelişmelerin kısa bir süre içerisinde kontrol edilemez bir hal almasına neden olmuştur.<sup>23</sup>

Güney Kafkasya ve Orta Asya da çatışmalar, güvenlik kaygılarının birbirlerine karşılıklı bağımlı olması nedeniyle alt bölgesel “güvenlik kompleksleridir”. Bunlar Avrupa ve Avrasya bölgesel güvenlik kompleksleri<sup>24</sup> içindedirler. Stephen Blank,

---

<sup>20</sup> Abelyan, s.9.

<sup>21</sup> Kamer Kasım, “11 Eylül Sürecinde Kafkasya’da Güvenlik Politikaları” *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi*, 2006, Cilt.1, No:1, <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/bPU2ju5jnL7XvAe7EuSjXfOZzKyDA5.pdf>, (17 Mart 2011), s.22.

<sup>22</sup> Mesut Hakkı Çaşın, “ABD’nin Kafkasya Politikasında Rusya İle Ortaklık Ve Rekabet Paradoksunun Olası Gelişmelerini Anlamak, **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (drl.), Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s.337-338.

<sup>23</sup> Kasım, “11 Eylül Sürecinde Kafkasya’da Güvenlik Politikaları”, s.26-27.

<sup>24</sup> Güvenlik kompleksi “temel güvenlik algılamaları ve kaygıları, ulusal güvenlik problemleri akılcı olarak birbirinden ayrı şekilde analiz edilemeyen veya çözülemeyen devletler topluluğu” olarak tanımlanır. Güvenlik kompleksleri, karşılıklı güvenlik bağımlılığının dostlukla mı düşmanlıkla mı belirlendiğine göre üçe ayrılır. Buna göre negatif uçta çatışma yaratılır. Pozitif uçta çoğulcu güvenlik toplumu oluşur. Ortada ise güvenlik rejimleri vardır. Bu noktada

Güney Kafkasya’da Abhaz ve Karabağ gibi birbiriyle çatışan politikalar içermesi ve demokratikleşen ülkeler olmaları, ekonomik durumlarının kötü olması ama uzun dönemli gelir elde etmenin bulunması, istikrar geliştirici kaynak olarak bu ülkelerdeki enerjiye bağımlılık, Transkafkasya’ da Yeni Büyük Oyun-enerji, ‘istikrarsızlığın yapısal nedenleri ve yansımalarına’ sahip olması nedeniyle “güvenlik kompleksi” oluşturduğunu belirtir. Buzan’a göre güvenlik kompleksi içindeki devletlerde komşuların birbirlerine karşı duyduğu korku, uzaktaki güçlere olan korkularından daha fazladır.<sup>25</sup>

Kafkasya’daki üç bağımsız devlete göz attığımızda, bağımsızlığından sonra Ermenistan stratejik anlamda Rusya ile Gürcistan ise “Kadife Devrim” sonrasında Saakaşvili yönetimi altında genelde Batı, özel de ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile birlikte hareket etmektedir. Azerbaycan ise dış politikasını ‘denge’ üzerine inşa etmiştir. Bu siyaset Azerbaycan’ın haklı olarak büyük güçler arasında jeopolitik denge sağlamasına dayanmaktadır. Ancak enerji kaynaklarının Batıya ulaştırılmasında, (ABD ve Avrupa ülkelerinin desteğiyle) Rusya’ya olan bağımlılığını azaltmak için Türkiye üzerinden alternatif enerji yolları projelerini desteklemektedir.<sup>26</sup> Bu Türkiye’nin Kafkasya’da konumunu güçlendirmekle aynı zamanda ABD’nin Doğu stratejisinin uygulanmasında yardımcı rolü oynamaktadır.

Kafkasya bölgesi realist dış politika teorileri açısından ele alındığında, Rusya-Türkiye –İran arasındaki rekabetin merkezini teşkil etmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği-(SSCB)’nin dağılması ve Gürcistan-Ermenistan-Azerbaycan’ın egemenliklerini kazanmaları, bölgede oluşan “Güç Boşluğu (*Power Hole*)”, ABD’nin ve partner olarak AB’nin doldurması olasılığını gündeme getirince, Rusya mukabil hamle olarak “Yakın Çevre (*Near Abroad*)” doktrini gereğince bölgeye müdahil hakkını cebinde muhafazaya dikkat ve özen göstermiştir.<sup>27</sup> Rusya’nın “Yakın Çevre Doktrini” ile Güney Kafkasya’yı doğal etki alanı olarak görmesi, bölgede etnik temelli çatışmaları

---

bölgesel entegrasyon, güvenlik kompleksini anarşik alt sistemden tek, geniş bir aktöre çevirmede önemli rol oynar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Katman, “Yeni Büyük Oyun, Güney Kafkasya ve NATO”, s.2-3.

<sup>25</sup> Filiz Katman, “Yeni Büyük Oyun, Güney Kafkasya ve NATO”, (t.y.), [http://etkinlik.aydin.edu.tr/resimler/makale/yeni\\_buyuk\\_oyun.pdf](http://etkinlik.aydin.edu.tr/resimler/makale/yeni_buyuk_oyun.pdf) (10 Ocak 2012), s.2.

<sup>26</sup> Zeka Seferli, Azerbaycan-NATO ilişkileri:1, *The First News*, 30 Haziran 2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110630033359309.html> (1 Ağustos 2011).

<sup>27</sup> Çaşın, s.338-339.

kullanarak askeri varlığını arttırmaya yönelmiş hem de bölge enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında kontrolü elinde tutma politikası izlemiştir.<sup>28</sup>

Kafkasya'ya komşu olan Türkiye-Rusya-İran “üçlüsünün” bölgedeki etkinliklerini artırma mücadelesi bölgede kuzey-güney yönünde Rusya-Ermenistan-İran ve doğu-batı yönünde ise Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ortaklığının oluşmasına neden olmaktadır. Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlüsü içerisindeki her bir devletin ABD ile iyi ilişkilere sahip olması Rusya'yı bölgedeki çabalarını güçlendirme adına daha da cesaretlendirmektedir.<sup>29</sup> Sonuçta, neo-realistlerin iddia ettiği gibi küçük ve zayıf devletlerin güçlünün yanında yer aldığı görülmektedir.

Türkiye ise Soğuk Savaş sırasında ve hemen sonrasında, (neo)realist yaklaşımlara başvuran yaklaşımlardan yola çıkıldığında, genel olarak Türkiye'nin jeopolitik konumunun önemini ve ortaya çıkardığı tehditleri vurgulamıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk Dış Politikası söyleminde olan “Yurtta Barış, Dünyada Barış” anlayışı olmasına rağmen Türkiye 2000'lere kadar özellikle bölgesel ilişkilerinde “sürekli tehdit altında bulunma” ve “dört bir yanı düşmanlar tarafından sarılı” ön kabulüyle hareket etmiştir.<sup>30</sup> Bu ön kabul güvensizliğe dayanan politikalar ve ittifaklar elde etmenin önünde engel olmuş, bu nedenle Avrupa Birliği (AB) ile kendini bulan Batı ittifakı tek alternatif olarak uzun yıllar kabul edilmiştir. Bu süreç aynı zamanda Türkiye'nin bölgede yaşanan sorunlara aktif olarak müdahale etmesini engellemiş ve “barış öneren” ülke olmasına rağmen “barış getiren ülke” olma potansiyelini kullanamamıştır.<sup>31</sup>

Soğuk Savaş'ın bitmesi ve ideolojinin her türlü sorunun önüne geçmesinin sona ermesiyle, Türkiye'nin AB ile ilişkileri önem kazanmış ve Türkiye'nin güvenlik

---

<sup>28</sup> Gökhan Özkan, “Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği”, *Akademik Bakış Dergisi*, Kış-2010, Cilt.4, Sayı.7, [http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107\\_files/sayi7/02-Gokhan-Ozkan.pdf](http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107_files/sayi7/02-Gokhan-Ozkan.pdf) (15 Şubat 2011), s.19.

<sup>29</sup> Aygün Askerzade, “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları” *Karadeniz Araştırmaları*, Kış 2009, Sayı:20, [http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085\\_askerzade.pdf](http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085_askerzade.pdf) (6 Ağustos 2011), s.15.

<sup>30</sup> Nil Şatana ve Burak B. Özpek, “ABD ve Türkiye’de Geçmişten Günümüze Güvenlik Çalışmaları”, *Ortadoğu Etütleri*, Ocak 2010, Cilt.2, Sayı.2, [http://www.orsam.org.tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2010331\\_orsamnilsatana.pdf](http://www.orsam.org.tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2010331_orsamnilsatana.pdf) (5 Şubat 2011), s.92.

<sup>31</sup> Cüneyt Güner, “Dış Politikada Eksen Kayması, Eksen Genişlemesi ve Yeni Bir Eksenin Oluşumu” Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK), 1 Temmuz 2010, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1553> (6 Haziran 2011).

başta olmak üzere sosyal ve ekonomik pek çok sorununa demokratikleşme çerçevesinde yanıt aranmaya başlanmıştır. Örneğin, liberal çerçeve kullanılarak öne sürülen kuramlardan biri, yeni ortaya çıkan iç ve dış tehdit algılamalarının artık devletler yerine, devlet dışı aktörlere büyük ölçüde bağımlı olduğunu öne sürmekte ve Avrupa Birliği gibi devletler üstü örgütlerin Türkiye'nin demokratikleşmesinde büyük önem kazandığını ele almaktadır.<sup>32</sup>

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisinin Türkiye'de tek başına iktidara gelmesiyle, AB üyeliğine ilişkin demokratikleşme reformlarıyla iç dönüşümünü başlatmıştır. Bu değişimle beraber Türkiye güvenlik ekseninde çatışmacı bir çizgide izlediği dış politika söyleminin “kazan-kazan” söylemine kaymasına yol açarak önemli bir rol oynamıştır. Bütün bu faktörler Ankara'nın komşu ülkelerle pro-aktif, komşularla sıfır sorun politikasının izlenmesine yol açmıştır.<sup>33</sup>

Burada Ermenistan'ın konumu paradoksal bir özellik arz etmektedir. Ermenistan, Azerbaycan topraklarını işgal etmenin yanı sıra Türkiye ile diplomatik ilişkileri başlatmazken, Gürcistan ile ilişkilerinde de bir gerginlik havası hâkimdir. Bu durumda kendisini jeopolitik kuşatmaya mahkûm etmiş durumdadır. Bunun ise Ermenistan'a maliyeti görüldüğünden çok daha fazladır.<sup>34</sup>

Öyle ki Ermenistan, Rus üsleri ile Güney Kafkasya bölgesinde Rusya'nın tek askeri kanadını oluşturmaktadır. Ancak Rusya'nın Ermenistan üzerindeki etkisi askeri alanda sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda Ermeni ekonomisinde özellikle enerji sektöründe özelleştirmelerle beraber baskın bir rol oynamıştır. Ermenistan Rus, enerji ve gıda konusunda yüksek derecede bağımlıdır ve devlet bütçesinin büyük bölümünü Rus kredi fonu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bu ülkeler arasındaki sözde stratejik ortaklık aslında Ermenistan'ın Rusya tek taraflı olarak bağımlı olmasına neden

---

<sup>32</sup> Şatana ve Özpek, s.97.

<sup>33</sup> Emre İşeri, “Turkish-Armenian Impasse in the Caucasus Security Complex”, Özden Zeynep Oktav (Ed.), **Turkey in the 21st Century** içinde (115-134), Surrey: Ashgate Publishing, 2011, s.116-117.

<sup>34</sup> Arif Keskin, “Türkiye-Ermenistan "Açılımı": Bir Stratejik Yanlılığın Anatomisi”, Türksam, 01 Ağustos 2009, <http://www.turksam.org/tr/a1741.html> (20 Temmuz 2011).

olmuştur. Bu asimetrik bağımlılık, Rusya'nın bölgesel emelleri dayanan buyruklarına Ermenistan'ın serbest bir dış politika izlemesini sınırlandırmıştır.<sup>35</sup>

Karşılıklı bağımlıkta neo-liberallerin gözden kaçırdığı nokta olan eşitliğin önemli olduğu gibi devletlerin her zaman mutlak kazancıyla ilgilenmelerinin işbirliği açısından yeterli olmadığı görülmektedir. Birçok enerji kaynağındaki asimetrik karşılıklı bağımlılık Rusya'nın lehine olduğu için bu durum Güney Kafkasya'daki küçük devletler için uygun değildir.

ABD'nin bölgeye ilişkin tavrı ise, Rusya'nın bilinen realist eksenli dış politika yaklaşımlarının aksine, liberal içerikli dış politika yaklaşımında Kafkasya'da liberal demokrasi ve salt enerji eksenli yaklaşımlarının yanı sıra bölgede insan hakları ve barışın muhafazası perspektiflerine de önem verdiği dikkatlerden kaçırılmamalıdır.<sup>36</sup> Bağımsızlıkları sonrası bölge ülkelerine serbest piyasa ve demokrasiye geçişte Türkiye model ülke olarak gösterilmiş ve Hazar bölgesinde enerji kaynaklarının batıya ulaştırılmasına ayrıca bir önem verilmiştir. Bu amaçla ve bölgede Rusya'nın enerji alanındaki tekeli kırma için alternatif enerji yolları projeleri hayata geçirilmiştir. Ülkeler arasında enerji ticareti bölge ülkelerinin ticaretini arttırırken hem de ekonomik kalkınmalarında ve en önemlisi (her ne kadar bölgede sorunlar var olsa da,) bölgenin istikrarın sağlanmasında önemli bir araçtır.

Sonuç olarak; Ermenistan realist eksenli-güvenlik ve tehdide dayalı dış politikasına sahip olduğu gözükmektedir. Türkiye'ye dönük toprak istekleri ve Azerbaycan toprakları işgali Ermenistan'ın *irredentist* politika yürütmesine neden olduğu gibi taraflar arasında da tehdit olarak algılanmasına yol açmaktadır. Ermenistan yarattığı bu güvenlik paradoksuna karşın kendi güvenliğini sağlayacak kapasitede araçlara sahip olamaması da Rusya eksenine kaymasına neden olmaktadır. Azerbaycan ve NATO ittifakı içinde yer alan Türkiye ise Ermenistan'daki Rus varlığını tehdit olarak algılamaktadır. Bu nedenle Azerbaycan ve Türkiye bölgede Ermeni tehdidine karşı birlikte hareket etmesine yol açmaktadır. Başta Amerika ve bölgesel anlamda Türkiye,

---

<sup>35</sup> İşeri, "Turkish-Armenian Impasse in the Caucaus Security Complex", s.124.

<sup>36</sup> Çaşın, s.338.

Azerbaycan'ın -Batı ekseninde- NATO'nun Barış için Ortaklık Projesi kapsamında yer almasına desteklemekte ve yardım da bulunmaktadır.

Neoliberallerin iddia ettiği gibi devletlerin mutlak kazanç ekseninde, var olan sorunları görmezden gelerek işbirliğine yöneltmediği görülmektedir. Örneğin; Ermenistan'ın saldırgan politikasını devam ettirerek, bölgede enerji ulaşım projelerinden kendini dışlaması-dışlanmasıdır. Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Azerbaycan'ın Ermenistan'a kazanç sağlayacak bir işbirliğine girmesini beklemek gerçekçi olmaz. Bu kapsamda neoliberal ve neorealistlerin iddia ettiği gibi, Güney Kafkasya'daki bölgesinde sorunların çözümüne yönelik uluslararası üst bir otoritenin- işbirliğine zorlayıcı yapının olmayışı var olan statükonun devamına ve Güvenlik kompleksine neden olmaktadır.

### 3 GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİNDE ERMENİSTAN

Kafkasya; Hazar Denizi ile Karadeniz arasında 440.000 km<sup>2</sup>'lik bir alanı kaplayan, Rusya Federasyonu'nun Avrupa kesiminin güney batısı ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarını da içine alan, coğrafi bölge ve dağ sistemine verilen isimdir.<sup>37</sup> Kafkasya'da güney kısmında bağımsız Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın yanı sıra Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya bölgesinden meydana gelmektedir.<sup>38</sup> Rusya sınırları içinde kuzey Kafkasya'da ise Adige, Kabarday-Balkar, Karaçay-Çerkez, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Özerk Cumhuriyetleri 'de vardır.<sup>39</sup>



Harita 1: Kafkasya Haritası

Kaynak: <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya>

Güney Kafkasya bölgesinin literatürdeki adı “Kafkas Ötesidir”. Rusların bu bölgeye verdikleri “*Zakavkazya*”, İngilizlerin kullandıkları “*Transcaucasus*”, Osmanlı ve Arapların verdikleri “*Mavera-i Kafkasya*” adları Güney Kafkasya değil, Kafkas Ötesi

<sup>37</sup> Ali Faik Demir, *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, 1. Basım, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003, s. 60.

<sup>38</sup> Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002, s. 11-12.

<sup>39</sup> Alaeddin Yalçınkaya, *Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Güğümden Küresel Kördüğümüne*, 1. Baskı, Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006, s. 14.

anlamındadır.<sup>40</sup> Genellikle, siyasi sınırlara dayanan coğrafi bölge tanımlamaları, sosyoekonomik ve siyasi analizler için tatmin edici olmaktan uzaktır. Bu nedenle, Kafkasya-Orta Asya tanımı SSCB döneminde çizilmiş, jeopolitik sınırlamaların ötesine geçen ve Sovyet döneminin, ayrı ayrı alt bölgeleri olan Kuzey Kafkasya, Transkafkasya, Orta Asya ve Kazakistan'ı, Hazar havzası komşuluğunda birleştiren daha geniş bir tanımdır”<sup>41</sup>.

Kafkasya, doğudan batıya, kuzeyden güneye sahip olduğu jeostratejik ve jeopolitik özellikleriyle tarih boyunca önemli politikaların odaklandığı bir bölge olmuştur. 20. yüzyılda önem kazanan enerji açısından bölgenin sahip olduğu imkânlar, burasını "ener-jeopolitik" kavramının doğum yeri haline getirmiştir. Büyük güçlerin genellikle kuzeyi ve güneyi ile aslında ayrılmayan Kafkasya politikaları söz konusu olduğu halde, analizlerde kolaylık için Kuzey ve Güney'in ayrı ayrı ele alınması makul karşılanabilir. Ancak coğrafi dayanağı da olan bu ayrımın, bölgesel politikaların çözümlenmesinde yanıltıcı olmaması gerekmektedir.<sup>42</sup>

Bu bölge, Akdeniz dünyasını Orta Asya'ya, bozkır ülkesini de Yakındoğu'ya bağlamaktadır. Kuzeyde Büyük Kafkaslar, güneyde Türkiye ve İran, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi ile çevrilidir.<sup>43</sup> Jeopolitik olarak Anadolu yarımadasını “Karadeniz-Hazar Denizi-Basra Körfezi” ne bağlayan yüksek sarp dağların hâkim olduğu, derin vadilerden (Sohum, Daryal Derbet) teşekkül eden Uzun Koridor” konumundadır. Kafkasya'nın coğrafi ve iklimsel zorlukları, aynı zamanda bölge halkının egemenliklerinin yanı sıra kendi özgün kültür-dil-dinlerini korumakta oldukça faydalı tarihi “Sığınak” rolünü de temin etmiştir.<sup>44</sup>

Kafkasya, bugün dünyanın belli bir alanda en fazla etnik grubun yaşadığı yer haline gelmiştir. Bu etnik zenginlik kuzeyi ve güneyi ile bütün Kafkasya ülkelerine rengini vermiştir. Bu gerçeğin tek istisnası durumundaki Ermenistan ise, 19. ve 20. yüzyıl Rusya ve Batı politikalarının bir parçası olarak "Ermenileştirilmiş", mono etnik

<sup>40</sup> Tavkul, s. 11-12.

<sup>41</sup> Mustafa Aydın, “Yeni Jeopolitik Bölge, Yeni Terminoloji” Kutusu, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (drl.), Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.367.

<sup>42</sup> Alaeddin Yalçınkaya, “Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Protokollere Giden Yol”, **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil (drl.), Ankara: Nobel Yayınları, 2010, s.291.

<sup>43</sup> Ali Faik Demir, **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**, s. 60-61.

<sup>44</sup> Çaşın, s.328-329.



bir bölge haline getirilmiştir ki bu özelliğini komşu ülke toprağındaki Cevahati bölgesine de taşımıştır.<sup>45</sup>

Rusya'nın Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenileri Kafkasya coğrafyasında bir araya getirmesinin asıl nedeninin bir Ermeni coğrafyası yaratmaktan çok o dönemde Osmanlı ve İran'a karşı bölgede güvenlik koridoru oluşturmak olduğunu söylemek mümkündür. Rusların bugünkü Ermenistan bölgesini işgal etmeden önce burada Ermeni nüfusundan çok Türklerin yaşadığı, Rusların bölgeyi işgaliyle birlikte Rus politikalarına uygun olarak buraya Ermeni nüfusun yerleştirildiği görülmektedir. Bu nüfus bugünkü Ermenistan dediğimiz coğrafyada yaşayan Müslümanların bir kısmını öldürerek bir kısmını da çeşitli baskılarla bu topraklardan sürmüştür. Bu tür politikalar sonucu günümüzde Ermenistan'da neredeyse hiç Türk nüfusu kalmamış olup, Ermenistan nüfusu bilinçli bir şekilde homojenleştirilmiştir.<sup>46</sup>

Bu politikanın temelini Osmanlı sonrası Türkiye ile Sovyet Rusya'daki Türklerin arasında mümkün olduğu kadar geniş bir Türk olmayan bölge oluşturmaktadır. Azerbaycan içerisinde kurulan özerk Karabağ'ın Ermenileştirilmesi, yine Azerbaycan-Nahcivan arasında Ermeni bölgesinin oluşturulması, günümüzde de devam eden Azerbaycan'daki Ermeni işgalini Rusya'nın desteklemesi bu politikanın devamı niteliğindedir.<sup>47</sup>

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Ermenistan, 3 milyon civarında nüfusu ve 29,743 kilometre kare yüzölçümüne sahip bir ülkedir. Ermenistan, doğuda Azerbaycan, güneyde İran, batıda Türkiye ve kuzeyde Gürcistan ile komşudur.<sup>48</sup> Coğrafi bakımdan çok elverişsiz bir bölgede bulunan ve doğal kaynaklardan yoksun olan Ermenistan coğrafyası itibarıyla denize çıkışı yoktur ve ulaştırma genellikle Gürcistan üzerinden yapılmaktadır. Denize çıkışı olmadığı gibi demir ve kara yollarının önemli bir kısmı diğer ülkelerden, özellikle de Azerbaycan'dan

---

<sup>45</sup> Yalçinkaya, "Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Protokollere Giden Yol", s.291-292.

<sup>46</sup> Yıldız Deveci Bozkuş, Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2006, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=483> ( 2 Temmuz 2011)

<sup>47</sup> Yalçinkaya, "Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Güğümden Küresel Kördüğümüne", s.157.

<sup>48</sup> Kamer Kasım, "Ermenistan", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (drl.), Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s.131.

geçmektedir. Bu nedenle uzun süre diğer ülkeler ile olan ulaşımında ciddi bir sıkıntı yaşanmıştır. Söz konusu sıkıntı bugün de sona ermiş değildir.

Ermenistan jeopolitiğinde diğer nokta ise ‘kuşatılmışlık’ hissidir. Ermenistan çevresindeki hemen hemen tüm ülkeleri ‘düşman’ olarak algılamaktadır. Güneyi, doğusu ve batısı Türkler tarafından “kuşatılmışlık hissi”, bölge devletleri arasında güvenlik ikilemi yaratmaktadır. Bu durumda kuzeyde Gürcistan en kısa ve en güvenilir yol olarak kalmaktadır. Ancak Gürcistan’ın, Rusya’nın etki sahasından hızla uzaklaşması ve etnik çatışmaların ülkedeki istikrarı sıkça sekteye uğratması Ermenistan için güvenli bir çıkış kapısı bırakmamaktadır. Diğer bir çıkış noktası olan İran’da önemli enerji ve ticari komşularından biridir.<sup>49</sup>

Ermenistan’ın nüfusu’ da bağımsızlığından itibaren sürekli azalma göstererek, bağımsızlığından itibaren sonraki on yılda 700 bin kişi göç etmiştir. Ekonomik sorunlar, çatışma durumu, komşularıyla sorunlu ilişkiler ve iç istikrarsızlık bu göçlerin başlıca nedenleridir. Nüfusunun % 97’sini Ermenilerin oluşturduğu ülkede % 98’i aşan oranla Hristiyanlık başat dindir. Nüfusun % 64’ünün kentlerde yaşadığı Ermenistan’da okuma yazma oranı % 99’dur.<sup>50</sup>

Ermenistan’da kimya, tekstil, elmas ve madencilik ekonomide önemli bir yer tutmaktadır, Ermenistan elmas işleciliğinde dünyada ilk on ülke arasında yer almaktadır. Ermenistan’da nüfusun % 44,4’ü tarım sektöründe, % 14,1’i sanayi, % 37,2’si hizmet sektöründe çalışmaktadır. Ermenistan ekonomisi büyük ölçüde dış yardımlara bağımlı da olsa yakaladığı yüksek büyüme oranında 2008 yılını ciddi bir düşüş yaşamış, dış ticaret açığı 2008’de rekor düzeyde artmıştır.<sup>51</sup>

2009 yılı istatistik verilerine göre Ermenistan’ın dış borcu 263,59 milyon Dolar artmış ve 1,87 milyar Dolar, 2010 yılının ilk üç ayında ise 2.981 milyar Dolar olmuştur. Ermenistan Maliye Bakanlığı’nın verdiği bilgilere göre ülkenin dış borcu 2008 yılında GSYH’nin %13,2’ne, 2009 yılında ise %36’na tekabül etmiştir. Dış borçların büyük bir

<sup>49</sup> Sedat Laçiner, **Türk-Ermeni İlişkileri**, 1.Basım, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004, s.163. , Sedat Laçiner, “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler: 1991-2002”, *Ermeni Araştırmaları*, 2002, Sayı.2, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilerik&IcerikNo=303> (28 Aralık 2011).

<sup>50</sup> Kasım, “Ermenistan”, s.132.

<sup>51</sup> a.g.e., s.132.

kısmı 7-10 yıl düşük faizli olmakla 35-40 yıllık alınmıştır. Ermenistan genelde Uluslararası Para Fonu-IMF (823 milyon Dolar), Dünya Bankası-WB (545 milyon Dolar) ve Rusya'dan (500 milyon Dolar) borç almıştır.<sup>52</sup> Ermenistan\* Maliye Bakanlığından yapılan açıklamaya göre; Ermenistan 2010 yılının ilk 10 ayında dış borç servisi için 7,8 milyar dram (21,5 milyon dolar) harcadı.<sup>53</sup>

2009 Yılı, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Servisi verilerine göre (*the Republic of Armenia's National Statistical Service -RA-NSS*), Ermenistan nüfusunun %34,1'i yoksul, %20,1 aşırı yoksul, %3,6'sı ise yoksulluk sınırının altında( –toplamda %57,8) yaşadığı bunun 1,1 milyon kişiye tekabül ettiği belirtilen yoksulluk oranı<sup>54</sup> göz önüne alındığında yoksulluk sınırının ciddi oranlara ulaştığı gözükmektedir. Yaklaşık 3 milyonluk toplam nüfusu<sup>55</sup> ele alındığında yoksulluğun ciddi oranda olduğu gözükmektedir. Bu durumda Ermenistan'ın var olan statükoyu sürdürmesi rasyonel değildir.

SSCB'nin dağılmasından sonrada Moskova ile yakın askeri ve stratejik bağları ve asimetrik derecede bağımlılığını devam ettiren Ermenistan, silahlanmakta ve bölgesel güvenliği tehdit etmektedir. Ermenistan'ın *Hay Dat* (Ermeni Davası) doktrinin uygulanması, Rusya'nın Kafkasya politikası ile bir anlamda örtüşmektedir. Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan üzerinde toprak iddiaları ('Büyük Ermenistan'ı gerçekleştirmek isteyen Ermeniler,) bu bağlamda da Rusya'dan destek almıştır. Ermenistan'ın Kafkasya'daki tek dayanak noktası olduğunu anlayan Rusya, stratejik işbirliğine önem vermiş ve Ermenistan'ın yayılcı politikasını askeri ve siyasi anlamda desteklemiştir.<sup>56</sup>

---

<sup>52</sup> Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Ekonomisi-2", *First News*, 19 Temmuz 2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110719032745471.html> (5 Ocak 2012).

<sup>53</sup> "Ermenistan Dış Borç Servisi için Bu Yıl 21,5 Milyon Dolar Harcadı", *News Armenia*, 24 Kasım 2010, <http://news.am/tur/news/39286.html> (5 Ocak 2012).

<sup>54</sup> Haroutiun Khachatryan, Poverty in Armenia After Economic Crisis, Central Asia-Caucasus Institute, January 19, 2011, <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5480> (4 Aralık 2011); Nanore Barsoumian, "New Report on Armenia Poverty Rate Worries UNICEF", *The Armenian Weekly*, January 6, 2011, <http://www.armenianweekly.com/2011/01/06/new-report-on-armenia-poverty-rate-worries-unicef/> (4 Aralık 2011).

<sup>55</sup> Ermenistan Dışişleri Bakanlığına Göre Toplam Nüfus; 3 249 500, Bkz. <http://www.mfa.am/en/armenia-overview/>, Dünya Bankası verilerine göre Ermenistan Devleti Toplam Nüfusu 3.092.072'dir. Bkz: <http://data.worldbank.org/country/armenia> (7 Aralık 2011).

<sup>56</sup> Hatem Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/index.html> (8 Aralık 2011), s.5.

Ermenistan'daki sorunların bir diğer etkisi de komşu ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan üzerindeki etkisini arttırmasına neden olmasındır. Bu grupta en çok ön plana çıkanlar Karabağ (Azerbaycan) ve Cevahiti (Gürcistan) Ermenileridir. Azınlık psikolojisi ile ayrılıkçı eğilimleri yüksek olan bu gruplar Ermenistan'dan daha aktif ve saldırgan bir dış politika beklemekte, Ermenistan'ın bu konuda zaman zaman 'üzerine düşen görevleri' yerine getirmediğini düşünmektedirler. Özellikle Karabağ Ermenilerinin Ermeni dış politikasını nasıl 'ipotek altına aldıkları' ve ılımlı hiçbir açılımı kabul etmedikleri açıkça gözlenmektedir.<sup>57</sup>

Özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşayan Ermeniler maddi güçlerine paralel olarak Ermenistan'ın iç işlerine daha çok karışma imkânını bulmaktadırlar. Bu grupların Ermenistan Ermenileri ile kıyaslandığında dış politika konularında çok daha katı ve uzlaşmaz olduğu hatırlanacak olursa bu grubun Ermenistan dış politikasını ne kadar radikal bir hale getirdiği / getirebileceği kolayca anlaşılabilir. Özellikle Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkiler konusunda en önemli engellerden biri de diaspora Ermenileri olmuştur. Diaspora Ermenileri içinde yaşamadıkları bir bölgenin şartlarını algılamaktan uzak, daha 'idealist' ve daha az 'gerçekçi' bir dış politikanın izlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar.<sup>58</sup>

Ermenistan, hidrokarbon yataklarına sahip olmasa da ulaştırma hatları üzerinde bulunması dolayısıyla değerini arttırmaktadır. Ermenistan ile İran arasında 480 kilometresi Ermenistan'dan geçecek toplam uzunluğu 540 km'lik bir demiryolunun inşası söz konusudur ve maliyeti 1,5-2 milyar dolar arası olacaktır. Ermenistan ile İran arasında Aras nehri üzerinde bir hidroelektrik santrali inşa edilmesi konusunda da anlaşmıştır. Enerji projelerinde de özellikle İran doğal Ermenistan'a ulaştırılmasına önem veren Ermenistan yönetiminin girişimiyle Mart 2007'de doğal gaz hattı açılmıştır.”<sup>59</sup> Ermenistan'ın Hazar enerji kaynaklarının taşınması projelerinin dışlanması, Ermenistan'ın İran üzerinden ulaşım ve enerji projelerine yönelmesine neden olmuştur.

---

<sup>57</sup> Sedat Laçiner, “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler: 1991-2002”, *Ermeni Araştırmaları*, 2002, Sayı.2, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=303> (28 Aralık 2011).

<sup>58</sup> a.g.m.

<sup>59</sup> Kasım, “Ermenistan”, s.133.

Ermenistan'ın İran ile girdiği enerji projelerinde temel amacı Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmak ve iç tüketimde sıkıntıya düşmemeyi garantiye almaktır. İran'ın amacı ise sadece Ermenistan pazarına değil, boru hattı vasıtasıyla Avrupa'ya da gaz atı yapabilmektir. Ancak doğal gazda hâkim konumunu etmek istemeyen Rusya, Erivan'a baskı yaparak İran-Ermenistan doğal gaz boru hattının çapını önceden kararlaştırılan 1420 milimetreden 700 milimetreye indirtmiştir. Böylece bu boru hattından İran'ın üçüncü ülkelere gaz satışı engellenmiş olmaktadır.<sup>60</sup>

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, çok kutuplu dünyanın güvenli ortamından, tek kutuplu dünyanın karmaşa ve “anarşi” ortamına geçiş yapılmıştır. Bu ortamda Kafkasya'da “bir devlet diğerleri üzerinde ne kadar fazla askeri avantaja sahipse, o kadar güvenlik sahibidir.” düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, silahlanma ve askeri ittifaklara yönelim meydana gelmiştir. Bugün Ermenistan, hem güvenliğini sağlama güdüsüyle silahlanmakta ve besleyemeyeceği büyüklükte bir askeri gücü buldurmaya çalışmakta, hem de güvenliğini Rusya'nın ipoteği altına bırakmak zorunluluğu hissetmektedir.<sup>61</sup>

Buzan'ın Güvenlik Kompleksi Teorisine göre, bölgesel alt sistemlerin varlığı kabul edilmekte ve bu alt sistemleri oluşturan devletler, coğrafi olarak birbirine yakın bulunmaktadır. Sistemdeki karşılıklı güvenin parçaları olan devletler için politik ve askeri tehdit unsuru, yakın mesafelerde uzak mesafelere nazaran daha çok güvensizlik yaratmaktadır. Bu nedendir ki Ermenistan, ülke topraklarını başka bir devletin güvenlik sınırı olarak onaylamak veya güvenliğinin üzerini başka bir gücün yani Rusya'nın “örtme”sini kabullenmek zorunda kalmıştır.<sup>62</sup>

Barry Buzan, bölgesel ülkelerin güvenlik bağımlılığını vurgulayarak; bölgeyi, devletlerarasında var olan güvenlik ilişkilerinin coğrafi yakınlık içinde kilitlenen, farklı ve önemli bir alt sistem olarak tanımlar. Belirli bir bölgenin dinamiklerini anlamak için

---

<sup>60</sup> Kasım, “Ermenistan”, s.133.

<sup>61</sup> Ahmet Akter, “Ermenistan Cumhuriyetinin Jeopolitik Analizi”, Ermeni Araştırmaları, 2007, Sayı.27-28, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=534> (5 Ocak 2012).

<sup>62</sup> a.g.m.

tamamen yukarıdan aşağıya sistemik düzeyde analizinin yanı sıra, akademik çevre aynı zamanda devletlerin arasındaki etkileşim süreciyle de yakından ilgilenmelidir.<sup>63</sup>

Bu nedenle, dostluk ve düşmanlığın tarihsel dinamiklerinin vurgulandığı, devletler ve bölgesel devletlerarasındaki aşağıdan yukarıya olan etkileşim dikkate alınarak böylece tam bir resme sahip olunabilir. Güç dağılımına uygun denge ya da çoğunluğun karar verdiği “güçler dengesinde” dostluk ve düşmanlık faktörü ayrı ele alınmalıdır.<sup>64</sup>

Bu doğrultuda, Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişki sınır anlaşmazlığı (Doğu Anadolu, Dağlık Karabağ), Ermeni diasporası, (etnik olarak ilişkili toplum çıkarları) Azerbaycan-Türkiye eksenli ideolojik gruplaşma, uzun süreli devam eden 1915 olaylarının etkisi yukarıda bahsedilen dostluk/düşmanlık ekseninde ele alınmaktadır. Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler sadece güç siyasetine dayanarak açıklanamaz.<sup>65</sup>

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi bölgedeki Amerika ve Rusya rekabeti bölge içinde gruplaşma yaratmaktadır. Amerika liberal politikalarıyla bölgede etkin olmaya çalışarak, bölgedeki Rusya etkisini kırmak istemektedir. Enerji ekseninde Azerbaycan, enerji kaynaklarının taşınmasında Türkiye önemli yeredir. Bu eksende Ermenistan’ın, Rusya ile olan stratejik ortaklık ilişkisine rağmen, bu ilişki Amerika ve Ermenistan ilişkilerini olumsuz etkilediği söylenemez. Bu doğrultuda Amerika’daki Ermeni lobisinin önemli etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Ermeni lobisi ile Ermenistan arasındaki (etnik) bağ, Ermenistan’ın Türkiye ve Azerbaycan ile olan ilişkilerini etkilerken, bölgedeki negatif eksenli güvenlik kompleksinin devamında önemli etkendir.

Bu çerçevede Rusya ise bölgedeki dondurulmuş çatışmaların çözümlenmemesi isteyerek bölgede etkinliğini devam ettirmektedir. Bu doğrultuda aynı politikaya sahip

---

<sup>63</sup> İşeri, “Turkish-Armenian Impasse in the Caucaus Security Complex”, s.121.

<sup>64</sup> a.g.e., s.121.

<sup>65</sup> a.g.e., s.121-122.

Ermenistan ile ilişkileri önemlidir. Ermenistan'ın Rusya ile işbirliği Azerbaycan ile sorunların çözümünü ve Avrupa-Atlantik eksenini içinde yer almasını engellemektedir.

### 3.1 Amerika-Rusya Rekabeti ve Ermenistan

Bu kısımda Soğuk Savaş sonrası Güney Kafkasya bölgesinde etkisini arttırmak isteyen Amerika ve bölgeyi “arka bahçesi” olarak tanımlayan Rusya'nın, bölgeye ve Ermenistan'a yönelik politikası ele alınacaktır.

ABD Avrasya stratejisi içindeki hayati çıkarları açısından Kafkasya bölgesini “*pivotal*-eksen” olarak tanımlamıştır. Washington'un orta ve uzun vade kapsamında Hazar Havzası enerji kaynaklarını Rusya güzergâhları dışında dünya pazarlarına sokabilmek sureti ile Orta Doğu petrollerine doğrudan bağımlılıktan kurtulmak için “*pivotal*” öneme sahip olduğunu dikkate alan bir yaklaşım izlediği söylenebilir. Söz konusu bölgeye ekonomik ve askeri yardım programlarının hayata geçirilerek diplomatik anlamda bölge ülkelerinin uluslararası sisteme kazandırılmalarını sağlayabilecek ve bölgede insan hakları ve demokratikleşmeyi hedefleyen jeostratejik dengeyi değiştirmeyi amaçlayan revizyonist bir dış politika izlemiştir.<sup>66</sup>

Nitekim Washington Kafkasya'yı, “hayati çıkarlarının bulunduğu bir bölge” ilan etmiştir. Bu strateji çerçevesinde, Hazar Havzası'nı geçen ve Bakü-Ceyhan'ı içeren, “Doğu-Batı Enerji Koridoru”, ekseninde bölge ülkelere büyük ekonomik fayda sağlayan hat olarak önem kazanmaktadır. Aynı konuda Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan olmak üzere Türkmenistan ve Kazakistan'ın da destekleri sağlanmaya çalışılmıştır. Amerika, Ermenistan'ın her ne kadar projede yer almasını desteklese de Azerbaycan topraklarını işgali nedeniyle, Azerbaycan tarafından projede yer almasını engellemiştir. ABD'nin “jeopolitik eksenini” ise Rusya'nın çevrelenmesi, İran'ın enerji projelerinden dışlanması-yalnızlaştırılmasıdır.

1991 sonrası ABD Avrasya politikası gelişmeler incelendiğinde “Rusya Öncelikli-*First Russia*” olarak belirtilmiştir. Amerika Kafkasya politikasında yaşayan bölge ülkelerinin demokratikleştirilmesi ve ekonomik kalkınmalarının desteklenmesi,

---

<sup>66</sup> Caşın, s.330-331.

enerji projelerinin hayata geçirilmesi, terörle mücadele ve İran'ın çevrelenmesi konularına öncelik verdiği söylenebilir.<sup>67</sup>

Rusya'nın 1993'te "Yakın Çevre Doktrini" ile Orta Asya ve Kafkasya'da etkinliğini artırma çabası içine girmesi, AB'nin "Avrupa-Kafkasya-Asya Taşıma Koridoru- (*Transport Corridor Europe-Caucas-Asia-TRACECA*)" ve "Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşıma" projelerini geliştirmesi ile Çin'in bölgede etkin olmaya başlaması, diğer taraftan ise desteklediği Türkiye'nin ilk başlarda beklenen etkiyi gösterememesi ve ABD merkezli petrol şirketlerinin bölgede artan çıkarları gibi faktörler 1990'ların ortalarından itibaren ABD'nin bölgeye ilgisini arttırdı.<sup>68</sup>

Özellikle 1990'ların ortalarından itibaren, Orta Asya ve Kafkasların ABD'nin yaşamsal çıkarları için son derece önemli olduğunu ileri süren Amerikalı strateji uzmanları, Mackinder ve Spykman'ın "merkez bölge" nitelendirmesinden hareketle, bölgede denetim sağlayacak devletin dünya güç dengelerini baştan aşağıya değiştireceğini savunmaya başladılar.<sup>69</sup> Stratejik açıdan başta Brzezinski olmak üzere birçok stratejist dünya güç mücadelesinin merkezi olarak burayı göstermekte, burada egemenlik kuracak bir gücün uluslararası alanda büyük üstünlük sağlayacağını ileri sürüyorlardı.<sup>70</sup>

Buna göre Orta Asya ve Kafkasya'da 19. Yüzyılda yaşanan Büyük Oyun' un bir benzeri sahneye koyulmaktaydı. İkinci Büyük Oyun 'un temel aktörleri Rusya Federasyonu, Türkiye ve İran'dı. ABD, AB, Hindistan, Çin, İsrail ve Japonya ise potansiyel aktörlerdi.<sup>71</sup> Meseleye realist teori düzleminden bakıldığında aslında geçmişte Rusya ve İngiltere arasındaki yaşanan ve "*old great game-eski büyük oyun*" olarak tanımlanan siyasal rekabetin aslında 1.ve 2.Dünya savaşlarının ardından enerji

---

<sup>67</sup> a.g.e, s.325-326.

<sup>68</sup> Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları," Mustafa Aydın (drl.), **Küresel Politikada Orta Asya**, Ankara: Nobel Yayınevi, 2005, s.20-21.

<sup>69</sup> a.g.e., s.23.

<sup>70</sup> İlhan Uzgel, "1990-2001: ABD ve NATO'yla İlişkiler," **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (drl.), Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.278.

<sup>71</sup> Mustafa Aydın, "Büyük Oyun ve İkinci Büyük Oyun 'un Ayırt Edici Özellikleri" Kutusu, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (drl.), Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.392.



kaynaklarının yeniden paylaşımına yönelik mücadelenin uygulamada “*The New Great Game-Yeni Büyük Oyun*” şeklinde tekrarı olarak ele alınabilir.<sup>72</sup>

Bölgenin ABD için taşıdığı Önemin giderek farkına varılmasına paralel olarak Temmuz 1999'da ABD Kongresi'nden geçen İpek Yolu Strateji Yasası' ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikalarının ana hatları açıkça ortaya koydu. İpek Yolu Strateji Yasası'nın gerekçesini oluşturan bölümde yedi nokta ön plana çıkarılmıştır.<sup>73</sup> Orta Asya ve Kafkasya bölgesindeki devletlerde;

- “Bir zamanlar Orta Asya ve Güney Kafkasya'nın en önemli ekonomik hattı olan tarihi İpek Yolu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dan geçmektedir;

- İpek Yolu üzerindeki halkların birbirine bağımlılığı ve karşılıklı işbirliği yoluyla eski ekonomik ilişkilerini tekrar tesis etmeleri, egemenliklerinin teminat altına alınması kadar, demokratik ve pazar reformlarının başarısı için de önemlidir;

- Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik ilişkilerinin güçlendirilmesi bölgenin istikrara kavuşmasına da hizmet edecektir;

- Bölgede demokrasilerin ve serbest Pazar ekonomilerinin gelişimi, uluslararası özel sektör yatırımcıların bölgeye girişlerini teşvik edecektir;

- Bölgedeki Müslüman ülkeler, ABD ile yakın ittifak kurmak isteyen ve İsrail'le "yoğun ticari ve diplomatik ilişkiler içinde bulunan laik yönetimlere sahiptir;

- Bölgede, ABD'yi sorunlu Basra Körfezi'ne bağımlı olmaktan kurtaracak çok değerli enerji kaynakları bulunmaktadır;

- ABD dış politikası ve uluslararası yardımları bölge ülkelerinin ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarının yanı sıra, demokrasi inşası, serbest pazar politikaları, insan hakları ve bölgesel ekonomik bütünleşme konularına da yoğunlaşmalıdır.”<sup>74</sup>

---

<sup>72</sup> Çaşın, s.332.

<sup>73</sup> Erhan, s.24.

<sup>74</sup> a.g.e, s.25

Görüldüğü gibi İpek Yolu Stratejisinde esas olarak ABD'nin ve Amerikalı girişimcilerin bölgede ekonomik ve ticari çıkarlarının sağlanmasını kolaylaştıracak eksen üzerinde oturtulmuş, bu ana hat çerçevesinde demokratikleşmenin sağlanmasından insan haklarının desteklenmesine kadar ABD'nin küreselleşme tanımına uyan unsurlar yerleştirilmiştir.<sup>75</sup>

Yeni bağımsız devletlerle diplomatik işbirliğinin yanı sıra bu devletlere askeri, güvenlik ve siyasi desteği içeren "İpek Yolu" stratejisi, ABD'nin genelde Avrasya özelde ise Kafkasya'da ekonomik ve stratejik çıkarlarının güvence altına alınması açısından önemliydi. Böyle bir strateji, Güney Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin genelde "Batı ekseninde", özelde "Amerikan yanlısı" olmalarına "yardımcı" olmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede "İpek Yolu Strateji Yasası", bölgede insan haklarına saygı ile demokrasi ve serbest pazar ekonomisinin gelişmesinin önemine ve siyasi, ekonomik ve güvenlik alanında işbirliğine işaret etmektedir.<sup>76</sup>

Ayrıca ABD, bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla ekonomik yardımlara sık başvurduğu bir araç olarak kullanmaktadır. 1 Nisan 1992'de "Özgürlüğü Destekleme Yasası'nın" (*Freedom Support Act*) yürürlüğe girmesiyle başlayan süreçte yardımlar 1999 sonu itibariyle 2,3 milyar dolar aşmıştır.<sup>77</sup> Bununla birlikte, ABD'nin 11 Eylül'de kendi ülkesinde terör saldırılarına maruz kalması, Washington'un NATO müttefiklerinin yanı sıra; Moskova ve Pekin'in desteğini sağlayan hayati bir dönüm noktası olmuştur. Bu sayede ABD, Orta Asya ülkelerinin askeri üslerinden istifade etmesini fırsatını yakalarken, Kafkasya perspektifinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile ilişkilerine farklı yön vermeye başlamıştır. Washington bu üç ülkeye ayrı ayrı siyasal ve ekonomik destek verirken, NATO-BİO<sup>78</sup> projesi ile söz sahibi olmak ve etkinlik kazanmaya çalışmıştır.<sup>79</sup>

---

<sup>75</sup> Erhan, s.25-26.

<sup>76</sup> Ariel Cohen, "U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New "Silk Road" to Economic Prosperity", The Heritage Foundation, July 24 1997, <http://www.heritage.org/research/reports/1997/07/bg1132> (20 Temmuz 2011).

<sup>77</sup> Erhan, s.27.

<sup>78</sup> Bu program örgütün 1994 Brüksel Zirvesi'nde kabul edilmiştir. Bu program katılımcı ülkelerin bireysel ihtiyaçlarına göre düzenlenen, silahlı kuvvetlerin demokratik kontrolünü sağlamak, askeri reforma destek vermek, ve NATO ile uyumlu askeri kuvvetler geliştirilmesine yardımcı olmak için tasarlanmış pratik bir askeri işbirliği ve yardım programıdır. BİO programının temelini her bir Ortak devletin sorumluluklarının açık olarak yazıldığı Çerçeve Belgesi oluşturmaktadır. Örgüte üye olmayan devletlerle işbirliğinin temellerini içeren bu belgeyi imzalayan

Gürcistan; Renkli devrimler kapsamında demokratikleşme ve NATO üyeliği içinde askeri boyuta varan açılımlar ile öncelikler arasında yer almıştır. Ermenistan'daki Rus askeri varlığı ABD'ye büyük engel teşkil ederken Azerbaycan ise enerji kaynaklarının kullanımı yani uluslararası pazarlara taşınması konusunda önemli bir yer edinmiştir. Bu süreçte Türkiye, Kafkasya'da Batı ittifakı açısından bakıldığında; hem NATO üyesi olması, hem Amerikan askeri üssü barındırması, büyük bir ekonomi ve bölgesel güçlerden biri olması, hem de Kafkasya'da Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ı bir arada tutabilecek bir ülke olması nedeniyle önemlidir.

ABD, 1991'de bağımsızlığının hemen ardından Ermenistan'ı ilk tanıyan ve diplomatik ilişkiler kuran ülke olmuştur. ABD'de büyük Ermeni toplumunun bulunması nedeniyle Ermenistan ile ilişkileri diğer Güney Kafkasya ülkelerinden farklı olmuştur. XIX. Yüzyılın sonu, XX. Yüzyılın başlarından itibaren ve Sovyetler zamanı ABD'ye göç eden Ermeniler burada ciddi bir şekilde örgütlenmiştir.<sup>80</sup> Bağımsızlık sonrası ABD'nin Ermenistan politikasının oluşumunda yaklaşık 1,5 milyonluk, Ermeni diasporasının büyük önemi olduğu söylenebilir.

ABD Kongresi ayrıca Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk günden bu yana ABD'nin bu ülkeyi maddi olarak desteklemesi için olanca gücüyle çalışmıştır. Ermenistan tüm dünyada kişi başına en çok Amerikan yardımını alan ülkedir. Bunun da nedeni hiç şüphe yok ki Amerika'nın bu bölgedeki çıkarları değildir. Bunun en önemli nedeni Amerikan Kongresi'ndeki Ermeni lobisidir. Özellikle Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan tarafından ekonomik ablukaya alındığını iddia eden Ermeni diasporası 2002 yılı başlarına kadar ABD'nin Ermenistan'a 1 milyar 200 milyon Dolar mali yardım etmesini sağlamıştır ki bu açıdan Ermenistan İsrail'den sonra ABD'den en çok yardım alan ikinci ülke olmuştur.<sup>81</sup>

---

devletler, kendi olanak ve hedefleri doğrultusunda faaliyet konularını seçmekte ve bu ortaklık programı çerçevesinde kullanılacak askeri ve diğer araç gereçlerine ilişkin belgeleri NATO yönetimine teslim etmektedirler. Bugünkü 20 katılımcı Batı Avrupa, Kafkaslardaki eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri, Orta Asya ve diğer bölgelerin yanı sıra İttifak üyeliği arzusundaki ülkeleri de içine alan çok değişik kökenli bir grup oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Weaver, Ortaklık Vasıtasıyla Güvenlik Sağlamaya Devam, NATO Dergisi, İlkbahar-2004, <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue1/turkish/art1.html> (8 Ocak 2012). Askerzade, s.2-3.

<sup>79</sup> Çaşın, s.346-347.

<sup>80</sup> Cemilli, s.153.

<sup>81</sup> a.g.e, s.153-154.

ABD Kafkasya ülkelerine mali yardım ederken Dağlık Karabağ'ı ayrı bir birim olarak görmüş ve yardımda bulunmuştur ki bu durum Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıması hakkında görüşlerine ters düşmektedir. 2003 yılında ABD "*Freedom Support Act- Özgürlüğü Destekleme Yasası*" programı gereğince Ermenistan'a 93 milyon 750 bin Dolar, Karabağ'a ise 25 milyon Dolar yardımda bulunmuştur. ABD mali ve ekonomik olarak Ermenistan ile sıkı bir işbirliği içinde bulunsa da askeri ve siyasi açıdan ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşanmamıştır ve ABD'nin Ermenistan'da askeri varlığı söz konusu değildir. Ermenistan 'Barış İçin İşbirliği' programı çerçevesinde NATO ile ilişkilerini geliştirmeye çalışsa da, güvenlik alanında Rusya ile işbirliğine daha çok önem vermektedir.<sup>82</sup>

10 Ocak 2002 tarihinde Ermenistan'da yapılan Ermenistan Cumhuriyetinin Güncel Sorunları adlı yuvarlak masa toplantısında Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan'ın 'ABD'nin Ermenistan'a yerleşmesi hiçbir zaman Rusya'nın varlığı ile mukayese edilemez ve onun yerini dolduramaz' şeklinde açıklama yapması, ABD-Ermenistan arasındaki ilişkileri etkilememiştir. Aynı şekilde Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı Mikael Melkonyan NATO-Ermenistan ilişkilerini değerlendirirken NATO ile işbirliği içinde olduklarını ancak, Ermenistan'ın NATO'ya üye olmak istemediğini vurgulamıştır. Ermenistan'ın ABD'den aldığı mali yardımlara rağmen, devlet yetkililerinin bu tür açıklamalarda bulunması özellikle güvenlik ve askeri ilişkiler açısından Rusya'ya olan bağımlılığının bir göstergesidir.<sup>83</sup>

Türkiye-Ermenistan ve Amerikan ilişkileri ekseninde en önemli sorun Amerika'daki Ermeni diaspora faaliyetleridir. Günümüzde, ABD'deki Ermeni lobisi 1980'lerin ortalarına doğru yoğunlaştırdığı Kongrenin Ermeni soykırımı olduğunu resmen kabul etmesi amacını taşıyan faaliyetlerine devam etmektedir. Ermeni lobisi, özellikle, ABD-Türkiye ilişkilerinin sorun yaşadığı dönemlerde Kongreden karar çıkartmaya yönelik faaliyetlerini hızlandırmaktadır. Bu yoğun çabaların nedeni, ABD'nin uluslararası politikadaki konumundan dolayı bu ülkede kabul edilecek bir kararın diğer ülkelerde de benzer kararların kabul edilmesini hızlandıracağı düşüncesidir. Ermeni lobisi için bir diğer önemli konu da her yıl 24 Nisan'da ABD

---

<sup>82</sup> Cemilli, s.153-155.

<sup>83</sup> a.g.e, s.155-156

Başkanları'nın yapacakları açıklamada Soykırım'ın (*Genocide*) tanınmasının sağlanmasıdır<sup>84</sup>

ABD ve Avrupa'da diaspora soykırım iddialarıyla ortaya çıkması ABD ve AB üyesi ülkeleri de zor durumda bırakmaktadır. Bu ülkelerin yönetimleri Türkiye'ye karşı ellerinin güçlenmesi için Türkiye'den Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesini istemişlerdir. Özellikle Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik sınır kapılarının kapalı olması diasporanın Türkiye'nin aleyhine yönelik faaliyetlerde önemli bir etkidir.<sup>85</sup>

Amerika ve AB açısından Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini normalleşmesini istemelerinin bir nedende Ermenistan'ın Batı sistemine kazandırılması düşüncesidir. Ermenistan Kafkasya'da Rusya'nın ekseninde ve askeri üsler bulundurduğu bir ülke konumundadır.<sup>86</sup> ABD, Türkiye ile ilişkilerini geliştiren Ermenistan'ın bu ülke üzerinden batıya açılması üzerine Rusya'nın siyasi ve askeri etkinliğinin zayıflayacağını düşünmektedir. Bu konuda önemli olan konulardan biri de ABD'nin tek taraflı olarak Türkiye'ye baskı uygulamasıdır.

ABD, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin başlıca unsuru "sınır kapısı" konusudur. ABD yönetimi Türkiye'den Ermenistan ile olan sınırını açmasını isterken, Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik politikasının gerekçeleri fazla dikkate alınmamaktadır. Türkiye, Ermenistan ile olan kara sınırının açılması için Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıyıp iyi komşuluk ilişkileri ve sınırların dokunulmazlığını içeren bir deklarasyon imzalamasını ya da deklare etmesini, soykırım iddialarının uluslararası alanda Ermenistan yönetimi tarafından gündeme taşınmamasını ve Karabağ sorununun çözümünde ilerleme sağlanmasını istemektedir. Bu taleplerden özellikle "Toprak Bütünlüğü" ile ilgili olanı hem önemlidir hem de bir ülkenin başka bir

---

<sup>84</sup> Emine Akçadağ, "24 Nisan Yaklaşırken Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Son Durum" Bilgesam, 10 Şubat 2010, [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=562:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=562:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (24 Ekim 2011).

<sup>85</sup> Kamer Kasım, **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**, 1. Baskı, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, 2009, s.105.

<sup>86</sup> a.g.e., s.105.

ülkenin toprak bütünlüğünü açıkça tanımadan onunla normal diplomatik ilişki kurulmasını beklemesinin anlamsızlığı ortadadır.<sup>87</sup>

ABD, Ermeni lobisinin etkisiyle Kafkasya’da Türkiye’nin hayati çıkarlarına aykırı politika ve kararlara imza atmaktadır. ABD, Azerbaycan ve Gürcistan’ı Türkiye’ye bağlayacak olan demiryolu projesine kredi verilmesini engelleyen bir kararı Kongreden geçirmiştir. Bunun nedeni Ermeni lobisinin Ermenistan’ı *by pass* edecek söz konusu demiryolunun yapımını istememesidir. Bu demiryolu tamamlandığında Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan birbirine bağlanmış olacak ve bu ülkeler arasındaki ticaret artacaktır. Ermenistan boru hatlarında olduğu gibi demiryolunda da dışlanacağı ve kendisinin izole edilmiş olacağı düşüncesiyle hattın yapımına karşı çıkmaktadır.<sup>88</sup>

Bugüne kadar, Ermeni Lobisi'nin tüm organize çalışmalarına rağmen Türkiye üzerinde fazla etkili olamamasının nedeni lobinin güçsüzlüğü değil, ABD'nin bölge üzerindeki çıkarlarının üstün olmasıdır. Zira Amerikan yönetiminin, Türkiye gibi çok önemli bir stratejik müttefikini, bugüne kadar Rusya'ya yakın politikaları ile dikkat çeken Ermenistan yüzünden kendisine küstürmek istememektedir. Türkiye, ABD'nin NATO'daki güçlü bir müttefiki olarak stratejik açıdan çok önemli bir ülkedir. Ayrıca, Türkiye Avrasya enerji hatları açısından son derece önemli bir konumdadır. Tüm bu faktörler ABD'yi Türkiye ile ilgili alacağı kararlarda temkinli olmaya zorlamaktadır.<sup>89</sup> Ancak Ermenistan’da Amerika’daki özellikle Ermeni lobilerinin etkisiyle ve Güney Kafkasya’da tek “Rus kalesi” konumuyla Amerika için Batı sistemine geçirilmesi istenen ülke konumundadır.

Rusya açısından Güney Kafkasya’da Ermenistan, Rus yanlısı politikası ve sahip olduğu Rus üsleri ile bölgede Rusya’nın önemli stratejik ortağıdır. Rusya için “Kafkasya; Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olmanın yanı sıra, Karadeniz ve Hazar Denizine kıyısının olması sebebiyle, Rusya’nın Karadeniz-Boğazlar-Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalına inebilmesine imkân sağlaması yönünden de, Rusya’nın stratejik menfaatleri açısından son derece önemli bir jeopolitik

---

<sup>87</sup> Kamer Kasım, “ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesinde Kabul Edilen Ermeni Tasarısı ve Etkileri”, *USAK Gündem*, 23 Ekim 2007, <http://www.usakgundem.com/yazar/816/abd-temsilciler-meclisi-dis-iliskiler-komitesinde-kabul-edilen-ermeni-tasarisi-ve-etkileri.html> (28 Ekim 2011).

<sup>88</sup> a.g.m.

<sup>89</sup> Akçadağ, “24 Nisan Yaklaşırken Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Son Durum”.

bölgedir.”<sup>90</sup> Bölgede Ermenistan ise Rusya’nın Kafkasya’daki İsrail’idir.<sup>91</sup> Bu nedenle Rusya’nın Güney Kafkasya ve Ermenistan politikası önelidir.

SSCB’nin 1991’de tasfiyesi ile Kafkasya bölgesinin enerji kaynaklarının paylaşım mücadelesi paradoksunun şekillenmesine ve aynı zamanda farklı etnik, dini yapısal özellikler taşıyan çatışmaların çözümlenmesinde Moskova’nın savaşı tercih etmesi ile neticelenmiştir. Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, Gürcistan-Rusya Savaşı bölgenin çatışmalara her an açık olduğu olduğunu ortaya koymuş, Doktrinal açıdan “dondurulmuş çatışmalar” Kafkasya bölgesinin güvenlik yapısını kırılğan hale getirmiştir.<sup>92</sup>

SSCB’nin dağılması ve Gürcistan-Azerbaycan-Ermenistan’ın egemenliklerini kazanmaları, bölgede oluşan “*Power Hole*-Güç Boşluğu”nu ABD’nin ve AB’nin doldurması olasılığını gündeme getirince, Rusya mukabil hamle olarak “*Near Abroad*-Yakın Çevre”-(*Blizhnee Zarubezh’e*) realist eğilimli doktrini gereğince, bölgeye müdahale hakkını cebinde muhafazaya dikkat ve özen göstermiştir.<sup>93</sup>

Yakın Çevre olarak adlandırılan politika, eski Sovyet coğrafyasında etkinliğin kaybedilmemesi ve bu bağlamda başta ABD’nin Türkiye ve İran’ın genelde Orta Asya’da özeldi ise Kafkasya’da etkinlik kazanmasını önlemektir.<sup>94</sup> Sovyet sonrası Rusya ile Türkiye bölgesel anlamda rekabet sürecine girmişti. İkili arasındaki bu rekabet başta enerji kaynaklarının boru hatları ile kendi ülkelerinden geçmesini sağlamaktı. Ayrıca Rusya’nın bölgeyi kaybetmeme pahasına etnik çatışmaları desteklemesi bölgede işbirliğini zora sokarken, Türkiye ise tam tersi Kafkasya’da bağımsızlıklarını kazanan devletleri tanımış, Toprak bütünlüğüne ve egemenliklerine her fırsatta saygı duyulmasını dile getirmişti.

---

<sup>90</sup> Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, s.17-18

<sup>91</sup> Murat Valayev, Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2008, Sayı.30, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=575> (5 Ocak 2012).

<sup>92</sup> Caşın, s.337-338.

<sup>93</sup> a.g.e., s.339.

<sup>94</sup> Giray Saynur Bozkurt, “Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**, Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil (drl.), Ankara: Nobel Yayınevi, 2010, s.705.

Rusya'nın bölgesel hegemonyasını yeniden kurması konusunda Rus Politikalarını destekleyen Ermenistan bu anlamda Kafkasya'daki tek "Rus kalesi", haline gelmiştir. Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkilerinin sorunlu olduğu hatta bu iki ülkenin iç sorunları ve ülkelerindeki ayrılıkçı hareketler nedeniyle Rusya'yı suçladıkları hatırlanacak olursa Ermenistan'ın Rusya merkezli dış politikası bu ülkelerle olan ilişkilerini daha da bozmuştur.<sup>95</sup> Bu yakınlaşma hem de bölgede Rus etkeni nedeniyle diğer bölge devletleri olan Gürcistan ve Azerbaycan'da Türkiye ve Batı yaklaşması hızlanmıştır.

Rusya için Kafkasya, SSCB'nin dağılmasının ardından yeniden bölgesel kontrolü elde etmek, eski merkezi etkisini ekonomik ve askeri açıdan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile ayrı siyasal işbirliği modelleri tesis etmek amacına dayandırılmıştır. Bu noktada eski askeri üslerin muhafazası baskı unsuru olarak kullanılmıştır. Özellikle ABD ve Batı karşıtlığını ve NATO'nun genişlemesine karşı çıkan siyasal işbirliğine dayalı bir politika dayandırılmıştır. Rusya "*Bolshoy Brat-Büyük Ağabey*" rolünü bölgede ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde kuvvet kullanmaktan çekinmemiştir.<sup>96</sup>

Stalin döneminden itibaren Ermeni kartını oynamak Ruslar açısından, hem Gürcüleri, hem de Azerileri kontrol etmek açısından bir taktik olarak değerlendirilebilir. Özellikle bölgedeki toprak ve sınır değişiklikleri ile nüfus mübadeleleri ile "böl yönet" politikasının bir sonucu olarak Transkafkasya 'da üç ana etnik grubu siyasal anlamda birbirlerine mahkûm etmek gerçekliği söz konusudur.<sup>97</sup>

Bölgede Azerbaycan ile savaş halinde olan, Gürcistan ve Türkiye'den toprak talepleri ve Türkiye'den hem diaspora hem de devlet düzeyinde soykırım faaliyetleri nedeniyle Ermenistan'ın ilişkilerinde sorun yaşamaktadır. Bölgede sorun yaşamadığı ülkeler Rusya ve İran'dır. Ermenistan'ın Rusya ile stratejik boyutta ilişkileri

---

<sup>95</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.241.

<sup>96</sup> Caşın, s.339.

<sup>97</sup> Okan Yeşilot (Ed.), **Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya**, İstanbul, Kitabevi Yayınevi, 2005, s.130.



bulunmaktadır ve bu ilişkiyi başta Azerbaycan'a olmak üzere Türkiye ve Gürcistan'a karşı da kullanmaktadır.<sup>98</sup>

Ermenistan jeopolitiğinde Rusya'nın rolü özellikle 1990'ların basından itibaren önem kazanmış, Ermenistan, Azerbaycan'ın işgali sırasında Rusya'nın ciddi ölçüde ekonomik, siyasi ve askeri desteğini almıştır. Ermenistan'la Rusya arasında Ekim 1994'te imzalanan bir anlaşmayla Gümrü ve Erivan'da Rusya'nın iki askeri üs kurması kabul edilmiştir. Mart 1995'te imzalanan ikinci bir anlaşmayla da RF Gümrü'de bulunan Rus askeri Üssü'ne önemli miktarda askeri personel ve teçhizat gönderilmiştir. Bu anlaşma sonrasında Rusya ile Ermenistan arasında "Ortak Hareket Eylem" antlaşması imzalanmış, ortak hava savunma sistemi kurulmuş ve koalisyon savunma birliklerinin oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır.<sup>99</sup>

Bu durum, Ermenistan'ın çatışma içinde olduğu Azerbaycan ve de Türkiye karşı Rus güvenliğini kullanırken, Türkiye ve Azerbaycan'da Ermenistan'daki Rus birliklerini kendi güvenlikleri için tehdit olarak algılamıştır. Bunun üzerine kendilerini güvence altına almak isteyen Azerbaycan ve Gürcistan ise bunun için başta ABD, Türkiye ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmakta, hatta NATO askerlerini isterken, Ermenistan böyle bir gelişmenin bölgede dengeleri bozacağını, istikrarı olumsuz etkileyeceğini söylemiştir.

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki tek müttefiki olan Ermenistan'la geçmişten beri süregelen yakın ilişkileri Ermenistan açısından birçok avantaj içermekte, Gürcistan veya Azerbaycan örneklerinde olduğu gibi denize çıkışı veya doğal kaynaklara dayalı ekonomik avantajları olmadığından, Ermenistan bölge içindeki konumunu güçlendirmek için Rusya stratejisini kullandığı gözükmektedir. Ancak bu Ermenistan açısından asimetrik bir bağımlılık yaratmaktadır.<sup>100</sup>

Rusya Federasyonu'nun bilhassa da Güney Kafkasya'daki temel amaçlarından biri, bölgede Türkiye ve kısmen de İran'ın nüfuz alanları elde etmesini önlemeye çalışmak olmuştur. Bu dönemde Türkiye ise, "21. yüzyılın bir Türk asrı olacağı" ve

---

<sup>98</sup> a.g.e., s.97.

<sup>99</sup> Habibe Cabbarlı, "Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/index.html> (8 Aralık 2011), s.21-22.

<sup>100</sup> Yeşilot, "Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya", s.137.

“Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar Türk dünyasının oluşacağı” tezlerini ileri sürüyor ve bölgede Rusya ve İran’ın yeniden boy göstermesini pek arzu etmiyordu. 1990’ların başlarında, Rusya’nın Güney Kafkasya’daki askerlerini geri çekme süreci içinde olması da, Türkiye’yi rahatlatan önemli bir gelişmeydi. Moskova, 1992-96 devresinde, yakın çevresindeki ülkelerle yoğun ilişkiler kurmak isteyen Türkiye’yi kendisine büyük bir tehdit olarak algılamıştır. Buna karşın, Ankara ise, Ermenistan’da hâkim durumda olmaya çalışan Rusya’yı kendisi için ve bölge için büyük bir tehdit olarak görmüştür.<sup>101</sup>

Türkiye-Ermenistan ilişkileri ekseninde, Türkiye Rusya ilişkileri ardılı SSCB’nin çöküşünden sonra bölgesel sorunlar içerisinde Dağlık Karabağ sorunu, ikili ilişkilerin tansiyonunun zaman zaman artırmasına neden olmuştur. Örneğin, 1992-1993 döneminde Türk kamuoyunun artan Dağlık Karabağ duyarlılığı nedeniyle soruna askeri müdahale sesleri yükselirken, dönemin Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Silahlı Kuvvetler Komutanı Şapasnıkov, bunun üçüncü dünya savaşı anlamına geleceğini ifade etmiştir.<sup>102</sup> Dağlık Karabağ sorunu daha sonra ikili ilişkilerde önemli konulardan biri haline gelmiştir. Rusya Dağlık Karabağ sorununda savaş sırasında ve sonrasında Ermenistan’ın desteklerken, Türkiye ise Azerbaycan tarafını desteklemekteydi.

Türkiye Rusya ilişkileri 1991-99 yılına kadarki dönemi, genel olarak, jeopolitik nüfuz alanlarında ve ikili ilişkilerde ‘kontrollü gerginlik ve rekabet evresi ’ olarak ele alabiliriz. Bu dönemde taraflar, bir yandan aralarındaki jeopolitik rekabeti sürdürmüş, ama diğer yandan da yoğun bir ekonomik işbirliği süreci içine girmişlerdir.<sup>103</sup> 2000 yılı sonrası yeni dönemde tarihsel rekabet yüküne dayalı ilişki anlayışından “çok boyutlu bir işbirliği sürecine” girdiğini söylemek mümkündür. Başkan Putin’in Aralık 2004’te Ankara ziyareti sırasında taraflar arasında “derinleştirilmiş çok boyutlu işbirliği çerçeve anlaşması” imzalanması da bunun en önemli olarak görülebilir. Bununla iki ülke arasında ticaret hacminin artırılması ve enerji alanında işbirliğinin genişletilerek sürdürülmesi konusunda uzlaşmaya varmışlardır.<sup>104</sup>

---

<sup>101</sup> Ömer Göksel İşyar, “Avrasya’da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi*, 2008, Cilt.3, Sayı.6, <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/P7sckRCMKlfSKPEtP9iSlo4n9JrfID.pdf> (20 Ağustos 2011), s.126.

<sup>102</sup> Bozkurt, s.712.

<sup>103</sup> İşyar, “Avrasya’da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri”, s.128.

<sup>104</sup> Bozkurt, s.708.

Rusya devlet başkanı V. Putin'in Türkiye Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesine katkıda bulunacakları yönündeki açıklamaları Ermenistan açısından yaşanan gelişmelerden birisidir. Zira Moskova'nın Türk-Ermeni ilişkilerinde bu açıklamanın yapıldığı dönemde Ermenistan'daki Koçaryan yönetimi, Rusya'nın bütün karşı çıkmalarına rağmen İran doğal gazının Ermenistan üzerinden Gürcistan vasıtasıyla Avrupa pazarına taşınması hususunda, Tahranla görüşmelere başlamış ve ayrıca Bağdat'a askeri birlik göndermek yolunda bazı işaretler vermiştir. Bu iki gelişme Rusya'yı ciddi bir şekilde rahatsız etmiş ve Moskova, Gürcistan sınırındaki Yukarı Lars (Ermenistan bu sınır vasıtasıyla Rusya ile bağlantısını sağlamaktadır) sınır kapısını kapatarak Ermenistan üzerinde bir çeşit baskı kurmuştur.<sup>105</sup>

Rusya, birkaç sebeple Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin arkasındaki itici güçlerden biri haline gelmiştir. İlki, Kafkasya'da statüko değişmeye yüz tutarken, Amerika'ya rol kaptırmama kaygısıdır. İkinci sebep, Türkiye ile yakınlaşma ve artan güvendir.<sup>106</sup> Rusya sadece Ermenistan'ı değil, tüm bölgede etkisini sürdürmek istemektedir. Bunun için Karabağ sorununun çözümü şart, çünkü bu sorun bir yandan Rusya-Ermenistan hattını bölgede tecrit ederken, diğer taraftan Rusya karşıtı Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan hattını sıkı sıkıya birleştirmektedir. Fakat Ermeni açılımı bu hattı gevşetmeye başlamıştır. Azeriler Türkiye'den şüpheleniyor ve ihanete uğradıkları hissine kapılmışlardır.<sup>107</sup> Diğer taraftan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan için tek çıkış kapısı olmaktan çıkacağı endişesi ile gelişmeleri takip etmektedir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesine, Rus desteğinin önemli nedenlerinden biride Ermenistan'ı yaşatabilmektir. Ermenistan ve Rusya arasında ekonomik ve ticari ilişkileri etkileyen en önemli sorunlardan biri de Ermenistan'ın Rusya'ya olan borcunun ödenmesinde yaşanan zorluklar olmuştur. "Bağımsızlığın ilk yıllarında Rusya'nın verdiği borçlarla ayakta kalmaya çalışan Ermenistan birkaç yıl sonra bu borçları ödeyemez duruma gelmiştir. Rusya borcu ödemesi için Ermenistan'a

---

<sup>105</sup> Ömer Kocaman, "Rusya'nın Ermenistan Politikası: Tek Boyutlu Siyasetten Çok Boyutlu Siyasete Doğru", Türksam, 18 Şubat 2006, <http://www.turksam.org/tr/a797.html> (5 Aralık 2011).

<sup>106</sup> Bülent Aras ve Fatih Özbay, Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti" *Seta Analiz*, 2009, Sayı.12, <http://www.setav.org/Ups/dosya/22458.pdf> (22 Ağustos 2011), s.11.

<sup>107</sup> Sedat Laçiner, "Rusya ve Türkiye-Ermenistan Yakınlaşması: Rusya Neden Destek Veriyor?", USAK, 23 Ekim 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1129> (10 Eylül 2011).

baskı yapmıştır.”<sup>108</sup> Taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan’ın teklifi üzerine Rusya, toplam 101 milyon Dolar borç karşılığında Ermenistan’ın büyük askerî sanayi tesisi olan Nairit, Mars ve ülke elektrik ihtiyacının % 40’ını üreten Hrazdan hidroelektrik santrali başta olmakla beş büyük sanayi tesisini almaya karar vermiş ve 17 Temmuz 2002’de bu konuda anlaşma imzalanmıştır.<sup>109</sup>

Bunun sonucu olarak, Ermenistan’daki Rus sermayesi ve yatırımları her geçen gün artmaktadır. Rusya’ya olan borçlarından dolayı, Ermenistan’daki işletme ve fabrikaların önemli bir kısmı özelleştirilerek Rus sermayesine devredildi. Ancak, tesisler büyük oranda üretim yapmadan atıl vaziyette beklemektedir. Bu durum işsizliğin had safhada olduğu Ermenistan’da kamuoyunun tepkisini çektiği<sup>110</sup> gibi yapılan yatırımların kar edilebilmesi gerekmektedir. Bu nedenle Türkiye ve Azerbaycan ile sınırı kapalı Ermenistan’ın ilişkileri normalleşmesi halinde oluşacak ticaret trafiğinden Rusya’nın karlı çıkacak olmasıdır.

Rusya açısından, Ağustos 2008’den beri, ilişkilerinin iyice bozulduğu Gürcistan’ı her yönden baskı altında tutmak, Güney Kafkasya’da ilk hedef haline gelmiş durumdadır. Türkiye ile sınır açılırsa, Ermenistan dış ticareti Gürcistan’ın Poti limanından ziyade yoğun olarak Türkiye’nin Trabzon limanından gerçekleşecektir. Bunun anlamı, Rusya’nın arzuladığı şekilde, Ermenistan dış ticaretinde Tiflis’in tekel konumunu yitirmesidir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmenin gerçekleşmesiyle birlikte, Batının enerji ve ulaşım projeleri Gürcistan’dan daha güneye yani Ermenistan’a kayabilme ihtimalinde bulunmaktadır.<sup>111</sup> Bu nedenle Gürcistan’ın transit ülke olma tekelini kırmak istemektedir. Sonuçta, Türkiye ve Ermenistan bu süreci başarıyla sonuçlandırılırsa, Rusya için kazan-kazan durumu oluşacaktır.

---

<sup>108</sup> Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri”, s.21.

<sup>109</sup> Ömer Kocaman, “Rusya’nın Ermenistan Politikası: Tek Boyutlu Siyasetten Çok Boyutlu Siyasete Doğru”, Türksam, 18 Şubat 2006, <http://www.turksam.org/tr/a797.html> (5 Aralık 2011).

<sup>110</sup> a.g.m.

<sup>111</sup> Aras ve Özbay, s.11.

Sonuç olarak Ermenistan, Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının önemli ölçüde etkisi altındadır. Bu yüzden de Karabağ sorununun çözüm adresi bir nevi Rusya'dır. Ancak, Rusya'nın Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesine katkıda bulunabilmesi için öncelikle Azerbaycan-Ermenistan arasındaki "Karabağ" sorununun çözümünde "tarafsız" bir politika izlemesi ve bu çerçevede mevcut sorunun çözümü için bir girişim başlatması yerinde bir diplomatik hareket olacaktır. Rusya açısından Ermenistan stratejik ve askeri anlamda, Azerbaycan ise sahip olduğu enerji kaynakları ve finans yönünden Rusya açısından önem taşımaktadırlar. Bu yüzden Moskova kendisini her iki tarafı da barışı sağlayacak bir yol bulmalı, bölgede var olan sorunların çözümüne dair Rusya'nın net bir adım atması gerekmektedir.

Rusya'nın savunma politikasında güneyden gelebilecek saldırıların karşısının alınması için Kafkasya'nın jeopolitik özelliği Rusya'nın Ermenistan'da askeri varlığının devam etmesi için büyük önem taşımaktadır. Rusya'nın Ermenistan ile askeri ve askeri teknik işbirliğinin en temel nedenlerinden biri de Rusya'nın uzun vadede bu bölgede askeri-siyasi varlığının devam etmesini sağlamaktır. Ermenistan'ın Türkiye'den algıladığı tehdit de ülkedeki Rus askeri varlığının devam etmesini sağlayan en büyük nedenlerden biridir. Bu nedenle de Ermenistan ve Rusya arasında askeri işbirliği her iki ülke açısından büyük önem taşımaktadır.<sup>112</sup>

ABD açısından ise Ermenistan politikasında stratejik amacı Ermenistan'ın Batı ile yakınlaşması teşkil etmektedir. Ancak bu sürece önemli engel Amerika'daki Ermeni diasporalarının Ermenistan'da desteklediği siyasi partiler engel teşkil etmektedir.<sup>113</sup> Bu süreçte Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığından kurtulmasının yolu Dağlık Karabağ sorununun çözümü ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin normalleştirilmesidir.

---

<sup>112</sup> Hatem Cabbarlı, "Ermenistan ve Rusya Arasında Gelişen Askeri İşbirliği", *Caspian Weekly*, 9 Şubat 2011, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-dogu/3375-ermenistan-ve-rusya-arasinda-gelisen-askeri-isbirligi.html> (11 Ocak 2012).

<sup>113</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.182.

### 3.2 Azerbaycan ve Ermenistan Rekabeti

Tarihi süreç içinde ve bugünkü durumda Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri incelendiğinde ilişkilerin temelinde, Rus ekseninde Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesi, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali bulunmaktadır. Daha sonra bu eksenle Ermenistan'ın Rusya işbirliği gelişirken, Azerbaycan ise Türkiye ve Batı ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmış ve petrol kartını kullanarak-enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara taşınması konusunda Ermenistan'ı dışlayarak, Gürcistan'ı tercih etmiştir. Bu kapsamda aşağıda Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerine değinilecektir.

Bugün iki ülke arasındaki sorun Rusya'nın böl-yönet politikası sonucu, Azerbaycan topraklarını kuzey ve güney Azerbaycan olarak İran ile bölmesi ve daha sonra bölgeye Ermeni nüfusunu göç ettirmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İran - Rus savaşları\* sonrasında imzalanan Gülistan (1812) ve Türkmençay (1828) barış antlaşmaları sonucunda Azerbaycan'ın kuzeyi Rus istilası altında kalmıştı.<sup>114</sup> Ve Türkmençay antlaşması sonucunda Azerbaycan ikiye bölünürken kuzey kısmı Rus himayesinde kalırken, güneyi ise İran egemenliği altında kalmıştır. Bugün hâlâ bu problem Azerbaycan Devletinin “Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan” ülküsü\*\* olarak gündeme getirilmektedir.<sup>115</sup>

Türkmençay Antlaşmasının sonuçları ve etkileri günümüze kadar gelmektedir. Rusya bu antlaşmayla, daha önce işgal ettiği topraklara Revan ve Nahcivan Hanlıklarını da katmıştır. Daha sonra Revan Hanlığını lağvedecek olan Rusya, burayı Erivan

---

\* Kafkaslar, Rusya ile İran arasında tam bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Rusya ile İran arasında 1804'de başlayan Azerbaycan coğrafyasına hâkim olma mücadelesini Rusya kazanmış, 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşmasına göre; Talış, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hâkimiyetine bırakılmıştır. İran bu antlaşmadan sonra Güney Kafkasya topraklarında hak iddia etmeyeceğini kabul etmesine rağmen, yönetimde bulunan Kaçar Hanedanı, İngiltere ve Fransa'yla işbirliği yaparak, Rusya'ya karşı savaşmış, ancak yenilgiye uğrayarak Türkmençay (28 Temmuz 1828) antlaşmasını imzalamıştır.

<sup>114</sup> Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2008, Sayı.36, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/viewFile/1937/1935> (9 Ocak 2012), s.187.

\*\* Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın Birleştirilmesi veya Güney Azerbaycan'ın self-determinasyon hakkına sahip olması fikri. Bunun için parti veya kongre düzeyinde bildiriler, çalışmalar yapılsa da bu fikir bugün için mümkün değildir. Bilgi için bkz: Hüseyin İsalı, “Güney Azerbaycan'da Devrimden Sonra Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar”, Günaskam, (t.y.), [http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com\\_content&task=view&id=317&Itemid=1](http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=317&Itemid=1) (30 Aralık 2011).

<sup>115</sup> Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, s.191.

Guberniyası (1850) olarak adlandırmış ve İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere bölgeye yerleştirmiştir.<sup>116</sup>

İran'dan sonra Osmanlı devletini de yenen Rusya bu iki devlete karşı Kafkaslarda bir tampon bölge oluşturmaya karar vermişti. Bu sayede Azerbaycan'ın kuzey-güney yönlü birleşmesinin önüne set çekilirken, Osmanlı(-Türkiye) ile de başta Azerbaycan olmak üzere Orta Asya arasına Ermeniler yerleştirilerek doğrudan bağlantı engellenmiş oluyordu. “Rusya'nın Kafkasya'yı, Hristiyanlaştırması veya Ermenileştirmesi 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve yaklaşık 1 milyon 300 bin Ermeni bölgeye yerleştirilmiştir.”<sup>117</sup>

Kendi kaderini tayin etmede hiçbir söz hakkı verilmeyen Azerbaycan Türkleri, İran ve Rusya'nın hâkimiyet mücadelesi neticesinde imzalan bu antlaşmayla ikiye bölünmüştür. Sekiz milyon Kuzey Azerbaycan Türk'ü, 1991'de Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra özgürlüklerine kavuşmuş ve Azerbaycan Cumhuriyeti adı altında yaşamaktadırlar. Fakat Türkmençay Antlaşmasıyla İran sınırları içerisinde kalan yaklaşık 30 milyon Türk, Fars egemenliği altında birçok haklarından mahrum olarak yaşamaya çalışmaktadır.<sup>118</sup>

Bugün iki devlet arasındaki diğer sorun ise alt bölümde ayrıntılı biçimde anlatılan Dağlık Karabağ sorunudur. Savaşın nedeni Ermenistan'ın nüfusu öne sürerek Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmesi sonucudur. Bugün Ermenistan, Azerbaycan'ın %20'sini de işgal etmiş\*, bunun neticesinde de bu topraklarda yaşayan yaklaşık bir milyon insan göçmen durumuna düşmüştür. Azerbaycan, Dağlık Karabağ'ın tarihi ve hukuki yönden kendisine bırakılmasını istemiş ancak Ermenistan bunu kabul etmeyerek hak iddia etmeye devam etmiştir. Azerbaycan'ın talepleri uluslararası hukuk açısından da doğrulanmaktadır ancak uluslararası alanda Azerbaycan sadece Türkiye'den destek görmüş başta Rusya olmak üzere İran ve Batı devletleri diaspora faaliyetleri sonucu Ermenistan'ı desteklemişlerdir.<sup>119</sup>

---

<sup>116</sup> a.g.m., s.191.

<sup>117</sup> Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, s.192.

<sup>118</sup> a.g.m., s.197.

<sup>119</sup> Hakan Toğa, “Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye”, Tuic Akademi, 28 Nisan 2011, <http://www.tuicakademi.org/index.php/kategoriler/kafkaslar/1365-daglik-karabag-sorunu-ve-turkiye> (10 Ocak 2012).

Güney Kafkasya’da ikili kutuplaşmanın merkezinde D. Karabağ probleminin tarafları Azerbaycan ve Ermenistan bulunmaktadır. Ermenistan Rusya ve İran’la yakın bir işbirliğine giderken, Azerbaycan; Türkiye, Gürcistan ve Batılı kurumlarla entegrasyonu seçmiştir. Bir taraf demokrasi, insan hakları ve pazar ekonomisinin bölgede hâkim kılınması için ortak hareket ederken, diğer kutupta bölgedeki çatışmaların körüklenmesiyle elde edilen baskı ve güç ön plana çıkmaktadır.<sup>120</sup>

Azerbaycan sahip olduğu enerji kaynaklarıyla, Batılı devletlerin ilgisini çekerken kendisi içinde ekonomik olarak kalkınmasını sağlayacak enerji kartını kullanmıştır. Bölgede Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) projesiyle Hazar petrolünün Türkiye’den Avrupa’ya taşınacak boru hattı projesi bölgede stratejik önemini arttırmıştır. BTC’nin ilk olarak- Amerikan’ında desteklediği- Ermenistan üzerinden geçirilmesi düşülürken Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgali nedeniyle, Azerbaycan’ın kabul etmemesi sonucu hat Ermenistan’ı devre dışı bırakarak Gürcistan rotasını izleyecek şekilde inşa edilmiştir. Aynı şekilde Ermenistan, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz hattı ve son olarak Bakü-Tiflis-Kars Demir yolu projesinden de dışlanarak, bölgedeki enerji alanında transit ülke pozisyonunu kullanamamıştır.

Azerbaycan açısından Ermenistan’ın, enerji projelerinden dışlanması ve Türkiye’de dâhil olmak üzere sınırların kapalı oluşu, Erivan’ı bölgede yalnızlaştırırken, Dağlık Karabağ sorunda da çözüme gidilmesi yani işgalden vazgeçmesi için bir koz olarak kullanılmıştır. Ermenistan açısından ise özellikle yurtdışındaki Ermeni diasporasının etkisiyle-Dağlık Karabağ işgali gözükmezsizin-bölgede mağdur ve izole edilmiş bir Ermenistan yaratmıştır. Bu nedenle ki diaspora, Azerbaycan’ın Amerikan Özgürlüğü Destekleme Yasası çerçevesinde verdiği yardımların alması engellenmiştir.

Amerika ve Avrupa her ne kadar Ermenistan’ı destekleseler de bugün, Ermenistan bölgedeki ekonomik gelişmelerin dışında kalmıştır. “Nitekim 26 Mayıs 2005 tarihinde Ermenistan Parlamentosu’ndaki açıklamasında Başbakan Andranik Markaryan, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol boru hattının bölgenin güç dengelerini

---

\* Dağlık Karabağ sorunu başlığında (sayfa 138) Ermenistan tarafından işgal edilmiş yerleri görebilirsiniz.

<sup>120</sup> Reha Yılmaz, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, *Bilge Strateji*, 2010, Cilt.2, Sayı.2, <http://www.bilgestrateji.com/store/dergi2/dergi2.pdf> (22 Haziran 2011), s.26.



bozduğunu ve Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da bu gücü dengelemek için alternatif yollar arayışında olduğunu bildirmiş ve bu bağlamda İran-Ermenistan doğalgaz boru hattını alternatif proje olarak değerlendireceklerini ifade etmiştir. Ermenistan ve İran arasında 1992'de imzalanan doğalgaz boru hattının inşaatına 2004'te başlanmıştır.”<sup>121</sup>

Yine bu süreçte Ermeni lobisinin etkisiyle Amerika da, Azerbaycan ve Gürcistan'ı Türkiye'ye bağlayacak olan demiryolu projesine kredi verilmesini engelleyen bir kararı Kongreden geçirmiştir. Bunun nedeni Ermeni lobisinin Ermenistan'ı “*by pass*” edecek bu demiryolunun yapımını istememesidir. Bu demiryolu tamamlandığında Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan birbirine bağlanmış olacak ve bu ülkeler arasındaki ticaret artacaktır. Ermenistan boru hatlarında olduğu gibi demiryolunda da dışlanacağı ve kendisinin izole edilmiş olacağı düşüncesiyle hattın yapımına karşı çıkmaktadır.<sup>122</sup>

Bağımsızlığından sonra Ermenistan stratejik anlamda Rusya ile Azerbaycan\* ise dış politikasını ‘denge’ üzerine inşa etmiştir. Rus etkisine karşı Avrupa Atlantik seçeneğini-NATO kullanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Güvenlik Belgesi'nde de açıklandığı üzere bu ülke Avrupa ve Avro Atlantik coğrafyada istikrarsızlığın, çatışmaların ve tehditlerin ortadan kaldırılmasında NATO ile işbirliğine büyük önem vermektedir.<sup>123</sup>Bu süreçte her iki devlette birbirlerine karşı realist eksende politika yürüterek savunmalarına önem vermişlerdir.

1994'te “NATO'nun Barış İçin Ortaklık (BİO) programına katılmak hakkında” Çerçeve Dokümanını imzalayarak, NATO'nun BİO programına katılan ilk ortak devletlerdendir. Her yıl BİO kapsamında çalışmalarını genişleten Azerbaycan, 2008'de 200'den fazla NATO-BİO görüşmelerine katılmış ve 2008-2009 yılları için

---

<sup>121</sup> Hatem Cabbarlı, “Ermenistan-Rusya İlişkileri ve Batı Dünyasına Entegre Olma Potansiyeli”, Türksam, 30 Mayıs 2005, <http://www.turksam.org/tr/yazdir379.html> (10 Ocak 2012).

<sup>122</sup> Kamer Kasım, “ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesinde Kabul Edilen Ermeni Tasarısı ve Etkileri”, USAK Gündem, 23 Ekim 2007, <http://www.usakgundem.com/yazar/816/abd-temsilciler-meclisi-dis-iliskiler-komitesinde-kabul-edilen-ermeni-tasarisi-ve-etkileri.html> (28 Ekim 2011).

\* Ancak Rusya'nın etkisinden kurtulmak isteyen Azerbaycan 1992'de Rusya ile imzaladığı antlaşma ile Rus askeri üslerinin Azerbaycan'dan çıkmasını garanti altına almıştır. Bkz. Cemilli, s.40.

<sup>123</sup> Askerzade, s.3.

BİO için ayrılan rakam ise yaklaşık 2 milyon ABD dolar oluşturmuştur.<sup>124</sup> Azerbaycan'ın 2010 savunma bütçesi 3 milyar dolara yükseltmesi<sup>125</sup>, Ermenistan'ın toplam ticari hacmi 1,5-2 milyar dolar olduğu göz önüne alınırsa Azerbaycan'ın savunmaya verdiği önem gözükmektedir.

Ermenistan'da bu süreçte NATO'nun BİO projesinde yer alsa da askeri ilişkilerinde ve güvenliğinde Rusya önemli bir etkidir. Şubat 1992'de Ermenistan ve Rusya arasında imzalanmış anlaşmaya göre Ermenistan-İran ve Ermenistan-Türkiye sınırları Rusya Sınır Kuvvetleri Komutanlığı tarafından korunmakta ve Ermenistan Sınır Kuvvetleri Komutanlığında yaklaşık 1500 Rus subayı görev yapmaktadır.<sup>126</sup> Ermenistan'ın savunma bütçesi 2012 yılında 154,6 milyar dram veya Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın (GSYİH) % 3,6'sını oluşturacak. Kıyaslama için giderlerin % 5,7 arttığını kaydedelim.<sup>127</sup>

Rusya Federasyonu Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu üyeliğini sağlamak için ve tarihsel olarak izlediği bir politikanın sonucu olarak Ermenistan'ı desteklemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde Rusya'nın Ermenistan'ı siyasi ve askeri açıdan desteklemesi, Ermenistan'ın Rusya ile askeri ve ekonomik anlamda asimetrik şekilde bağımlı olmasına neden olmuştur.

Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi ve Hocalı katliamı başta olmak üzere nüfusunun maruz kaldığı her türlü olumsuzluk nedeniyle liberal politikalarla Azerbaycan'ı desteklemesi gereken ABD ve bazı Batı ülkeleri bu ülkelerdeki Ermeni lobbiesinin etkisiyle Azerbaycan'a karşı olumsuz bir politika izlemişlerdir. Gerçekte

---

<sup>124</sup> Zeka Seferli, "Azerbaycan NATO İlişkileri-1", *The First News*, 30 Haziran 2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110630033359309.html> (1 Ağustos 2011).

<sup>125</sup> M. Turgut Demirtepe, "Dağlık Karabağ'da Umutlar Bir Başka Bahara", *Caspian Weekly*, 30 Eylül 2011, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/kafkaslar.html> (11 Ocak 2012).

<sup>126</sup> Hatem Cabbarlı, "Ermenistan ve Rusya Arasında Gelişen Askeri İşbirliği", *Caspian Weekly*, 9 Şubat 2011, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-dogu/3375-ermenistan-ve-rusya-arasinda-gelisen-askeri-isbirligi.html> (11 Ocak 2012).

<sup>127</sup> "Ermenistan'ın Savunma Bütçesi 2012 Yılında GSYİH'nın %3,6'sını Oluşturacak", *News Armenia*, 1 Kasım 2011, <http://news.am/tur/news/80248.html> (10 Ocak 2012).

realist açıdan da bakıldığında petrol ve doğal gaz bakımından zengin yataklara sahip Azerbaycan stratejik bakımdan Ermenistan'dan çok daha önemli bir konumdadır.<sup>128</sup>

Sonuçta, Dağlık Karabağ sorununun çözülememesi Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini ve bölgesel işbirliğini engellemektedir. Bu nedenle Ermenistan sorunun çözümü için işbirliğine yanaşmadığı sürece bölgede komşularıyla iyi ilişki içinde olmayan devlet olarak kalmaya mahkûmdur. Azerbaycan açısından ise Ermenistan'ın Türkiye'nin de dâhil olduğu ambargo uygulamasının devam etmesi önemlidir. Çünkü bu süreçte yalnızlaşan ve ekonomik olarak sıkıntı yaşayan Ermenistan'ın işgalden vazgeçmesi için önemli unsur olarak görmektedir.

Ermenistan, bölgede coğrafi olarak doğu-batı ekseninde önemli noktada yer alsa da bu eksen kullanamamaktadır. Üstelik Ermenistan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi, göre, Ermenistan için en tehlikeli durumlardan biri Türkiye ve Azerbaycan arasında gelişen ekonomik, ulaştırma ve askeri ilişkilerin gelişmesidir. Bu noktada Ermenistan-Azerbaycan rekabeti ele alınacaktır.

Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde, Türkiye'nin Ermenistan politikasının Azerbaycan açısından önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu süreçte Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Azerbaycan'ın çıkarına ters olduğu gözükmektedir. Alt bölümde bu süreçte Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ilişkileri, doğu-batı eksenindeki rolü ele alınacaktır. Daha sonra ise Türkiye-Ermenistan ilişkileri, ilişkilerin normalleştirilmesinde engeller ve fırsatlar değerlendirilecektir.

---

<sup>128</sup> Kamer Kasım, "Azerbaycan: Kafkasya'nın Yükselen Yıldızı", Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2008, <http://www.eraren.org/index.php?Page=GBultenDetay&BultenNo=11479&Lisan=tr> (5 Ocak 2012).

#### 4 SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI

Soğuk savaş döneminde Türkiye’nin dış politikasında hemen hiç yer bulmayan Kafkasya, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra hem enerji politikaları hem de güvenlik anlamında önemli bölgelerden birisi olmuş ve Türkiye’de dış politika yapımcıları daha önce yeterince tanımadıkları Kafkasya’ya yönelik olarak stratejiler oluşturmak durumunda kalmışlardır. Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Kuzey Kafkasya’ya bakış Türk-Rus ilişkileri çerçevesinde değerlendirilirken, Güney Kafkasya’da üç yeni devletin ortaya çıkmasıyla bu ülkelerle ilişkiler Kafkasya politikasının ana eksenine oturmuştur.

Kafkasya, uluslararası politika ve Türkiye için, birçok sebepten dolayı önemlidir: Doğu-Batı ve Kuzey-Güney eksenlerinde çok önemli bir geçiş noktasıdır. Kuzeyde Rusya’nın içlerinden başlayıp güneyde Anadolu, Ortadoğu ve Afrika’ya yönelen eski ulaşım ve ticaret yollarının kesiştiği yerdedir.<sup>129</sup> Orta Doğu ve Rusya arasındaki geçiş bölgesi olma özelliği, Rusya’nın asırlardan beri sıcak denizlere inme hedefinin geçiş noktası haline getirmiştir. Öte yandan Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bu bölgenin önemi her iki denizin stratejik ve ekonomik özellikleri dikkate alındığında ortaya çıkar.<sup>130</sup> Bu sayede Avrupa ile Asya ve Uzakdoğu (doğu-batı) arasında önemli bir bağlantı oluşturmaktadır.

Kafkasya’da Gürcistan coğrafi konumu, Azerbaycan ekonomik potansiyeli, doğal zenginlikleri ve nüfusunun büyüklüğü sebebiyle, Ermenistan ise Rusya ile sağladığı askeri işbirliği ve bölgede oynadığı çözümler rolü sebebiyle stratejik önem arz etmektedirler. “Stratejik öneminin ötesinde, hidrokarbon kaynakları (petrol ve doğal gaz) bakımından da, Transkafkasya ve Orta Asya bölgesi, zengin rezervleri ile önem arz etmektedir. Bölge, Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninde, Avrasya’da kurulan, enerji ve ulaştırma koridorlarının, kesiştiği noktada yer almaktadır. Bölge, boru hatlarının

---

<sup>129</sup>Fatih Özbay, “Uluslararası Politikalar Ekseninde Kafkasya Rapor”, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi-(BİLGESAM), No:15, <http://www.bilgesam.org/tr/images/documents/rapor15.pdf?phpMyAdmin=%2CgYPbTjUpeSMJALbPi6PHJdi4>, (2 Haziran 2011), s.8.

<sup>130</sup> Alaeddin Yalçınkaya, “Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler Etnik Güğümden Küresel Kördüğüm”, s.10-11.

geçeceği ve geçtiği transit yol üzerinde yer almakta olup”,<sup>131</sup> Türkiye’de bu hatların geçeceği merkez ülkelerinden biri olmaktadır. Bölgenin zengin kaynakları, göz önüne alındığında, bölgedeki ticaret potansiyelinin de Türkiye için büyük olduğu ortaya çıkacaktır.

**Tablo 1: Hazar Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri<sup>132</sup>**

Ülkeler	Doğal Gaz Rezervleri-Milyar Varil				
	2000	2008	2009	2010	2011
Azerbaycan	4.400	30	30	30	30
Gürcistan	0.300	0.300	0.300	0.300	0.300
Kazakistan	65	100	85	85	85
Rusya	1,7	1,68	1,68	1,68	1,68
Türkmenistan	101	100	94	265	265
İran	89.700	138.400	136.150	137.620	137.010
<b>Toplam</b>	<b>94.268</b>	<b>138631,7</b>	<b>136360,7</b>	<b>138001,7</b>	<b>137391,7</b>

<sup>131</sup> İdris Bal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde (605-636), 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, s.606-607.

<sup>132</sup> ABD Enerji Enformasyon İdaresi, Uluslararası Enerji İstatistikleri, <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=3&aid=6&cid=AM.AJ.GG.KZ.RS.TX.UZ.&syid=2000&eyid=2011&unit=TCF> (20 Ocak 2011).

**Tablo 2: Hazar Bölgesi Petrol Rezervleri<sup>133</sup>**

Ülkeler	Petrol Rezervleri-Milyar Varil				
	2000	2008	2009	2010	2011
<b>Azerbaycan</b>	1,178	7	7	7	7
<b>Gürcistan</b>	0,035	0,035	0,035	0,035	0,035
<b>Kazakistan</b>	5,417	30	30	30	30
<b>Rusya</b>	48,573	60	60	60	60
<b>Türkmenistan</b>	0,546	0,6	0,6	0,6	0,6
<b>İran</b>	89,7	136,27	138,4	136,15	137,62
<b>Toplam</b>	145,449	233,905	236,035	233,785	235,255

SSCB'nin dağılması sonrasında Güney Kafkasya'da bağımsızlığına kavuşan devletler ve uluslararası ilişkiler parametrelerinin değişmesiyle ortaya çıkan yeni dengeler hem bölge devletlerinin hem de bölgede çıkarları olan devletlerin dış politika davranışlarına önemli etkide bulunmaktadır. Günümüzde Kafkasya, sahip olduğu zengin kaynakları, jeopolitik konumu, jeostratejik önemi ve çok etnikli ve çok kültürlü yapısından kaynaklanan sorunlarıyla uluslararası ilişkilerin gündem maddelerinden birisi haline gelmiştir.<sup>134</sup>

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarına kavuşan Transkafkasya ve Orta Asya ülkeleri, çok değişik sebeplerle Türkiye'nin dikkatini üzerlerine çekmişlerdir. Özellikle Transkafkasya bölgesi Türkiye açısından son derece önemlidir. Bölgenin önemi Hazar havzasının zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarından,

<sup>133</sup> ABD Enerji Enformasyon İdaresi, Uluslararası Enerji İstatistikleri, <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=5&pid=57&aid=6&cid=AJ,GG,IR,KZ,RS,TX.&syid=1999&eyid=2011&unit=BB#> (20 Ocak 2011).

<sup>134</sup> Özbay, s.10

Orta Asya bağlantısını sağlayacak stratejik konumundan, çevre ülkelere sağlayacağı cazip ticari olanaklardan, boru hatlarının geçtiği güzergâhta olmanın sağlayacağı avantajlardan kaynaklanmaktadır.<sup>135</sup>

Türkiye’de bütün dünyada olduğu gibi SSCB Devlet başkanı Mikail Gorbaçov’un 1980’lerin ortalarından itibaren uygulamaya koyduğu “*glasnost (açıklık) ve perestroyka (yeniden yapılanma)*” politikalarını izlemiş ancak bu açılımların Sovyetler Birliğini daha sonra dağılma noktasına getireceğini tahmin edememiştir.<sup>136</sup> Türkiye’nin bölgeyi tanımaması, eski Sovyet Cumhuriyetlerinin yapısını bilmemesi ve en önemlisi SSCB’nin dağılmasına hazırlıksız yakalanmış olması Türkiye’nin eksiklikleriydi.<sup>137</sup>

Türkiye’nin Soğuk Savaş sonrası Kafkasya politikalarını ele alırken dönemsel bir ayrıma gitmek mümkündür. 1990’lı yıllara kadar Türkiye, genelde Avrasya, özelde ise Kafkasya coğrafyasında etkinlik kurmaktan uzak kalmıştır. Bu durumun çeşitleri sebepleri vardır: 1) Mart 1921’de Sovyetler Birliği ile imzaladığı Dostluk ve Kardeşlik Anlaşmasının 8.maddesi uyarınca, Türkiye’nin Turancı akımları desteklememe sözü vermiş olması, 2) Sarıkamış Felaketi, 3) Cumhuriyeti kuran kadronun Batı odaklı olma yönündeki siyasi tercihleri, 4) Soğuk Savaş döneminde bölgenin demir perdenin arkasında, dış dünyadan izole olması<sup>138</sup> nedenleriyle, Türkiye henüz belirsizliğini koruyan ve nereye gideceği pek de kestirilemeyen, Sovyet cumhuriyetlerindeki milliyetçi hareketlerden genelde uzak kalmayı tercih etti ve geleneksel dış politikası çerçevesinde ilişkilerini Moskova merkezli yürüttü.<sup>139</sup>

Ancak Aralık 1991’de Sovyetler Birliğinin dağılması ve iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesi uluslararası sistem ve Türkiye’de bazı değişikliklere neden olmuştur. Uluslararası sisteme etkisi; “İki kutuplu yapının sona ermesi bölgesel güçleri ön plana

---

<sup>135</sup> Ömer Göksel İşyar, “Türkiye’nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları 1992-2004”, **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (drl.), Ankara: Palme Yayıncılık, 2006, s.241.

<sup>136</sup> Güner Özkan, “Kafkaslar İle İlişkiler”, Haydar Çakmak (Ed.), **Türk Dış Politikası: 1919-2008** içinde (834-846), 1.Baskı, Ankara: Platin Yayıncılık, 2008, s.834.

<sup>137</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s. 90.

<sup>138</sup> Emre İşeri, “Türkiye’nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya’daki Sınırları: Ermenistan Boyutu”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**, Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil (drl.), Ankara: Nobel Yayınları, 2010, s.248.

<sup>139</sup> Mustafa Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (drl.), Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.371.

çıkarmış ve onlara bölgelerinde çok daha etkin olmalarını sağlayacak fırsatlar sunmuştur. Diğer taraftan artan bölgesel çatışmalarla bölgesel güçler için de güvenlik risklerini arttırmıştır. Yeni bağımsızlığını kazanan, sınır sorunları ve etnik temelli problemleri olan ülkeler çok kolay bir şekilde kendilerini çatışma içinde bulabilmektedirler.”<sup>140</sup>

Türkiye’ye olan etkisi ise; Savaş boyunca Türkiye, güvenlik ve dış politikalarını Batı’yla olan ittifak ilişkilerine ve müttefikleri tarafından algılanan "jeostratejik önemine" dayandırmıştı. Fakat Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle öncelikle batıya yönelik Sovyet tehdidin ortadan kalkmasının ve NATO’nun rolünün değişmesinin Türkiye’nin stratejik önemini azaltacağı yorumları yapılmıştır. Üstelik doğu Avrupa’da liberal demokrasiyi hedefleyen devletlerin belirmesi Batı Avrupa ülkeleri ile Rusya arasında bir tampon bölge yaratarak bu ülkeleri daha da rahatlatırken, Türkiye yakın çevresinde hala sürüp giden belirsizliklerden tehdit algılıyordu. Bu tehdit algılaması Batılı müttefiklerince yalnız bırakılma tehlikesiyle birleşince, Türkiye'nin güvenlik politikalarını temelinden sarstı.<sup>141</sup>

Türkiye artık daha zayıf komşulara sahipti bu nedenle bölgesel çatışmalarla ve krizlerle ilgilenmek durumundaydı. Bunun için Türkiye’nin Soğuk Savaş dönemi hatta daha öncesine dayanan bölgesel olaylara müdahil olmama politikasını bırakması gerekiyordu. Stratejik önemini artırma ve uluslararası alandaki gelişmelerden politik çıkar sağlama düşüncesi yanında Türkiye’nin ihracat dayalı yeni ekonomik açılımı ile bölgesinde aktif olmasını gerektiriyordu.<sup>142</sup>

Kafkas ve Orta Asya ülkelerinin ardı ardına bağımsızlıklarını ilan etmelerini takip eden 1991-1993 döneminde ise Türkiye bu devletleri tanıyan ilk devlet olarak laik, demokratik ve serbest piyasaya geçişte model olma çabaları sergileyerek, bölgede Rus etkisini kırmaya yönelik politika izledi.<sup>143</sup> Türkiye’nin bölgedeki rolünün ABD tarafından desteklenmesi de avantajına olmuştur. Petrol ve Doğal gazın taşınmasında

---

<sup>140</sup> Kasım, Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya, s.91.

<sup>141</sup> Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, s.369-370

<sup>142</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s.92.

<sup>143</sup> Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, s.371.



doğu-batı enerji koridorunu benimseyen ABD yeni bağımsızlığını kazanan ülkelere de İran'ın etkisine karşı “*Türk Modelini*” tavsiye etmiştir.<sup>144</sup>

ABD ve Avrupa ülkeleri ise boru hatları konusunda Rusya'ya alternatif güzergâhlar oluşturmaya çalışmışlar, bu şekilde Rusya ve İran'ın bölgedeki etkinliğini azaltmayı amaçlamışlardır. Bu bağlamda, stratejik coğrafi konumu, Türkiye'ye Hazar bölgesi petrol ve doğalgazının Avrupa pazarlarına taşınmasında bir enerji köprüsü olma fırsatı sunmuştur.<sup>145</sup>

Kafkaslar, özellikle de Gürcistan ve Azerbaycan hem Rusya pazarına hem de Orta Asya'ya ulaşmada ve ticaret yapmada öncelikli bir konuma yerleştirilmiştir. Bölgesel işbirliği ve ticari/ekonomik bağlar bu anlamda öncelikli konular olarak değerlendirilmiştir. Bu ilişkiler ağının kurulması, bölgenin bir güvenlik tehdidi olmaktan çıkartılabilmesinin gereği olarak kabul edilmiştir.<sup>146</sup> Nitekim Kafkasya'yı da bir yönüyle ilgilendiren önemli bir proje Karadeniz Ekonomik İşbirliğidir (KEİ).

KEİ ülkemizin girişimiyle, 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul Zirvesi Bildirisi'yle kurulmuştur. Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan olmak üzere 12 asil ve 14\* gözlemci üyesi bulunmaktadır.<sup>147</sup> KEİ çerçevesinde aralarında ciddi ihtilaflar bulunan ülkeler bir araya gelebilmektedir. (Kafkasya'dan Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye'nin de üye olduğu bir bölgesel örgüt olma açısından önemlidir.)

Üye ülkeler arasında ticaret hacmini arttırmayı ve bölgesel kalkınma bankası vasıtasıyla yatırımların sağlanması ile ekonomik sorunların çözümünü amaçlayan KEİ, Karadeniz Çevre Otoyolu, Vize anlaşmalarıyla bölge ülkeleri arasında vize işlemlerinin kolaylaştırılması ile bölge ülkeleri arasında ticari bağları kuvvetlendirecek projelere

<sup>144</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s.7-8.

<sup>145</sup> Gökhan Özkan, s.19.

<sup>146</sup> Mitat Çelikpala, “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş” *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt.7, Sayı 25 (Bahar 2010), s.98.

\* Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Gözlemci Üyeleri: Avusturya, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Mısır, Fransa, Almanya, Belarus, İsrail, İtalya, Polonya, Slovakya, Tunus, ABD, AB Komisyonu.

<sup>147</sup> Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), [http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu\\_kei\\_tr\\_mfa](http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu_kei_tr_mfa) (10 Haziran 2011).

öncülük etmiştir. Bunun yanında uluslararası kurumlarla işbirliği sağlayarak, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile KEİ Örgütü'nün ortak projesi olarak; Karadeniz Ticaret ve Yatırım Teşvik Programı (BSTIP)\* Aralık 2007 tarihinde hayata geçirilmiştir.<sup>148</sup>

Türkiye'nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik yeni yaklaşımında 1990'lar boyunca Türk cumhuriyetlerinin öncelikli bir konumda olsa da, Türkiye'nin kaynaklarının ve alt yapısının, bu ülkelerin tamamına ve eş zamanlı olarak cevap vermeye yeterli olmadığı kısa surede anlaşılmıştır. Özellikle Orta Asya'nın düşünüldüğü kadar “yakın” olmadığı görülmesiyle Türkiye'nin beklenti ve önceliklerinde bir takım değişiklikler söz konusudur. Kafkasya, bu bağlamda “yakın ve öncelikli” bölge konumuna gelmiştir. Üstünlük ve nüfuzun öncelikli olarak Kafkasya'da tesis edilmesi, Orta Asya'ya ve Avrasya coğrafyasının geneline ulaşmada bir zorunluluk olarak görülmeye başlamıştır.<sup>149</sup>

1990'lar boyunca koalisyon hükümetleriyle yönetilen Türkiye, 2000'li yıllara ağır ekonomik krizler eşliğinde girdi. “siyasi istikrarsızlık ve iç politik karmaşayı takiben Kasım 2002 seçimlerinin ardından Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tek başına iktidar oldu. Bu durum ise, yeni hükümetin bölgeye yönelik politikalarının nasıl seyredeceği yönünde soru işaretlerini de beraberinde getirdi. 2003'ten itibaren bölge ülkelerine yapılan ziyaretler ve 2005 sonrası dönemde Türkiye'nin AB üyelik heyecanındaki nispi düşüş nedeniyle, Ankara'nın bölgeye yönelik ilgisini arttırmış ve Türkiye dış politikasında "yumuşak Avrasyacılık" diye tabir edilen bir döneme girmiştir.”<sup>150</sup>

Bu bağlamda, dış politikada önceliği olarak “komşularla sıfır sorunun” hedeflendiği, güvenlik-özgürlük/demokrasi dengesi, bölgesel düzeyde dış politika,

---

\*Programın amacı, önce Karadeniz ülkeleri arasındaki ticaret potansiyelini ortaya koymak, daha sonra kapsamlı bir pazar araştırması gerçekleştirmek ve nihayet alıcı ve satıcıları bir araya getirerek, aşamalı bir strateji ile Karadeniz bölgesinde bölge içi ticaretin ve yatırımın artmasına katkı sağlamaktır. Böylece, bölgenin ekonomik büyüme ve kalkınması da desteklenmiş olacaktır.

<sup>148</sup> Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ),  
[http://www.mfa.gov.tr/karadenizekonomikisbirligiorgutu\\_kei\\_tr.mfa](http://www.mfa.gov.tr/karadenizekonomikisbirligiorgutu_kei_tr.mfa)  
(10 Haziran 2011).

<sup>149</sup> Çelikpala, s.97.

<sup>150</sup> İşeri, “Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları: Ermenistan Boyutu”, s.248.

komşularla entegrasyon ve kazan-kazan gibi söylemlerin öne çıkartıldığı, bu hedefe ulaşmada da proaktif bir diplomatik yaklaşımın izlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemin dış politikasının genel çerçevesini belirleyen isim olarak kabul edilen Ahmet Davutoğlu; Kafkasya Politikasının 2000'lere kadar izlenen "sorun merkezli" olduğunu iddia ettiği bakış açısının bir sonuç yaratmadığını ve yaratmayacağını dikkate alınması gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Nitekim Davutoğlu'nun değerlendirmesiyle:<sup>151</sup>

"Yakın sınır komşuları ile sürekli bunalımlar yaşayan bir ülkenin bu sınırları aşan bölgesel ve küresel politikalar üretebilmesi imkânsızdır. ...hem Gürcistan, hem Ermenistan hem de İran ile gergin ilişkiler içinde olunması da değişik alternatiflere açık bir Kafkaslar politikası takip edilmesini güçleştirir... Türkiye'nin son yıllardaki en temel dış politika açmazı, Gürcistan hariç bütün komşuları ile konjonktürel gerginlikler yaşadığı bir süreç içinde bölgesel politikalar üretme çabası içine girilmiş olmasıdır."<sup>152</sup>

Davutoğlu, bu yaklaşımın, Türkiye açısından stratejik konumdaki Azerbaycan'la var olan ilişkileri etkileyeceğinin farkındadır. Bu değerlendirmeler, Türkiye'nin özellikle Ağustos 2008 sonrası dönemde Kafkaslara yönelik olarak izlediği politikanın ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Türkiye'nin "kendi sorunu" olarak tanımladığı sorunların üzerine giderek, başta Ermenistan olmak üzere Kafkaslara yönelik yeni bir vizyon geliştirmeye, bölgenin sorunlarına çözüm önermeye çalıştığı görülmektedir.<sup>153</sup>

2008 Ağustos'undaki Gürcistan savaşı, bölgenin kırılğan güvenlik ortamını bir kez daha gözler önüne sermiş ve bölgedeki dondurulmuş çatışmalardan Abhazya ve Güney Osetya'nın erimesine (*defrosted*) sebep olmuştur. Bu durum ise, Türkiye'yi Rusya ile Amerika ve Gürcistan arasında son derece güç bir pozisyona sokmuştur. Bir yandan Rusya, gerek bölgedeki önemli siyasi konumu, gerekse de enerji tedarikçisi konumu sebebiyle, Ankara tarafından dikkatli davranılması gereken önemli bölgesel bir

---

<sup>151</sup> Çelikpala, s.105.

<sup>152</sup> a.g.m., s.105

<sup>153</sup> a.g.m., s.105-106.

aktördür. Bu bağlamda Türkiye, Rusların Gürcistan ile karşı karşıya gelmesi sırasında tarafsız bir turum izlemeye çalışmıştır.<sup>154</sup>

Yine bu dönemde, Gürcistan Rusya savaşının yarattığı belirsizlik ve karmaşa ortamında savaşın hızla sona erdirilmesi ve soruna bölgesel düzeyde çözüm bulunması adına daha önce Cumhurbaşkanı Demirel'in de\* önerdiği "Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu" (KİİP) kurulması önerisi yeniden gündeme getirilmiştir. Platformla bölge ülkeleri arasında savaşa dönüşen gerginliğin, karşılıklı görüşmelerle ve ekonomik ve ticari ilişkiler merkezli biçimde şekillendirilecek bir yapılanma şemsiyesi altında giderilerek, bölge barış ve istikrarına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Türkiye'nin öncülüğündeki girişimin, Güney Kafkasya ülkeleri ile Rusya'yı AGİT prensipleri çerçevesinde bir araya getiren güvenlik, istikrar ve kalkınma arayışlarının öncelikli olduğu bir işbirliği platformu olması istenmiştir.<sup>155</sup>

KİİP önerisinde bölge ülkelerin tamamına resmi bir teklif olarak iletildiyse de herhangi bir kurumsallaşma gerçekleştirilememiştir. KİİP'in kurumsallaşabilmesinin önündeki en büyük engel, bölgede karşılıklı güven ve barış ortamının bir türlü tesis edilememiş olmasıdır.<sup>156</sup> Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde Rusya'nın Ermenistan'ı destekleyen politikası devam ederken, Rusya'nın Gürcistan savaşı sonrası Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya bağımsızlığını desteklemesi bölgede Rusya'ya olan güveni azaltmaktadır. Bu nedenle Ameri ve Batı ülkelerini dışlayan bir pakt önerisi, bölgedeki sorunların çözümünün Rusya'ya bağlanmasına neden olmaktadır. Bu durumda Ermenistan hariç diğer bölge devletleri açısından güven vermediği söylenebilir. "Diğer taraftan, KİİP'in AGİT prensipleri çerçevesinde kurumsallaşması önerisi İran gibi bölgesel aktörleri de sürecin dışına çıkartmaktadır.<sup>157</sup>

---

<sup>154</sup> İşeri, "Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları: Ermenistan Boyutu", s.252.

\* 1999'da dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından İstanbul'daki Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) zirvesinde ortaya atılmıştı. Demirel bölgede istikrarın ve işbirliğinin sağlanabilmesi için AGİT şemsiyesi altında Kafkasya İstikrar Paketi oluşturulmasını önermekteydi. Üç bağımsız Kafkas cumhuriyetinin ve bölgesel aktörlerin işbirliği içinde yaşamalarını öneren öneri, esasında Rusya'nın bölgesel güvenliği tehdit girişimlerini dengelemenin yanı sıra AGİT üyesi olmayan İran'ı da dışlamış gözükmektedir. Ancak proje uzun süre geniş destekten yoksun kaldı ve Ermenistan ile ilişkiler bakımından da bir ilerleme sağlanamadı. Bk. Nazim Cafersoy "Tarihte "Kafkas Evi" Girişimleri ve Türkiye" **22 Ağustos 2008** <http://www.turksam.org/tr/a1459.html> (08 Eylül 2011)

<sup>155</sup> Çelikipala, s.109-110.

<sup>156</sup> a.g.m., s.110

<sup>157</sup> Çelikipala, s.110.

Sonuçta Güney Kafkasya bölgesi ile tarihi, kültürel, ekonomik ve siyasi bağları olan Türkiye SSCB'nin dağılmasının ardından, geleneksel olarak Azerbaycan ve Gürcistan'a özel önem vererek ilişkiler geliştirilmeye çalışılmıştır. Türkiye'nin bölgede sadece normal diplomatik ilişkisinin olmadığı ülke olan Ermenistan'la diplomatik ilişkiler kurulması için çalışılmaya başlandıysa da şu an için bir netice alınılmamıştır. Bu kapsamda Soğuk savaş sonrası Türkiye'nin bu ülkelerle olan ekonomik ve siyasi ilişkileri alt başlıklarda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

#### 4.1 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Bölge ülkelerinden “Azerbaycan'ın etnik, kültürel ve dilsel yakınlığı, zengin enerji kaynakları Türkiye'nin Kafkasya politikasında merkezi konumda olmasına yol açmıştır. Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Azerbaycan'la olan ilişkisi özellikle enerji alanında önemli bir avantaj olurken, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra uzun bir süre içinde bulunduğu istikrarsızlık ve Dağlık Karabağ sorunu Türkiye için Güney Kafkasya politikasında zorluklara neden olmuştur.”<sup>158</sup>

Azerbaycan Türkiye için dört açıdan öneme sahiptir: İlk Avrasya'ya, özellikle de Orta Asya'ya çıkış kapısı olması ve enerji kaynakları nedeniyle stratejik öneme sahiptir. İkinci olarak Azerbaycan Türkiye'nin önemli ticaret partnerlerinden biridir. 2010 yılı verilerine göre, iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2.41 milyon Dolar'dır.<sup>159</sup> Üçüncüsü, Türkiye'nin enerji alanında kendisine biçtiği rol için Azerbaycan kilit ülkedir. Enerji transit üssü olmayı planlayan Türkiye'nin Azerbaycan'a olan ihtiyacı sadece Bakü'nün enerji kaynaklarına ilişkin değildir. Azerbaycan üzerinden geçerek Türkiye'ye uzanacak Orta Asya enerji kaynakları bakımından da Azerbaycan çok önemlidir. Son olarak, Türkiye'nin Türk dünyasına yönelik politikalarında

<sup>158</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s.95.

<sup>159</sup> Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> (20 Mayıs 2011).

Azerbaycan âdeta bir sıçrama tahtası işlevi görmektedir. Ankara'nın zaten sık sık kriz yaşadığı Türk dünyasındaki başarısı Azerbaycan'daki başarısı ile doğru orantılıdır.<sup>160</sup>

Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti Azerbaycan'ın Bağımsızlığını tanıyan ilk devlet olmuştur. Bu dönemin ilk lideri de 1990 yılının 20 Ocak olaylarından sonra devlet başına eski Sovyet yönetimince getirilen Ayaz Mutalibov'dur. Komünist rejimine bağlılığı ile tanınan Mutalibov döneminde ilişkilerde önemli bir etki görülmemiştir. Dağlık Karabağ'daki gelişmeler ile Halk Cephesinin Azerbaycan halkı içerisinde etkin güce sahip olması 1992 yılının Martında Ayaz Mutalibov'un istifa etmesiyle yerine Elçibey'in gelmesi ile sonuçlanmıştır.<sup>161</sup>

Elçibey'in dönemiyle birlikte Azerbaycan dış politikasında da yeni açılımlar olmuş ve bu Türkiye ile olan ilişkileri de etkilemiştir. Azerbaycan dış politikası açıklanırken ifade edildiği gibi Elçibey dönemi Azerbaycan'ın Rusya'nın etki sahasından çıkma, Batı ile bütünleşmeye çalışarak daha bağımsız dış politika izlemeye çalıştığı bir dönem olmuştur. Elçibey; Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkilerin her düzeyde arttırılmasını savunmuş, özellikle Azerbaycan petrolünün iletilmesi konusunda Rusya'yı dışarıda bırakarak Türkiye'nin ise içinde olmasını istemiştir.<sup>162</sup> Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmasına karşı çıkan Elçibey, Türkiye'nin istediği gibi Kiril alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçme kararı almıştır.<sup>163</sup>

1993 yılı boyunca aralıksız devam eden Ermeni saldırıları ve Rusya karşıtı politikası, Elçibey iktidarının kısa zamanda yıpranmasına yol açmıştır.<sup>164</sup> Nitekim 1993 yılının Nisan ayında Ermeni ve Rus askeri birlikleri Karabağ dışında bulunan Azerbaycan'ın Kelbecer şehrini işgal etti. Bu olayların ardından 1993 yılının Haziran

---

<sup>160</sup> C. Cem Oğuz, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan Faktörü**, 1.Baskı, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2010, s. 89.

<sup>161</sup> Elnur Cemilli, **ABD'nin Güney Kafkasya Politikası**, 1.Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.36.

<sup>162</sup> Güner Özkan, s.835.

<sup>163</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s. 97.

<sup>164</sup> Ömer Göksal İşyar, "Azerbaycan ve Dış Politikası", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (drl.), Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s.75.

ayında Suret Hüseyinov isimli bir ordu komutanı başlattığı darbe sonucunda Ebülfez Elçibey yönetimini iktidardan devirerek Haydar Aliyev'in göreve gelmesini sağladı.<sup>165</sup>

Elçibey Rusya destekli darbe ile iktidardan düşerken Türkiye'den Elçibey'e yardım gitmemiştir. Türkiye'nin Rusya ile gerginliğe neden olabilecek hamlelerden kaçınmak istemesi, Demirel ile Aliyev arasındaki dostluk ilişkilerine rağmen Türkiye Elçibey'e karşı darbeyi önlemek için harekete geçmeme nedenleri olarak ortaya konmuştur.<sup>166</sup>

Aliyev göreve gelmesiyle, Dağlık Karabağ (DK) savaşının devam ettiği bir ortamda iktidarının güvende olmayacağını farkında olmuştur. Yine Aliyev, DK sorununun sadece Azerbaycan ile Ermenistan da bir sorun olmadığını da çok iyi bilmekteydi. Bu nedenle Aliyev, DK sonunda ve genel olarak da Kafkasya bölgesinde Rusya, Türkiye, İran ve ABD çıkarları arasında bir denge politikası uygulamaya başlamıştır. Elçibey'in aksine, Aliyev iktidara geldikten sonra Rusya'yı ve İran'ı dışlamamış, tamamen Türkiye'ye yanaşmamış ve ABD'yi bölgeye çekmeye çalışmıştır.

Aliyev'in denge politikası sonucunda (Rusya'nın da dâhil olduğu yeni bir petrol paylaşım anlaşmasının müzakerelerini hazırlandığı sırada) Rusya'nın arabuluculuğu sayesinde Mayıs 1994'de DK savaşında Ermenistan ile bir ateşkes anlaşması imzalamıştır.<sup>167</sup> Azerbaycan'daki yeni iktidar, Moskova'nın çıkarına uygun olacak şekilde, Elçibey'in Türkiye'yi birinci dereceden ağırlık veren politikasını terk etmişti.<sup>168</sup> Bu kapsamda Elçibey zamanında Batılılarla imzalanması planlanan petrol sözleşmesinin askıya alınmasına karar vermiş ve Bağımsız Devletler Topluluğuna üye olmuştur.

Rusya'nın üç Güney Kafkasya ülkesine Rus üsleri kurmak için anlaşma zemini girişimlerine, Ermenistan ve Gürcistan bu isteği prensipte kabul ederken; Azerbaycan reddetmiştir. Bunun neticesinde Aliyev'e yönelik Rus baskılarının giderek artması sonucu, Aliyev bir süre ikinci planda gördüğü Türkiye ile ilişkilerine özel önem vermeye başlayarak bir politik "*demaş*" yapmıştır. Bu doğrultuda Azerbaycan lideri, 8

---

<sup>165</sup> Cemilli, s.36.

<sup>166</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.97-98.

<sup>167</sup> Güner Özkan, s.837.

<sup>168</sup> İşyar, "Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları 1992-2004", s.263.

Şubat 1994'te Türkiye'ye ziyarette bulunmuş ve bu neticede Türkiye ile 10 yıllık bir dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalamıştır. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye'nin "bir millet iki devlet" olduğunu ilan etmiştir.<sup>169</sup>

Türkiye ile Azerbaycan arasında bütün bu yakınlığa ve işbirliğine rağmen, Türkiye devam eden DK çatışmalarında Azerbaycan'a yardım etme konusunda aktif olamamıştır. Türkiye'nin bu tutumunu belirleyen faktörler şöyle sıralanabilir: sıralanabilir: 1- Rusya'nın Ermenistan yanlısı tutumu, 2-Türkiye'nin SSCB'nin dağılmasıyla zayıflamış ama hala güçlü Rusya ile iyi ilişkiler kurmak istemesi 3-ABD ve Fransa'daki güçlü Ermeni diasporasının bu ülkelerde DK sorununda Ermenistan lehine lobi faaliyetlerini güçlü bir şekilde yapması ve 4- NATO'nun, Rusya'nın da doğrudan dâhil olduğu DK sorununa müdahale konusunda isteksiz oluşu ve Türkiye'yi Rusya karşısında yalnız bırakması. 5- Ermenistan'ın Türkiye'yi tarafsız olmadığı gerekçesiyle arabulucu olarak kabul etmemesi Türkiye'nin süreçteki rolünü sınırlandırmıştır.<sup>170</sup>

Türkiye Kafkasya'da önemli bir güç olmak istemesine rağmen askeri bir çatışmaya girmekten kaçınmıştır. Aynı zamanda stratejik müttefiki olarak gördüğü Azerbaycan'ın da zarar görmesini istemeyen Türkiye, uluslararası toplumu harekete geçirerek Ermeni işgalinin kalıcı olmamasını ve kınanmasını sağlama politikası izlemiştir.

Ateşkesten bu yana sorun Azerbaycan ve Ermenistan arasında ikili görüşmeler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu çerçevesinde veya Amerikan ve Fransız hükümetlerinin düzenledikleri zirveler çerçevesinde ele alınmış ancak bir çözüm bulunamamıştır. Son olarak Lizbon Barış Planı'nı da kabul edilmemesi üzerine Türkiye DK sorununda Azerbaycan'ın kabul edeceği bir çözümü kabul edeceğini belirtmiştir.

Azerbaycan'da ise Haydar Aliyev'in vefatının ardından oğlu İlham Aliyev 15 Ekim 2003 yılında seçimleri kazanarak iktidara gelmiştir. İlham Aliyev yönetiminin dış politikasının temel istikameti, babasının dış politikasını devam ettirmek olmasına

<sup>169</sup> İşyar, "Türkiye'nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları 1992-2004", s.265.

<sup>170</sup> Güner Özkan, s.836.



rağmen, son dönemde Batılı ülkelerden beklenen desteğin verilmemesi ve Türkiye Ermenistan İlişkilerin normalleşme süreci ile beraber, Rusya ile beklenilenden daha fazla yakınlaşmaya gitmiştir.

Bağımsızlığını elde ettiği andan itibaren Azerbaycan'ın iç ve dış politikada en fazla ilgilendiği konulardan ilki Dağlık-Karabağ sorunudur. İkincisi ise enerji kaynaklarının en verimli şekilde uluslararası pazarlara iletilmesidir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının açılması Türkiye'nin Azerbaycan politikası ve genel olarak enerji politikası için de bir başarı olarak görülürken, ardından Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye ulaştırılması (Bakü-Tiflis-Erzurum) ve Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılmasına yoğunlaşmıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasında doğal gaz alanındaki işbirliği Nabucco projesinin gerçekleşmesi halinde bu hatta verilecek Azerbaycan gazıyla daha da artabilecektir.<sup>171</sup>

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki güvenlik boyutuna bakacak olursak; Türkiye, Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin Avroatlantik İşbirliği Konseyi ve Barış İçin Ortaklık Programı'nda yer almalarını ve çalışmalarını desteklemektedir. İki ülke arasında ikili askeri işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin imzalanan anlaşmalar doğrultusunda Türkiye; savunma sanayinin geliştirilmesi, askeri uzmanların yetiştirilmesi konularında Azerbaycan'a yardım etmektedir.<sup>172</sup>

Türkiye'nin Azerbaycan'daki imajının büyük ölçüde Karabağ sorunundaki tutumuna bağlı kalması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ilişkilerin enerjiye indirgenmesi de Azerbaycan tarafının Türkiye algılanmasının olumsuz yönde etkilemektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin iktidar ve liderlerin kişisel dostluklarına ve ilişkilerine endekslenmesi, ilişkilerdeki kurumsallaşma eksikliğini açıklamaktadır.<sup>173</sup> Bu nedenle Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin söylemden karşılıklı çıkarlar doğrultusunda, stratejik ortaklık düzeyinde şekillendirilmesi gerekmektedir.

---

<sup>171</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.99.

<sup>172</sup> Askerzade, s.5.

<sup>173</sup> Muharrem Ekşi "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe", *Avrasya Etüdleri*. Sayı.36, 2009, s.104-105.

## 4.2 Türkiye-Gürcistan İlişkileri

SSCB'nin çöküşüyle birlikte Türk dış politikasının önemli açılımlarından biri haline gelen Kafkasya ve Orta Asya'nın güvenliği ve Türkiye'nin bölgeye ulaşımı için, Gürcistan kısa sürede en önemli ülke ve stratejik köprübaşı haline geldi. Üstelik Hazar havzası doğal kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınması konusunda da Gürcistan Türkiye'nin tercih ettiği güzergâh oldu.<sup>174</sup>

Türkiye'nin Aralık 1991'de Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasının ardından tarihteki Türk-Gürcü çekişmesi kısa sürede bir kenara bırakılarak 21 Mayıs 1992'de dönemin dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in bu ülkeyi ziyareti sırasında imzalanan protokolle iki ülke arasında diplomatik ilişki kuruldu. İki ülke arasındaki ilişkilerin hızla gelişmesinde, Gürcistan'ın bağımsızlıktan beri uğraşmakta olduğu toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunması konusunda Türkiye'nin sürekli desteğini arkasında görmesinin önemli bir rolü oldu. Daha 30 Temmuz 1992 Antlaşmasıyla her iki taraf (Kars Antlaşmasıyla başlayan ilişkiler çerçevesinde)"kendi topraklarında karşı tarafın toprak bütünlüğünü ve yasal düzenini zor kullanarak değiştirmek isteyen' örgüt, grup ve şahısların faaliyetlerine mani olmayı taahhüt" (Madde 13) etmişlerdi.<sup>175</sup> Böylece özellikle Türkiye bağımsızlığını yeni kazanan Gürcistan'la "Kars antlaşmasını" teyit eden bu antlaşmayla doğu sınırlarını güvence altına almayı amaçlamaktaydı.

Hem de PKK'nın Gürcistan'da faaliyette bulunmasının önüne geçmeye çalışan Türkiye, karşılık olarak kendi topraklarında özellikle Abhaz ayrılıkçıların örgütlenmelerine müsaade etmedi. Türkiye'deki Abhaz kökenlilerin aksi taleplerine rağmen, Türkiye Gürcistan'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu her düzeyde dile getirdi ve Gürcistan'ın karşı karşıya olduğu ayrılıkçı sorunların barışçıl yollardan çözümünü de yardımcı olmaya çalıştı.<sup>176</sup> Türkiye açısından Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapmasının önemli bir nedeni de Türkiye'ye ulaşacak enerji hatlarının geçiş güzergâhında olmasıdır.

<sup>174</sup> Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", s. 416.

<sup>175</sup> a.g.e., s.417.

<sup>176</sup> a.g.e., s.417.

Türkiye'yi rahatsız eden bir diğer durum da Rusya'nın Gürcistan'ın sorunlarını kullanarak Kafkasya'da etkinliğini arttırmasıydı. Rusya Abhazya'ya destek vererek Gürcistan'ın BDT'ye üye olmasını sağlamış ve bu ülkede üslere sahip olmuştu. Gürcistan ile ilgili politik amaçlarına eriştikten sonra Abhazya'yı ablukaya alan Rusya, tarafları birbirlerine karşı kullanmakta becerisini ortaya koymuştu.<sup>177</sup> Ancak buna rağmen Türkiye Gürcistan ilişkileri ilerlemiştir.

Gürcistan'la Türkiye arasındaki ilişkilerin siyasi ve ekonomik alanlarda kurulması ve gelişmesi 1992 yılının Martında E. Şeverdnadzejn'in iktidara gelmesiyle başlamıştır. İlişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlayacak esas rol Hazar petrolünün Tiflis üzerinden Türkiye'ye ve oradan da Batıya çıkmasını sağlayacak,<sup>178</sup> Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı projesinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. "Hattın açılması Gürcistan'ın Türkiye açısından önemini artırmış buna Azerbaycan gazı ve nihayet yapımına başlanan demiryolu projesinin eklenmesi Türkiye-Gürcistan ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Gürcistan, Rusya'nın askeri (Rus askeri üsleri) ve siyasi etkisinden (BDT) kurtulmak ve bağımsızlık sonrası kendisine Batı eksenli bir yön verebilmesi bakımlarından Türkiye'ye önemli bir noktada olmuştur."<sup>179</sup>

Gürcistan'ın Jeopolitik konumunu güçlendiren bir unsur da, bölgedeki stratejik partnerlerin birbirleriyle bağlantısını sağlıyor olmasıdır. Rusya'nın Ermenistan ile Türkiye'nin ise Azerbaycan ile Nahcivan hariç- doğrudan doğruya kara bağlantısı yoktur. Bu nedenle her iki ülkede Gürcistan topraklarını kullanmak zorundadır. Bu Gürcistan'ın dış politikasında kullanabileceği büyük bir kozdur.<sup>180</sup>

Gürcistan, Rus nüfuzundan kurtulma çabalarını yoğunlaştırdıkça batıya ve bölgede batının temsilcisi olarak gördüğü Türkiye'ye yakınlaşmaktadır. Gürcü Cumhurbaşkanı Şakaşvili bu durumu "Eskiden Rusya bizim dünyaya açılan penceremizdi. Şimdi dünyaya açılan penceremiz Türkiye oldu" şeklinde özetlemektedir. Özellikle 2003 Gül Devriminden sonra siyasi ilişkilerin stratejik ortaklık düzeyine yükseldiği görülmektedir. 2000'den sonra iki ülke arasında 6'sı cumhurbaşkanı

<sup>177</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s. 113.

<sup>178</sup> Cemilli, s.99.

<sup>179</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.112.

<sup>180</sup> Gökhan Koçer, "Gürcistan: Jeopolitik, Jeokültür, Jeoekonomi", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (drl.), Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, s.112.

düzeyinde olmak üzere 14 üst düzey ziyaret yapılmıştır. Ayrıca iki taraf yetkililerinin katılımıyla yılda bir kez olmak üzere siyasi istişare toplantıları gerçekleştirilmektedir.<sup>181</sup>

Gürcüler için Rusya, bölgede güvenlik ve istikrar açısından en büyük tehdit olarak tanımlanmaktadır. Bölgede hâkimiyetini devam ettirmek ve enerji koridorlarını kontrol altında tutmak isteyen Rusya'nın, bölge ülkelerinde iç dengelerle oynadığı, baskı yaptığı, dondurulmuş sorunları kaşındığı ileri görülmektedir.<sup>182</sup> Nitekim bunun son örneği, 2008 yılı Gürcistan'ın Güney Osetya sorununun "askeri yöntemle çözme girişiminin başarısızlığa uğraması, Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlığını tanıyarak Gürcistan'dan fiilen ayırması bölgede yaşanan en önemli gelişmelerden birisidir.

Bu süreçte Başbakan Erdoğan, gerçekleştirdiği Gürcistan ziyaretinde "dost ve komşu" Gürcistan'da çatışmaların yol açtığı tahribattan duydukları endişeyi belirterek, Türkiye'nin "Gürcistan'ın bağımsızlığının, egemenliğinin ve uluslararası hukuk ile Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi kararlarıncı tanınan toprak bütünlüğünün muhafaza edilmesinden yana" olduğunu vurgulamıştır.<sup>183</sup> Gürcistan'ın enerji ve Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan eksenindeki konumu göz önüne alındığında, Türkiye'nin bölgedeki önemli stratejik ortaklarından biri olduğu görülmektedir.

Gürcistan kendi içinde bulunduğu etnik çatışmaları artık Rusya'yla değil ABD ve uluslararası kuruluşlar olan NATO ve BM vasıtasıyla çözmeye çalışmaktadır. Bunun içinse ilk önce ABD ve NATO'nun en iyi müttefiki olan sınır komşusu Türkiye'yle ilişkilerin iyi olması gerekir.<sup>184</sup> Türkiye'de Gürcistan'ın Batıya yaklaşmasına yardım etmiş, NATO'nun Barış için Ortaklık Programı çerçevesinde Gürcistan silahlı kuvvetlerinin NATO askeri standartlarına ulaşabilmesi için eğitim, teçhizat ve malı yardım şeklinde destek vermektedir. Türkiye askeri ve maddi yardım dışında aynı zamanda Gürcistan'a siyasi desteğini de sürdürmüş ve sürdürmektedir. Örneğin;

<sup>181</sup> Ahat Andican, "Kafkasya ile İlişkiler", Haydar Çakmak (Ed.), **Türk Dış Politikası (1919-2008)** içinde (953-962), 1.Baskı, Ankara: Platin Yayıncılık, 2008, s.959.

<sup>182</sup> Reha Yılmaz, Türkiye-Gürcistan İlişkileri Üzerine, Bilgesam, 15 Temmuz 2011, [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1089:tuerkiye-guercistan-likileri-uezerine&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1089:tuerkiye-guercistan-likileri-uezerine&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (30 Ağustos 2011).

<sup>183</sup> Mehmet Can, Türkiye Dış Politikasının Rus-Gürcü Savaşı ile Sınırı, International University of Sarajevo, Graduate Program on Strategic Analysis and Risk Assessment, <http://www.ius.edu.ba/mcan/CPAPERS/CPDF/T%C3%BCrkiye%20Politikasi.pdf> (20 Eylül 2011), s.8.

<sup>184</sup> Cemilli, s.100.

Rusya'nın 2006'da başlattığı enerji krizi sırasında Türkiye, BTE boru hattından kendisine gelecek doğal gazın 800 milyon metreküpünün Gürcistan'a verilmesini sağlayarak ülkenin enerji probleminin çözümüne katkı sağlamıştır.<sup>185</sup>

Ayrıca, iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2010 itibariyle 1,104 milyar dolar düzeyine çıkmış olup, Gürcistan'ın toplam dış ticaretinde Türkiye'nin payı %16,5'e ulaşmıştır. 1997-2010 yılları arasında ülkemizden Gürcistan'a yapılan yatırımların toplamı da 682,3 milyon Doları bulmuştur.<sup>186</sup>

Sonuç olarak; Türkiye'nin Güney Kafkasya'da güçlenmesini sağlayacak iki kale vardır. Birinci kale Azerbaycan, ikincisiyse Gürcistan'dır.<sup>187</sup> Gürcistan hem Türkiye'nin desteklediği doğu-batı enerji güzergâhında olması hem de Azerbaycan ile iyi ilişkiler içinde olması nedeniyle Türkiye açısından önemli bir ülkedir.<sup>188</sup>

#### 4.3 Doğu-Batı Enerji Koridorunda Türkiye'nin Rolü

Türkiye, zengin doğal kaynaklara sahip Orta Doğu, Orta Asya, Hazar Bölgesi ve Rusya Federasyonu ile başta Avrupa Birliği olmak üzere enerji kaynağı ithal gereksinimi hızla artan bölge ve ülkeler arasındaki doğal bir köprü konumundadır. Bu nedenle, enerji gereksinimini sağlamanın yanında enerjiyi ihraç eden ülkelere ithal eden ülkelere taşınması Türkiye'nin enerji politikalarında önemli bir yer tutmaktadır. Bu hedefe ulaşmada petrol ve doğal gazın üretici ülkelere tüketici ülkelere taşınması hayati bir önem taşımaktadır.<sup>189</sup> Bunun yanında Türkiye'nin doğu ile batıyı birleştiren konumu da dikkate alındığında Türkiye önemli bir kavşak noktasıdır.

Petrol ve doğalgaz rezervlerinin ve talebinin coğrafi dağılımının uluslararası sisteme farklı açılardan yansımaları vardır. Bazı ülkeler üretici ve transit ülke olmaları sebebiyle jeostratejik önem kazanırken, bazı ülkeler rezervler açısından nispeten fakir

---

<sup>185</sup> Andican, s.959.

<sup>186</sup> Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Türkiye-Gürcistan Siyasi İlişkileri, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (30 Eylül 2011).

<sup>187</sup> Cemilli, s.100-101.

<sup>188</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.95.

<sup>189</sup> Hakkı Soylu, "Enerji Koridoru Olma Yolunda Türkiye için Doğalgazın Önemi", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2007, Sayı.10, <http://www.tsk.tr/SAREM/Dergiler/2007/sad10.pdf> (10 Mart 2011), s.1.

oldukları için enerji açısından bağımlı hale gelmektedirler. Ortadoğu ve Avrasya bölgeleri petrol ve doğalgaz rezervlerinin yaklaşık yüzde 70'ine sahip oldukları için jeostratejik olarak önem kazanırken, esas tüketiciler olan batıda AB ülkeleri ve ABD, doğuda Çin, Japonya ve Hindistan ise rezervler açısından nispeten fakir oldukları için bağımlı hale gelmişlerdir.<sup>190</sup>

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle Orta Asya ve Kafkasya'daki zengin yeraltı zenginliklerinin batıdaki ve doğudaki pazarlara ulaştırılmasıyla ilgili “yeni büyük oyunun” başladığı savunulmuştur.<sup>191</sup> Yeni Büyük Oyun; Rusya'nın Hazar Havzası'nda etkisinin azaltılması, Çin'in bölgeye girişinin engellenmesi, ABD destekli yönetimlerin oluşturulması, ABD'nin askeri gücü ve şirketleri ile bölgede etkinliğini artırması şeklinde bir dizi politikalar ve buna uygun stratejiler ile devam etmektedir. Yeni büyük oyunda hedef; trilyonlarca dolarlık (200 milyar varil petrol ve 18 trilyon m<sup>3</sup> muhtemel doğal gaz) Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğal gazının üretiminde üstünlük sağlamak, taşınmasında geçiş ücretinden faydalanmak, diğer güçlere göre, enerjiyi kontrol ederek fiyatlara hâkim olmak ve stratejik üstünlük sağlamaktır.<sup>192</sup>

Kafkasya'daki Hazar bölgesinde petrol ve enerji kaynakları Ortadoğu'ya alternatif bir kaynak olduğu gibi, Ortadoğu'ya yakınlığı nedeniyle de stratejik bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda Hazar çevresindeki enerji kaynaklarının, Batıya ulaştırılmasında Rusya'ya alternatif güzergâhlar oluşturmaya çalışarak, bu şekilde Rusya ve İran'ın bölgedeki etkinliğini azaltmayı amaçlamışlardır. ABD'de Hazar'daki enerji kaynaklarının uluslararası alana taşınmasında, Doğu-Batı enerji koridoru stratejisinde bir parçası olarak Türkiye'yi desteklemiştir. Stratejik coğrafi konumu, Türkiye'ye Hazar bölgesi petrol ve doğalgazının Avrupa pazarlarına taşınmasında bir enerji köprüsü olma fırsatı sunmuştur.

Türkiye enerjide geçiş ülkesi konumunu oluşturduğu enerji koridorları ile hayata geçirmektedir. Bu doğrultuda Doğu-Batı Enerji Koridoru Türkiye'nin enerjide

---

<sup>190</sup> Gökhan Özkan, s.23.

<sup>191</sup> Gökhan Özkan, s.19.

<sup>192</sup> Çağrı Kürşat Yüce, “Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Büyük Oyun”, *Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2008, Sayı.1. No.1, <http://www.beykent.edu.tr/docs/1.pdf?phpMyAdmin=26b1ab37aa748d52c4747d623bec741b>, (2 Şubat 2011), s.161-162.

transit ülke olma konumunda önemli bir yere sahiptir. “Doğu-Batı Enerji Koridoru; Orta Asya, Hazar ve Kafkas petrol ve doğalgaz kaynaklarının uluslararası piyasalara Türkiye üzerinden ulaştırılmasını hedefleyen ve gerçekleştiren enerji koridorudur. ABD ve AB’nin de siyasi ve ekonomik olarak desteklediği koridor 1990’lı yılların ortasından itibaren planlanmaya başlamıştır.”<sup>193</sup> Ve bu kapsamda aşağıda bahsedileceği gibi Güney Kafkasya kaynağından başlayarak Türkiye’ye uzanan Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum enerji hatları oluşturularak faaliyete geçirilmiştir. Buna benzer Trans-Hazar, Nabucco gibi enerji hatları ise planlaması yapılmaktadır. Aşağıda bu geçiş güzergâhlarından bahsedilecektir.

#### 4.3.1 Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Hazar Enerji Kaynaklarının Türkiye üzerinden taşınması konusu, Azerbaycan’ın Ekim 1994’de AŞG petrol alanın işletilmesi için imzaladığı Yüzyılın Antlaşması’ndan sonra daha fazla yoğunluk kazanmıştır. Amerikan hükümetinin desteğini alan Türkiye, Bakü-Tiflis-Ceyhan-(BTC) boru hattının gerçekleştirilmesi için önce Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketi-AUIŞ ikna etmeye ve Rusya’nın karşı önerileri ile rekabet etmeye çalışmıştır. AUIŞ’de bulunan şirketler BP ve Exxon-Mobil gibi Batılı petrol şirketler, BTC yerine daha ucuz olacağını düşündükleri SSCB döneminden kalma Bakü-Supsa ve Bakü-Novorossisk hatlarının iyileştirerek asıl petrol boru hatları olma yönünde uzun süre ısrar etmişlerdir. Rusya ise Hazar Petrollerinin kendi toprakları üzerinden taşınması savunmuştur.<sup>194</sup>

Türkiye’nin BTC önerisi ABD’nin desteği, Azerbaycan’ın bu hattı tercih etmesi ve Kazakistan’ın hatta ek petrol verebileceğini belirtmesi üzerine daha fazla güç kazanmıştır. Böylece BTC’nin gerçekleştirilmesi amacıyla Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan Devlet başkanları taraf sifatiyle ve ABD Enerji Bakanı gözlemci olarak Ekim 1998’de Ankara Bildirisini imzalamışlardır. Türkiye

---

<sup>193</sup> Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, “Türkiye’nin Enerji Satrancı”, 2007, [http://www.turksae.com/sql\\_file/337.pdf](http://www.turksae.com/sql_file/337.pdf) (6 Temmuz 2011), s.3.

<sup>194</sup> Güner Özkan, s.841.

ticari bakımdan rekabet edebilmesi amacıyla hattın 2,7 milyar doların üzerinde ortaya çıkacak maliyetini karşılamayı garanti etmiştir.<sup>195</sup>

BTC Hattı Projesinin<sup>196</sup> Mühendislik çalışmaları 2001 yılında başlamış, 2002 yılında tamamlanarak, Projenin üçüncü ayağı olan “Arazi Temin ve İnşaat Aşaması” 2005’te tamamlanıp ilk Petrol Azerbaycan tarafından yüklenmeye başlanmıştır. Hat 2006’da tam kapasite çalışmaya başlamıştır.<sup>197</sup> Azerbaycan’da Bakü yakınlarındaki Şangaçal Terminalinden başlayarak, Tiflis-Gürcistan yakınlarından geçip, Akdeniz’de Ceyhan Terminaline ulaşan hattın güzergâhı<sup>198</sup> 1.076 km Türkiye’de olmak üzere toplamda 1760 km uzunluğundadır ve kapasitesi günde 1 milyon varil ya da yılda 50 milyon tondur.<sup>199</sup>



**Harita 2:** Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı

**Kaynak:** <http://botasint.com/Harita.aspx> (20 Haziran 2011).

<sup>195</sup> a.g.m., s.841.

<sup>196</sup> Proje; Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı-(TPAO) %6.75 pay ile yer almış, Amerikan Şirketleri (Chevron %8.90, ConocoPhillips %2.5, Delta-Hess Ltd. % 2.36 ) %13.76 oranında paya bir sahiptirler. İngiliz petrol şirketi BP'nin payı ise %30'dur.<sup>196</sup> Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) %25 , Statoil (Norveç): 8.71%, Eni/Agip (İtalya): %, 5.00%, Total (Fransa): %,5.0, Itchu (Japonya):%,3.4, Impex (Japonya): %,2.50'lik paya sahiptir. [http://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC-Tiflis-Ceyhan\\_Petrol\\_Boru\\_Hatt%C4%B1](http://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC-Tiflis-Ceyhan_Petrol_Boru_Hatt%C4%B1) (15 Ağustos 2011)

<sup>197</sup> Sedat Laçiner ve H. Selim Özertem, “Hazar Enerji Kaynakları: Enerji-Siyaset İlişkisi ve Türkiye” **Orta Asya ve Kafkasya Güç Politikası**, M. Turgut Demirtepe (dr.), Ankara: USAK Yayınları, 2008, s.94.

<sup>198</sup> Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Boru Hattı Projeleri, [http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub\\_tr/sub\\_icerik.aspx?id=146](http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=146) (8 Ağustos 2011).

<sup>199</sup> British Petroleum, Bakü-Tiflis-Ceyhan, <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9032198&contentId=7058942> (10 Ağustos 2011).



BTC Projesi ile Türkiye, Güney Kafkasya ve Orta Asya'yı, Türkiye ve Akdeniz'e bağlaması planlanan ve "Doğu-Batı Enerji Koridoru" olma iddiasının en somut haliyle bu projede ortaya çıkmıştır. Bu sayede Batı'nın çok önem verdiği bir mesele olan "enerji arz güvenliği" açısından sağlam bir temel atılmasını garantilemiş olmaktadır. BTC ile jeopolitik gücünü sağlamlaştıracak Türkiye, ayrıca, Türk Boğazlarındaki aşırı trafik yükünden kaynaklanan geçiş risklerinin en aza indirilmesi açısından da açık ve önemli bir avantaj sağlamaktadır.<sup>200</sup>

BTC hattı Rusya'ya karşı Gürcistan ve Azerbaycan'ın güçlenmesine yol açmakta, diğer yandan da Dağlık Karabağ'da işgalciliği devam ettiren Ermenistan, petrol hatlarından dışlanarak ekonomik açıdan cezalandırılmaktadır. Bu da işgalden vazgeçmeyen Erivan'ı uzun vadede komşuları ile ekonomik ve siyasi işbirliğine zorlayabilir.<sup>201</sup> BTC'nin diğer bir yararı Rusya üzerinden giden hatlara ciddi bir alternatif olmasıdır. BTC'nin bölgedeki varlığı Kazakistan ve diğer Hazar ülkeleri içinde bir alternatif güzergâh sunmakta<sup>202</sup> ve Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan arasındaki ilişkilere olumlu yönde etki yaparak bölgede ittifakı kalıcı hale getirmektedir.<sup>203</sup>

#### 4.3.2 Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı

"Doğu-Batı Enerji Koridorunun" ikinci bileşenidir. Güney Kafkasya Hattı olarak da bilinen bu hat ile Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait kesiminde yer alan Şahdeniz sahasında üretilen doğal gazı Gürcistan üzerinden Gürcistan-Türkiye sınırına getirilmektedir.<sup>204</sup> BTC ile aynı koridoru kullanan Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğalgaz Boru Hattı\* (South Caucas Pipeline-SCP, Şah Deniz Hattı) 690 km uzunluğundadır. 2004 yılında başlayan fiziki inşaat çalışmaları tamamlanarak, Şah

<sup>200</sup> Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Proje Direktörlüğü, <http://www.btc.com.tr/proje.html> (15 Ağustos 2011).

<sup>201</sup> Adem Üzümcü, "Türkiye'nin Enerji Güvenliği ve Dış Politika Yansımaları" O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacali Necefoglu (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde (171-201), 3.Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s.188.

<sup>202</sup> Laçiner ve Özertem, s. 95.

<sup>203</sup> Laçiner ve Özertem, s. 95

<sup>204</sup> Sina Kısacık, "Enerji Nakil Hatları Çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/analizler/enerjinakilturkiyazerbaycan.pdf> (20 Ağustos 2011), s.5.

\* Projenin en büyük ortakları%25,5'er hisse ile BP ve Norveç şirketi Statoil'dedir. Bu şirkette TPAO%9 payla Socar %10 ile hissedardır.

Deniz Projesi'ndeki üretim faaliyetlerine paralel olarak, 7 Mart 2007 tarihinden itibaren sürekli gaz sevkine başlanmıştır. Yaklaşık maliyeti 1,4 milyar ABD Doları olan hattan mevcut güzergâh boyunca Azerbaycan'daki Şangaçal Terminalinden, BTC'nin Azerbaycan ve Gürcistan'daki pompa istasyonları ile Gürcistan ve Türkiye'ye gaz taşınmaktadır. 2010 yılı içinde toplam 6,8 milyar m<sup>3</sup> gaz taşınmış olup, bu miktarın 4,4 milyar m<sup>3</sup>'ü BOTAŞ'a satılmıştır.<sup>205</sup>



**Harita 3: Bakü-Tiflis Erzurum Doğalgaz Hattı**

**Kaynak:** Yusuf Yazar, Turkey's Role and Priorities in Enhancement of Security of Oil and Gas Supplies, SETA, 2010, Sayı.51, <http://www.setav.org/ups/dosya/54331.pdf> (25 Eylül 2011), s.11.

BTC gibi BTE de son derece stratejik bir yatırımdır. Bölgede Türkiye için kaynak çeşitlendirilmesi politikaları bağlamında hem de projenin bir sonraki aşaması olan doğalgazın Batıya aktarılmasında hat özel önem arz etmektedir.<sup>206</sup> Gürcistan açısından ise, önemli bir gaz üreticisi olmayan Gürcistan doğalgazın büyük bir kısmını Rusya'dan ithal etmektedir. Bu nedenle Rusya ile yaşanan anlaşmazlık veya sorunda Rusya doğalgazı kesme kartını kullanmaktadır. Bu nedenle BTE hattı hem kaynak çeşitliliği açısından hem de taşıyacağı gazın %5'lik kısmı Gürcistan'a verilmesi

<sup>205</sup> Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Boru Hattı Projeleri, [http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub\\_tr/sub\\_icerik.aspx?id=146](http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=146) (8 Ağustos 2011).

<sup>206</sup> Laçiner ve Özertem, s. 99.

nedeniyle, Gürcistan açısından önemlidir.<sup>207</sup> Son olarak Azerbaycan açısından ise, enerji kaynaklarının Bakü üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılması Rusya karşısında oldukça önemli bir avantaj oluşturmaktadır.

BTE Doğal Gaz Boru Hattı aynı zamanda, Türkmenistan ve Kazakistan'da yer alan dünyanın dördüncü büyük doğal gaz rezervlerine erişecek olan Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin-“*Trans-Hazar Boru Hattının*” ilk ayağı olarak değerlendirilmektedir.<sup>208</sup> BTE'nin amacı Azerbaycan doğalgazını ilk aşamada Erzurum'a, daha sonraki aşamalarda ise Türkiye'nin batısına ve Orta ve Güney Avrupa ülkelerine taşımak olarak tespit edilmiştir.

#### 4.3.3 Trans-Hazar Boru Hattı

Trans-Hazar Boru Hattı; Hazar bölgesi enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara taşınması için geliştirilen Türkmenistan doğalgazını Hazar Denizi altından geçecek bir hatla Azerbaycan'a, oradan da Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşınması amaçlanmaktadır.<sup>209</sup> Bu hat ile Tengiz (Kazakistan)-Türkmenbaşı (Türkmenistan)-Bakü (Azerbaycan), Tiflis (Gürcistan)-Erzurum(Türkiye) güzergâhı ile yıllık 20-30 metreküp doğalgaz ihraç edilecektir. Doğalgaz boru hattı projesinin değeri ise 7,9 milyar Euro'dur.<sup>210</sup>

Bu paralelde, 29 Ekim 1998 tarihinde, Türkiye ve Türkmenistan Devlet Başkanları tarafından Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin gerçekleştirilmesine yönelik bir Çerçeve Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma' ya göre; 30 Milyar m<sup>3</sup> Türkmen gazınının 16 Milyar m<sup>3</sup>'ü Türkiye'ye, 14 Milyar m<sup>3</sup>'ü Avrupa'ya taşınacaktır.<sup>211</sup>

<sup>207</sup> A. Necdet Pamir, “Kafkasya'daki Enerji Kaynaklarının Arz Güvenliği ve Kafkasya Siyasetine Etkileri”, **Orta Asya ve Kafkasya**, Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (drl.), Ankara: Palme Yayıncılık, 2006, s.176.

<sup>208</sup> Kısacık, s.6.

<sup>209</sup> Gökhan Özkan, s.26.

<sup>210</sup> Trans-Hazar Boru Hattı Müzakereleri Başladı, *The First News*, 27 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20111027010738912.html> (6 Kasım 2011).

<sup>211</sup> Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, <http://www.botas.gov.tr/index.asp> (20 Temmuz 2011).



**Harita 4:** Trans-Hazar Hattı Projesi

**Kaynak:** Yusuf Yazar, Turkey's Role and Priorities in Enhancement of Security of Oil and Gas Supplies, SETA Policy Brief, 2010, Sayı.51, <http://www.setav.org/ups/dosya/54331.pdf> (25 Eylül 2011), s.13.

Hazar geçişli doğalgaz boru hattı projesinin gerçekleştirilmesine, şu an için engel teşkil eden sebeplerden biri de Hazar'ın hukuki statüsünün<sup>212</sup> belirlenmemiş olması (buna bağlı olarak kaynakların paylaşım sorunu) ve Türkmenistan-Kazakistan-Rusya Doğalgaz Boru Hattı'nın 2007'de yürürlüğe girmesiyle Trans-Hazar hattı proje aşamasında kalmıştır. Rusya Hazar sorunu hallolmadan projenin hayata

<sup>212</sup> 1991'e kadar Hazar'a Sovyetler Birliği ve İran kıyıdaş devletler olmuşken Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra onun halefi durumundaki Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan kıyıdaş devlet durumuna gelmiş ve böylece İran'la birlikte kıyıdaş devlet sayısı 5'e yükselmiştir. Yeni kıyıdaş devletlerle birlikte Hazar'ın hukuksal statüsü tartışmalarını da gündeme geldi. Hukuksal statüsünün belirlenmesi açısından ilk olarak Hazar'ın bir göl mü yoksa bir deniz mi olduğunun saptanması gerekmektedir. Hazar deniz olarak kabul edildiği takdirde, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) göre, her kıyıdaş devletin karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgesinin olması gerekmektedir. Hazar göl olarak kabul edilirse, bu durumda ulusal sınırların belirlenmesinde iki yöntem ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Hazar'ın tamamen ulusal sektörlere bölünmesi, ikincisi ise ortak kullanımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Çolakoğlu, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", 1998, Ankara Üniversitesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 53, Sayı.1, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/479/5535.pdf> (8 Ocak 2012), s.107-108.

geçirilemeyeceğini iddia etmektedir.<sup>213</sup> Türkmenistan ise bu konuda; Hazar'ın hukuki statüsü neredeyse yirmi yıldır görüşüldüğünü ve buna rağmen, Hazar'a kıyaslı olan ülkeler bu süre zarfında kendi başına denizcilik, balıkçılık ve madencilik yaptığı belirtmiştir. Bu nedenle Trans Hazar boru hattı projesinin geçeceği devletlerin rızasıyla yapılabilir ve herhangi bir ek "izin" almak zorunda olmadığını belirtmiştir."<sup>214</sup> Ancak AB, Azerbaycan ve Türkmenistan ile Trans-Hazar Boru Hattı Projesine ilişkin müzakerelerin yapılması için Avrupa Komisyonu'nu yetkilendirerek çalışmalara başlamıştır.

Bu çerçevede Güney Avrupa Gaz Ringi'nin ilk halkasını oluşturan Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin inşaat çalışmaları 3 Temmuz 2005 tarihinde başlamış ve 18 Kasım 2007 tarihinde Şahdeniz'inden gelen doğalgaz Türkiye üzerinden Yunanistan'a sevk edilmiştir.<sup>215</sup> Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin bir sonraki aşaması olan ve Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı'nın Adriyatik Denizi'nden geçecek bir hat ile İtalya'ya uzatılması hedeflenmektedir.<sup>216</sup> 2016 yılında Yunanistan-İtalya bağlantısının devreye alınması ile birlikte proje İtalya pazarına da erişim imkânı sağlayacaktır.<sup>217</sup>

---

<sup>213</sup> Meliha Ener ve Orhan Ahmedov, "Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi" **2. Ulusal İktisat Kongresi**, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 20-22 Şubat 2008, [http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf\\_kongre/dosyalar/ener.pdf](http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf_kongre/dosyalar/ener.pdf) (28 Ağustos 2011), s.10.

<sup>214</sup> Türkmenistan'dan Rusya'ya Trans-Hazar Cevabı, The First News, 20 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/guneykafkasya/rusya/20111020034642403.html> (7 Kasım 2011).

<sup>215</sup> BOTAŞ, **2010 Yılı Sektör Raporu**, Ankara, 2010, [http://www.enerji.gov.tr/\\_yayinlar\\_raporlar/Sektor\\_Raporu\\_BOTAS\\_2010.pdf](http://www.enerji.gov.tr/_yayinlar_raporlar/Sektor_Raporu_BOTAS_2010.pdf) (20 Eylül 2011), s.8.

<sup>216</sup> Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, <http://www.botas.gov.tr/index.asp> (20 Temmuz 2011).

<sup>217</sup> a.g.y. s.8,



**Harita 5:** Türkiye - Yunanistan - İtalya Doğalgaz Boru Hattı Projesi

**Kaynak:** *Agreement Accelerates Turkey-Greece-Italy Pipeline*, June, 22, 2010, [http://pipelinesinternational.com/news/agreement\\_accelerates\\_turkey\\_greece\\_italy\\_pipeline/041564/#](http://pipelinesinternational.com/news/agreement_accelerates_turkey_greece_italy_pipeline/041564/#) (28Temmuz 2011).

#### 4.3.4 Nabucco Projesi

Nabucco, Asya'dan Avrupa'ya uzanan yeni doğalgaz köprüsü ve “Güney Koridoru”nun en önemli projesidir. Dünyanın en zengin doğalgaz bölgeleri olan Hazar, Orta Doğu ve Mısır'ı Avrupa tüketici pazarına bağlayan bir boru hattı olacaktır. Boru hattı Türkiye'nin Doğu sınırını Bulgaristan, Romanya ve Macaristan aracılığıyla Orta Avrupa'nın en önemli doğalgaz platformu olan Avusturya'daki Baumgarten'a bağlayacaktır.<sup>218</sup>

İlk olarak Nabucco hattının yapımı ile ilgili olarak finansman modelinin geliştirilmesi, yatırımcılar için uygun teşviklerin araştırılması, pazarlama faaliyetlerinin koordinasyonu ve muhtemel tedarikçiler ile kontrat müzakerelerinin gerçekleştirilmesi işlerinin tek bir elden yürütülmesi amacı ile ilgili 2004'te 5 şirket tarafından merkezi Viyana'da Nabucco Gas Pipeline International Şirketine (NIC) kurulmuştur.<sup>219</sup>

<sup>218</sup> *Nabucco Gaz Boru Hattı*, [http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/Home/the\\_project](http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/Home/the_project) (28Temmuz 2011).

<sup>219</sup> Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, <http://www.botas.gov.tr/icerik/tur/projeler/yurtdisi.asp> (20 Temmuz 2011).





**Harita 6:** Nabucco Projesi Enerji Güzergâhları

**Kaynak:** *Nabucco'da Yeni Dönem*, 24 Temmuz 2009, [http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/07/090717\\_nabucco\\_pipeline.shtml](http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/07/090717_nabucco_pipeline.shtml) (28 Temmuz 2011).

Her bir ortak Nabucco Gas Pipeline International GmbH üzerinde % 16,67'lik eşit hisseye sahip olacak şekilde; Avusturya'dan OMV, Bulgaristan'dan BULGARGAZ, Macaristan'dan MOL, Romanya'dan TRANSGAZ ve Türkiye'den de BOTAŞ'ın ortaklığında kurulmuştur.<sup>220</sup> Almanya da (RWE) altıncı ortak olarak 5 Şubat 2008 de projeye katılım anlaşmasını Viyana'da imzalayarak dâhil olmuştur.

Tamamlandığında 3,900 kilometrelik boru hattının yıllık kapasitesi 31 milyar metreküp olacaktır. Maliyetinin 7,9 milyar Euro olacağı tahmin edilen projenin 4,8 milyar Euro'sunun Türkiye'de yapılacak yatırımlara ayrılması projenin ekonomik açıdan Türkiye'ye yapacağı katkıları ortaya koymaktadır. Ana boru hattı Ankara'dan

<sup>220</sup> Soner Karagül, "Türkiye ile AB'nin Enerji Alanındaki İşbirliğinin Balkanlar'daki Yansımaları", O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacı Necefoglu (Ed.) *Yeni Dönemde Türk Dış Politikası* içinde (157-169), 3.Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s.162.

Baumgarten'a tek bir aşamada inşa edilecektir. İnşaat çalışmaları 2013 yılında, ilk gaz akışı ise 2017 yılında verilmesi planlanmaktadır.<sup>221</sup>

Nabucco 13 Temmuz 2009 günü Ankara'da; Türkiye, Avusturya, Bulgaristan, Macaristan ve Romanya arasında imzalanan "Hükümetler arası anlaşma" ile hayat bulmuştur.<sup>222</sup> Bununla birlikte her bir transit ülkede de Nabucco Yerel Şirketleri (NNC) kurulacaktır. NNC şirketleri boru hattının geliştirilmesi, yapımı, işletimi ile bakımı ve idamesinden sorumlu olacaktır. Hâlihazırda Romanya, Macaristan Avusturya ve Bulgaristan'da NNC kuruluşları tamamlanmış olup, Türkiye NNC kuruluşlarına dair girişimleri sürdürmektedir.<sup>223</sup>

Nabucco hattına ilişkin yasal çerçeveye nihai şeklini veren proje destek anlaşması (PSA), Nabucco şirketleri ve beş transit ülke olan Avusturya, Bulgaristan, Macaristan, Romanya ve Türkiye'nin ilgili bakanlıkları tarafından imzalandı. PSA, her bir transit ülke hükümeti ve Nabucco şirketleri arasında özel olarak hazırlandı. Anlaşmalar, Nabucco Boru Hattı Projesi'nin gelişim sürecinde atılmış en önemli adımlardan biri olarak görülüyor. Bu aşamadan sonra konsorsiyumun "*open season*" olarak adlandırılan doğalgaz talebi toplama dönemine geçmesi bekleniyor.<sup>224</sup> Bu konuyla ilgili olarak Nabucco International gaz şirketi Azerbaycan'a ilk teklifini sunmuştur.

Bu projeye ilk olarak Hazar havzasından Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı (BTE) ile Azerbaycan'ın, daha sonra yapılması düşünülen Trans-Hazar Boru Hattı ile Türkmenistan'ın, onu müteakiben Kazakistan'dan gaz temin edilmesi planlanmaktadır.<sup>225</sup> Ayrıca Türkiye projede Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın yer almasını istese de sadece bu ülkelere dayanarak yola çıkmak

---

<sup>221</sup> a.g.e., s.162.

<sup>222</sup> Nabucco Proje Destek Anlaşmaları İmzalandı, 10 Haziran 2011, <http://www.enerjivetesinat.com/enerji-haberleri/doalgaz/1635-nabucco-proje-destek-anlamalar-mzaland> (28 Temmuz 2011).

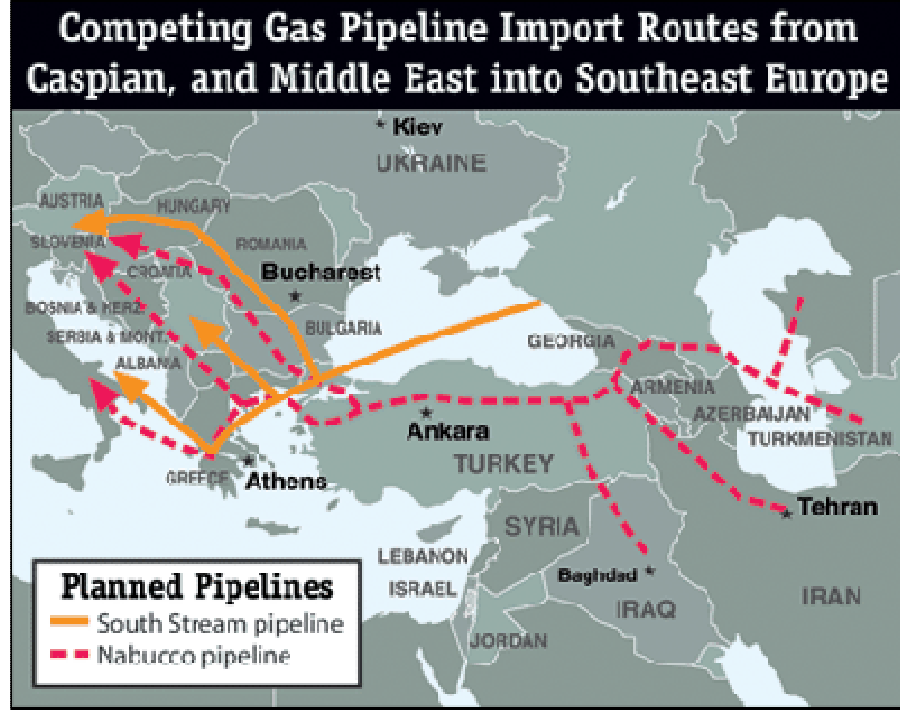
<sup>223</sup> Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, <http://www.botas.gov.tr/icerik/tur/projeler/yurtdisi.asp> (20 Temmuz 2011)

<sup>224</sup> a.g.y.

<sup>225</sup> Ener ve Ahmedov, s.10.



istememektedir. Bu nedenle boruları dolduracak gaz için Katar, Irak, Mısır ve İran gibi Ortadoğu ülkelerini de devreye sokmaya çalışmaktadır.<sup>226</sup>



**Harita 7:** Nabucco Doğalgaz Projesi-Projeye Doğalgaz Sağlanması Hedeflenen Ülkeler

**Kaynak:** “Nabucco İnşaat ve Metal Sektörünü Zengin Edecek”, 1 Mayıs 2011, <http://www.ekonomihaberyorum.com/nabucco-insaat-ve-metal-sektorunu-zengin-edecek/> (20 Eylül 2011).

Nabucco projesiyle ilgili en önemli sorun, hattı dolduracak yeterli doğalgazın henüz bulunmamış olmasıdır. Nabucco hattına ilk doğalgaz verecek ülke Azerbaycan. Bu nedenle Şah Deniz projesinin ikinci aşamasının tamamlanması beklenecektir.<sup>227</sup> Bununla ilgili olarak 20 Ekim 2011’de İzmir’de, Azerbaycan’dan Türkiye’ye gaz satışı ve Türkiye üzerinden Avrupa’ya gaz transferine ilişkin hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır. Enerji Bakanı Taner Yıldız böylelikle Şahdeniz-2’nin önünde bir engel

<sup>226</sup> Sedat Laçiner, Arzu C. Ekinci ve Gülay Kılıç, “AB-Türkiye İlişkileri ve Avrupanın Enerji Güvenliği” O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacı Necefoğlu (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde (137-155), 3.Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s.149.

<sup>227</sup> Fehmi Gürdallı, “Nabucco Projesi Nedir? Ne Değildir?”, 13 Temmuz 2009, <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/> (28 Ağustos 2011).

kalmadığını belirtmiştir.<sup>228</sup> Ancak Azerbaycan'daki kaynaklardan alınacak (yıllık ürettiği toplam 14,7 milyar metreküp) doğalgaz yeterli olmadığı belirtilmektedir. Bu nedenle Türkmenistan ve Irak doğalgazının da Nabucco ile Avrupa pazarına sevk edilmesi öngörülmüştür.

Türkmenistan ve Kazakistan gibi en uygun tedarikçilerin ise Rusya ile uzun vadeli anlaşmaları bulunmakta. 2009 yılında Rusya ile Türkmenistan 25 yıl süreli yılda ortalama 80-90 m3, Kazakistan ise 15 milyar m3 gaz alım satım anlaşması imzaladı. Türkmenistan, doğal gazının en önemli alıcısı durumunda olan Rusya'nın yanı sıra İran, Çin ve Hindistan ile yaptığı anlaşmalar gereği ürettiği doğalgazın hemen hemen tamamını satmaktadır. Nabucco Projesi'nin hayatiyet kazanması için öncelikle Türkmenistan'da doğal gaz üretimi amacıyla yatırım yapılması gerekmektedir.

Bu aşamada Türkmen doğalgazının Hazar denizinin altından geçirilmesi öngörülen Trans-Hazar hattı üzerinden alınabilmesi Nabucco için neredeyse bir önkoşul. Trans-Hazar ve Nabucco birbirini tamamlayan iki proje ve bu projelerin birinden vazgeçilmesi, diğerinin de hayata geçirilip geçirilmemesinde etkili olacaktır.<sup>229</sup> Yaklaşık 21 milyar ton petrol rezervlerinin yanı sıra, 25 trilyon metreküp doğal gaz rezervlerine sahip olduğu tahmin edilen Türkmenistan'ın, zengin doğalgaz rezervlerini Nabucco hattı ile Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakli önünde iki önemli engel bulunmaktadır. Bu engeller; Azerbaycan ve Türkmenistan arasında Hazar'daki tartışmalı yatakların varlığı ve Deniz'in hukuki statüsünün net olarak belirlenmemiş olmasıdır.<sup>230</sup>

Bu doğrultuda Ortadoğu Arap doğalgaz boru hattının Nabucco'ya bağlanarak kaynak sıkıntısını bir nebze azaltması gündeme gelmiştir. Alternatif olarak görülen Irak ise Nabucco projesine 2015 yılı itibariyle yılda 15 milyar m3 gaz sağlayacağı teminatını verdi. Ancak ülkedeki mevcut istikrarsızlık ve güvenlik sorunları nedeniyle teminatın garantisi olmamakla birlikte belirsizliği sürmektedir. Tüm bunların dışında Bağdat

---

<sup>228</sup> Radikal, Şahdeniz-2 Gazı 2018'de Türkiye'de, 26 Ekim 2011, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1067547&CategoryID=80> (10 Kasım 2011).

<sup>229</sup> Fehmi Gürdallı, "Nabucco Projesi Nedir? Ne Değildir?", 13 Temmuz 2009, <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/> (28 Ağustos 2011).

<sup>230</sup> Osman Nuri Aras, "Nabucco Projesi'nde Dönüm Noktası", Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi-TASAM, 13 Temmuz 2009, [http://ns.tasam.org/tr-TR/Icerik/1105/nabucco\\_projesinde\\_donum\\_noktasi](http://ns.tasam.org/tr-TR/Icerik/1105/nabucco_projesinde_donum_noktasi) (1 Eylül 2011).

yönetimi, mevcut durumda iç tüketimin karşılanması öncelikli olduğunu ve bu aşamada Nabucco'ya ancak ileride doğalgaz üretiminin artması halinde bunun mümkün olabileceğini bildirmiştir.<sup>231</sup>

Dünyanın en büyük doğalgaz rezervlerine sahip iki ülkesi Rusya ve İran da coğrafi konumları itibarı ile projeye katılabilir. Ancak Rusya'ya olan bağımlılığın azaltılması istendiğinden ve İran ile nükleer programı nedeniyle yaşanan sorunlardan dolayı, bu iki ülkenin katılımına, başta ABD'nin baskısıyla AB ülkeleri de sıcak bakmamaktadır.<sup>232</sup> Proje ile ilgili taraflar destek anlaşmasını hayata geçirirken, kaynak konusunda sıkıntı olduğu görülmektedir. Her ne kadar (20 Ekim 2011) Azerbaycan'dan Türkiye'ye gaz satışı ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya gaz transferine ilişkin hükümetler arası anlaşma imzalanmış olsa da, Azerbaycan kaynak konusunda tek başına yeterli olamayacaktır. Buna karşın Türkmenistan ve Kazakistan'ın hatta doğalgaz kaynak sağlaması konusunda net bir adım atılmamıştır.

Ancak var olan sorunlara rağmen Nabucco projesinin hayata geçirilmesi durumunda, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan doğalgazının, Gürcistan-Azerbaycan-Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşması, bu ülkelerin enerji hatlarının çeşitliliği konusunda, Rusya'ya olan bağımlılıklarının azaltılmasında önemli etkisi olacaktır. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ilişkilerde kazan-kazan ekseninde, ekonomik ve siyasi işbirliğinin gelişmesinde önemli bir etken olabilir.

Avrupa'nın enerji arzı güvenliğine katkı sağlayacak olan tamamlanmış ve halen gerçekleştirilmekte olan önemli boru hattı projeleri, Avrasya enerji ekseninde önemli bir transit ülke olarak Türkiye'nin oynamakta olduğu rolün önemini arttırmaktadır. Bu hedeften hareketle, Türkiye, geniş Hazar Havzası hidrokarbon kaynaklarının doğrudan Batı pazarlarına ulaştırılmasını öngören ve *21. Yüzyılın İpek Yolu* olarak adlandırılan *Doğu-Batı Enerji Koridorunun* gerçekleştirilmesine öncülük etmiştir.<sup>233</sup> Bu ekseninde Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ekseninde ekonomik ve siyasi

---

<sup>231</sup> Betül Buke Karaçin, "Nabucco Projesinin Geleceği", 14 Temmuz 2011, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=2205> (18 Eylül 2011).

<sup>232</sup> Fehmi Gürdallı, "Nabucco Projesi Nedir? Ne Değildir?", 13 Temmuz 2009, <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/> (28 Ağustos 2011).

<sup>233</sup> Kısacık, s.2.

olarak işbirliğinin gelişmesini sağlarken, Ermenistan'ı bu eksen den dışlamıştır. Ermenistan enerji kaynaklarının ulaşımı konusunda transit ülke olma konusundaki potansiyeline rağmen, Dağlık Karabağ işgali nedeniyle enerji projelerinden Azerbaycan tarafından dışlanarak var olan potansiyelini kullanamamıştır. Alt bölümde Türkiye-Ermenistan ilişkileri ele alınacaktır.

## 5 TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASINDA ERMENİSTAN

21 Eylül 1991 tarihinde yapılan referandumun ardından SSCB’den ayrıldığını açıklayarak, bağımsızlığını ilan eden Ermenistan’ın, yüzölçümü 29.800 km<sup>2</sup> olup, Temmuz 2009 verilerine göre nüfusu 2.967.004’dir<sup>3</sup>. Bağımsızlık ilanını takiben 16 Ekim 1991 tarihinde yapılan Başkanlık seçimlerini Ter Petrosyan kazanmış olup, bu yönetim döneminde Alma Ata Deklarasyonu’nu 21 Aralık 1991 tarihinde imzalayan Ermenistan, Bağımsız Devletler Topluluğuna katılmıştır. Şubat 1992’de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK)’na, Mart 1992’de Birleşmiş Milletler (BM)’e üye olan Ermenistan, ayrıca IMF ve Dünya Bankası’na kabul edilmiştir.<sup>234</sup>

Alt Bölümlerde belirtileceği üzere, Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin geliştirilmesinin önündeki engeller temel olarak üç noktada kilitlenmektedir.<sup>235</sup> Bu üç madde Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin gelişmesine engel olmaktadır.

- Erivan yönetiminin Türkiye-Ermenistan sınırını belirleyen 1921 tarihli Kars Anlaşması’nı tanımaması ve Türkiye’nin Doğu vilayetlerini Batı Ermenistan olarak tanımlaması.
- Erivan Hükümetlerinin ve Ermeni diasporalarının, 1915’teki tehciri soykırım olarak nitelendirip, bu konuyu dış politika aracı olarak kullanarak, Türkiye’nin diğer ülkelerle ilişkilerini bozma çabaları.
- “Dondurulmuş çatışma” halini alan Yukarı Karabağ sorunu.

16 Eylül 1991’de Ermenistan’da yapılan devlet başkanlığı seçimlerini “Ulusal Demokratik Birlik” partisinin lideri Levon Ter-Petrosyan kazandı. Petrosyan döneminin dış politikasına baktığımızda öne çıkan hatlar şunlardı: Ermenistan’ın sınır ülkelerle özellikle de Türkiye’yle dış ilişkilerini normalleştirmek, Rusya’ya olan bağımlılığı azaltmak ve ABD yanlısı politika izlemek, Dağlık Karabağ sorununa çözüm bulmaktı. Petrosyan Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Türkiye’yle ilişkilerini, iyi şekilde tutmak

<sup>234</sup> Barış Özdal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**, Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil (drl.), Ankara: Nobel Yayınevi, 2010, s.304.

<sup>235</sup> İşeri, “Türkiye’nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya’daki Sınırları Ermenistan Boyutu”, s.255.

istediğini açıklamıştır.<sup>236</sup> Rusya'dan tam bağımsızlık için özellikle Türkiye'ye yakınlaşmanın önemindedir. Türkiye'de buna karşılık sorunlu olduğu komşularına bir yenisini eklemek istemeyerek ve Orta Asya'ya doğrudan bağlanabileceği ülkeyle dost olmak istemekteydi. Özellikle ABD'deki diaspora Ermenilerinin, Türkiye aleyhtarı faaliyetlerini durdurmalarını ümit etmiştir.<sup>237</sup>

Ancak Ermenistan Parlamentosunun 23 Ağustos 1991'de kabul ettiği Bağımsızlık Bildirisinin 11.maddesine “Ermenistan Cumhuriyeti, 1915'te Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da işlenen soykırımın uluslararası alanda kabul edilmesi için sürdürülecek çabaları destekleyecektir” ifadesi Türkiye'ye yönelik uzun vadede tazminat ve toprak talepleri anlamına gelmekteydi. Üstelik bu ifade her ne kadar doğrudan Anayasa içinde yer almasa da “Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan ulusal hedeflerini tanıır” ifadesi<sup>238</sup> ve Anayasa'nın 13.madde, 2.paragrafında Ağrı Dağı'na atıf yaparak, Ermenistan Cumhuriyetinin armasını tanımlayan bir hükmün bulunması, 1991'de Ermeni Parlamentosunun Kars antlaşması ile oluşturulmuş Türkiye-Ermenistan sınırını tanımadığı açıklaması, Ermenistan'ın ulusal “Haydat” Doktrininde öngörülen “*Tsoviç ysov Hayastan*” (Denizden Denize Ermenistan) projesi kapsamında Türkiye'ye yönelik *irredendist* ve saldırgan politikasını oluşturduğu görülmüştür.<sup>239</sup>

Türkiye ise iyi komşuluk ilişkilerini tesis etmek için 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ı bağımsızlığını tanıyan ikinci ülke olmuştur. Tanımanın ardından ise Moskova'daki Türkiye Büyükelçisi Volkan Vural'ın, Nisan 1992'de Ermenistan ziyareti, ikili ilişkilerin başlangıcını teşkil etmektedir. Ankara'nın Ermenistan'la bu yakınlaşması, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın yaklaşık %20'sini işgal etmesi, Azerilere yönelik Hocalı Katliamı gibi birçok insan hakları ihlallerinin vuku bulduğu Yukarı Karabağ savaşının (Şubat 1988-Mayıs1994) sürmekte olduğu bir ortamda cereyan etmiştir.<sup>240</sup>

---

<sup>236</sup> Cemilli, s.144-145.

<sup>237</sup> Bal, s.622.

<sup>238</sup> Mustafa Aydın, “Ermenistan'la İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Baskın Oran (drl.), Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.407.

<sup>239</sup> Barış Özdal, s.306-307.

<sup>240</sup> İşeri, “Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları Ermenistan Boyutu”, s.254.

1992 yılının özellikle ilk aylarında, Türkiye-Ermenistan ilişkileri bakımından olumlu nitelendirilebilir. Bu dönemde Türkiye, KEİ'ye Karadeniz'e sınırı olmamasına rağmen, Ermenistan'ın katılması ve kurucu üye olması yönünde talepleri olmuştur. Türkiye ayrıca dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin önderliğinde, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunları çözmek için çeşitli diplomatik girişimlerde bulunmuşsa da, Şubat 1992'deki Hocalı Katliamının ardından, gerek Türk halkı gerekse de siyasiler arasında ortaya çıkan Ermenistan aleyhtarı hava, bu tarihten sonra ikili ilişkilerin gelişmesine engel olmuştur. Bütün bu olumsuz havaya rağmen Türkiye, soruna barışçıl çözüm bulmak ve her iki tarafta diyalog kanallarını açık tutmak yoluyla hem BM hem de AGİT bünyesinde çalışmalara devam etmiştir.<sup>241</sup>

Ermenistan bir taraftan Türkiye'ye yönelik saldırgan söylem takınırken, diğer taraftan reel politik gereği ilişkileri geliştirme ihtiyacı da hissetti. Azerbaycan'ın Ermenistan ambargosu yüzünden sıkıntıya düştüğünden Trabzon limanının genişletilerek Ermenistan'ın kullanımına sunulması için faaliyetlerde bulundu. 1992 yılının ilk aylarında liman için Türk iş adamları Erivan'a davet edildi ve limanın kullanımı ile ilgili arabuluculuk yapıları istendi. Söz konusu girişimlerden somut bir sonuç çıkmasa da, 1992'nin ikinci yarısında Türkiye AB'den gelen 100 bin ton buğdayın Türk toprakları üzerinden gönderilmesini ve enerji sıkıntısı çeken Ermenistan'a kendi enerji ağından elektrik sağlanmasını kabul etti. Bu yüzden Türkiye, Azerbaycan tarafından ambargoyu delmekle suçlanmıştır.<sup>242</sup>

Bütün bunlara rağmen Ermenistan'ın Laçın Koridorunu işgal etmesi ve Nahcivan yapılan saldırılar nedeniyle ilişkilerde gerginlik yaşanmasına neden olmuş, Türkiye AB'den gelen buğday yardımlarının geçişlerini yavaşlatmaya başlamıştır. Ocak 1993'te ise Ermenistan'la yapılmış olan elektrik anlaşmasını iptal etmiştir. Nisan 1993'te Ermenilerin Kelbecer'i işgaliyle beraber Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşma sona ermiştir. Böylece Türkiye 1993 Nisan'ında Ermenistan'a yapılacak sevkiyatların, bu ülkenin savaş çabalarına katkı yapmakta olduğu düşüncesiyle hava sahasını ve topraklarını<sup>243</sup>-325 km'lik Türkiye-Ermenistan kara sınırını, yani "Alican

---

<sup>241</sup> a.g.e., s.254.

<sup>242</sup> Bal, s.623.

<sup>243</sup>İşeri, "Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları Ermenistan Boyutu", s.254-255.

Karayolu Sınır Kapısı'nı ve Akyaka Demiryolu Sınır Kapısı'nı tek taraflı olarak kapatmıştır.<sup>244</sup> Bu dönemden sonra ilişkiler bir türlü normal seyrine girememiştir.

Bu süreçte 1994'te Azerbaycan'la uluslararası petrol şirketleri tarafından imzalanan Azeri petrolünü boru hatlarıyla uluslararası pazarlara taşıma konusu tartışılmaya başlanmasıyla, Türkiye Ermenistan ile yakınlaşmak ve Karabağ konusunda bir çözüme ulaşabilmek için Ermenistan'dan geçen bir hattı da düşünebileceğini açıklamıştı. Bu teklif Ermenistan'ın Karabağ konusunda atacağı Azerbaycan'ın da kabul edeceği olumu adımlara ve sorunun çözümüne bağlıydı. "Benzeri şekilde 1996'da başbakan Mesut Yılmaz eğer Azerbaycan ve Ermenistan Karabağ sorununun çözümünde uygulanacak prensipler konusunda anlaşabilirse Türkiye'nin Ermenistan sınırını yeniden açabileceğini söylemiştir."<sup>245</sup>

Ter-Petrosyan da Dağlık Karabağ sorunun çözümü ve Türkiye ile ilişkileri normalleşmenin Ermenistan ekonomisi için iyi olacağı ve Azerbaycan'ın görüşmelerde pozisyonunu zayıflatacağı ve Hazar Bölgesi enerji kaynaklarının taşınmasında Ermenistan'ın transit ülke olarak bu sayede rol alabileceği ileri sürülmüştür.<sup>246</sup> Bu süreçte Ter-Petrosyan, Azerbaycan'ın Azeri-Çirak-Güneşli yatağında üretilen petrolün dünya pazarlarına iletmek için inşa edilecek boru hattının güzergâhı belirlenmeden, Karabağ sorunda belli bir çözüme gelmek istemişti. Çünkü bu durumda Ermenistan'ın ekonomik açıdan tecrit haline düşebileceğini ve bununla da politik açıdan Rusya'ya bağımlı hale düşebileceğini anlamıştı. Ancak Rusya'nın ve Karabağ klanını temsil eden muhalefetin müdahalesiyle, tüm girişimleri başarısız sonuçlandı ve bunun yerine hattı daha da uzatan Gürcistan tercih edilmiştir.<sup>247</sup>

Üstelik bu politikalar Ermeni Devrimci Federasyonu tarafından Türkiye yönelik taviz verme şeklinde algılanmış ve Ter-Petrosyan eleştirilmiştir. Ter-Petrosyan çekindiği noktalardan biri olan diasporanın devlet işlerine karışması ve dış politikayı etkilemesiydi. Bunun için 28 Aralık 1994 tarihinde Ermeni Devrimci Federasyonu'nun

---

<sup>244</sup> Barış Özdal, s.305.

<sup>245</sup> Aydın, "Ermenistan'la İlişkiler", s.412.

<sup>246</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.46

<sup>247</sup> Rovshan İbrahimov, "Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan'ın Sorunu Çözümleme Politikasının Tarihsel Gelişimi-2", *The First News*, 17 Ocak 2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110117024226950.html> (5 Ocak 2012).



faaliyette bulunmasını yasaklamıştır. Taşnaklar böylece 1995 parlamento seçimlerine katılamamış, bu durum diaspora örgütleri tarafından protesto edilmiştir. AGİT 1996 Lizbon Zirvesinden (Ermenistan işgal ettiği topraklardan çekilmesi istenmekteydi) sonra Ter-Petrosyan'a karşı muhalefet tepkileri artmış, dış politikada başarısızlık olarak yorumlanmıştır. Artan tepkiler sonucunda Ter-Petrosyan istifa etmek zorunda kalmıştır.<sup>248</sup>

Ter-Petrosyan Türkiye ile ilişkileri normalleştiremediği gibi Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma amacına ulaşamamıştır.<sup>249</sup> Özellikle diasporanın Ermenistan'ın iç ve dış politikası üzerindeki ağırlığı ve etkisi Petrosyan'ın Türkiye'ye yönelik ılımlı politikasına zarar vermiştir.<sup>250</sup>

Petrosyan'dan sonra Nisan 1998'de yapılan seçimler sonucunda Robert Koçaryan devlet başkanı seçilmiştir. Koçaryan, iktidara gelir gelmez, iki hareketi ile farklı tutumunu ortaya koymuştur. İlk olarak Taşnak'ın faaliyetlerine izin vermiş, ikinci olarak da, "soykırım" konusunu gündemin ilk sırasına getirerek Diaspora ile ortak politika izleyeceğinin sinyallerini vermiştir. Soykırımın 83. yılı anma günü nedeniyle bir başkanlık bildirisi yayınlayarak bu konuya verdiği önemi göstererek Kafkasya'da barış için uluslararası camianın bunu kabul etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Başbakanlığa Armen Darbinyan'ı getiren, Koçaryan, Taşnak lideri Vahan Hovanisyan'ı da başkan danışmanı yapmıştır.<sup>251</sup>

Koçaryan, ilk aşamada Türkiye ile ilişkiler açısından Petrosyan çizgisini sürdürmeyeceğini, aksine Ankara ile siyasi ilişkileri geliştirmekte ısrarlı olmayacağını belirtmiştir. Koçaryan, Petrosyan'ın en çok Yukarı Karabağ politikasını eleştirmiş ve iktidara geldikten sonra bu konuda daha farklı bir yaklaşım sergileyeceğini, bu şekilde Ermenistan ve Karabağ halklarının çıkarlarını daha iyi savunacağını iddia etmiştir. Türkiye ile ilişkilerde de bu konunun bir "önkoşul" olarak getirilmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.

---

<sup>248</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.47.

<sup>249</sup> a.g.e., s.47.

<sup>250</sup> Aydın, "Ermenistan'la İlişkiler", s.408.

<sup>251</sup> Ali Faik Demir, "SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2005, Cilt.2, Sayı.5, <http://www.uidergisi.com/?p=850> (28 Kasım 2011), s.115.

Ermenistan'da Türkiye karşıtı politikalarıyla bilinen Taşnak Partisi Petrosyan döneminde geri planda kalırken, Koçaryan iktidarıyla birlikte güç kazanmış ve etkisini arttırmıştır. Ermenistan dış politikasında ve dış platformlarda kamuoyu oluşturulmasında çok etkili olan Diaspora, Koçaryan döneminde özellikle Türkiye'ye "sözde soykırım"ın tanınması, sınırların-açılması, Yukarı Karabağ sorunu gibi konularda baskı uygulanması doğrultusunda daha etkin bir sürece girmiştir.<sup>252</sup>

Koçaryan yönetimi Batı'da soykırım iddialarını ve diaspora baskısını kullanarak Türkiye'yi Ermenistan'la uzlaşmaya zorlamaya çalışırken, Doğu'da da Rusya faktörünü kullanmak istemiştir. Rusya'nın bölgesel hegemonyası yeniden kurması konusunda Rus politikalarını destekleyen Ermenistan bu anlamda Rusya'nın Kafkasya'daki tek "Rus kalesi" haline gelmiştir. Rus askeri üssünün Ermenistan'daki varlığını güçlenerek devam etmesi ve saldırı durumunda yardım sözleri hem Gürcistan'ı hem de Azerbaycan'ı tedirgin etmiş, bunun sonucunda her iki ülkenin de Türkiye ve Batı ile yakınlaşmasını hızlandırmıştır.<sup>253</sup>

Azerbaycan ve Gürcistan kendilerini güvence altına almak için Rusya'ya karşı NATO askerlerini isterlerken, Ermenistan böyle bir gelişmenin bölgedeki dengeleri bozacağını istikrarı olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanian "Rus askeri üssünün Ermeni topraklarındaki varlığı Ermenistan'ın güvenliğindeki en önemli faktörlerden biridir" demiştir. Karabağ çatışmalarında Rus birliklerinin özellikle 366. Rus Birliği Azerbaycan'a karşı Ermeni güçlerini desteklemesi hala unutulmadığından bu stratejik işbirliğinin bölgedeki diğer ülkeleri hedef aldığı görülmektedir.<sup>254</sup>

Türkiye'ye karşı radikal bir yaklaşım benimseyen Koçaryan'ın Türkiye ile ilk resmi teması 5 Haziran 1998'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirvesi için gittiği Yalta'da gerçekleşmiştir. Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma'run girişimleriyle Süleyman Demirel ile görüşen Koçaryan, seçim öncesi söyleminden büyük oranda sapma göstererek "Türkiye'nin bölgedeki ağırlığının farkındayız" demiş ve ikili ilişkiler açısından, ablukanın kaldırılması ile Alicant sınır kapısının açılması üzerinde durmuştur.

---

<sup>252</sup> a.g.m., s.115.

<sup>253</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.241.

<sup>254</sup> a.g.e., s.242.

Bu görüşmede ikili ilişkileri Karabağ sorunundan, bağımsız sürdürmeyi talep eden Koçaryan, her ne kadar "tarihe saplanıp kalmayalım" dese de, "tarihi unutmayalım" diye ekleyerek "soykırım"ın ilişkilerdeki yerine de vurgu yapmıştır.<sup>255</sup>

Bu dönemde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından 1999 yılında, bölge devletleri arasında sorunları çözmek, işbirliğini sağlamak ve diyalog oluşturmak adına ortaya atılan Kafkasya İşbirliği Platformu da ilgi görmemiştir. Platform İran hariç, bölge ülkelerinin dâhil olduğu bir yapıyı içermekteydi. Aynı yapı daha sonra Başbakan Erdoğan tarafından gündeme getirilecekti.

Koçaryan döneminde Ermenistan, özellikle ambargo konusunda Türkiye'ye baskı yaptırmak için AB'yi de etkin şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Oskanyan 2000'de AB'nin Türkiye'nin uyguladığı ambargoyu kaldırması için baskı yapmasını talep etmiş, daha sonra Eylül 2002'de AB-Ermenistan Parlamenterler İşbirliği Komisyonu Toplantısı sonrasında AB, Türkiye'nin tam üyeliği için sınır kapısının açılması bir ön şart olarak telaffuz edilmiştir. Ermenistan için Türkiye ile ekonomik ilişkilerin başlatılmasının önemi son olarak 2004 başında Ermenistan Ulaştırma ve İletişim Bakam Andranik Manukyan tarafından dile getirilmiştir. Manukyan, Ermenistan'ın dış ticaretinin %90'ından fazlasının Gürcistan üzerinden yapıldığını ve bunu ancak Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesiyle aşılabileceğini belirtmiştir.<sup>256</sup>

2002 yılında ikili ilişkilerde bazı olumlu adımlar atılmaya başlanmış, Türk ve Ermeni Dışişleri Bakanları İsmail Cem ve Vartan Oskanyan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatının kuruluşunun onuncu yıldönümü vesilesiyle İstanbul'da yapılan kutlama toplantısından yararlanarak, iki ülke açısından ilişkilerin düzeltilmesi gereğine vurgu yapmışlardır. 2003'de ise bu sefer Dışişleri Bakanı Abdullah Gül, çeşitli uluslararası toplantılar vesilesiyle Oskanyan ile birkaç kez bir araya gelerek ilişkileri rayına sokmaya çalışmıştır. Aynı yıl içinde İstanbul'da yapılan NATO tatbikatına Ermeni Genelkurmay Başkanı Mihail Harutinyan'ın katılması da iki ülke ilişkilerinde bir ilki teşkil etmiştir.

---

<sup>255</sup> Demir, "SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri", s.116.

<sup>256</sup> a.g.m., s.116-117.

Koçaryan dönemi Türkiye Ermenistan İlişkileri daha sorunlu geçmiştir. Petrosyan yönetiminin kısmen ılımlı dış politikasından sonra Koçaryan yönetiminde aşırı milliyetçi Taşnak Partisi faaliyetlerine izi vermiştir. Türkiye ile ilişkileri normalleştirme sürecine katkıda bulunmayarak, hem devlet düzeyinde hem de diaspora düzeyinde soykırım faaliyetlerini de desteklemiştir. Dağlık Karabağ konusunda ise taviz vermemiş, bu konunun Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ön koşul olmaması gerektiği konusunu sürekli dile getirmiştir.

Türkiye gelişen süreç içinde bölgesel işbirliği ortamının yaratılmasına yardımcı olacağı ve bölgenin istikrarına katkıda bulunacağı inancıyla ikili ilişkilerin normalleştirilmesini amaçlamış ve bu bağlamda tek taraflı olarak güven artırıcı önlemler uygulamaya başlamıştır. Kasım 2002 seçimlerinin ardından AKP'nin tek başına iktidar olması Türkiye'nin bölgeye yönelik politikası nasıl olacağı yönünde soru işaretleri meydana gelmiştir.

## **5.1 Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliği ve Ermenistan**

Bu bağlamda, dış politikada önceliği olarak “komşularla sıfır sorunun” hedeflendiği, güvenlik-özgürlük/demokrasi dengesi, bölgesel düzeyde dış politika, komşularla entegrasyon ve kazan-kazan gibi söylemlerin öne çıkartıldığı, bu hedefe ulaşmada da proaktif bir diplomatik yaklaşımın izlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu dönemin dış politikasının genel çerçevesini belirleyen isim olarak kabul edilen Ahmet Davutoğlu; Kafkasya Politikasının 2000'lere kadar izlenen “sorun merkezli” olduğunu iddia ettiği bakış açısının bir sonuç yaratmadığını ve yaratmayacağını dikkate alınması gerektiğinin üzerinde durmaktadır.<sup>257</sup>

Bu kapsamda Alexander Jackson, Başbakan Erdoğan'ın 2002 yılında dış politika danışmanlığını yapan 2009 yılından dışişleri bakanı olarak görev alan Ahmet

---

<sup>257</sup> Çelikpala, s.105.

Davutoğlu'nun Türkiye'nin dış politikasını şekillendirmesinde önemli bir etkisi olduğunu belirtir. Onun dış politika reçetesi beş sütün üzerine oturttuğu belirtir.<sup>258</sup>

- İlk olarak, güvenliğin dengesini, ülke içindeki özgürlükler-demokratikleşme oluşturur.
- İkincisi, "komşularla sıfır sorun politikası."
- Üçüncü olarak, ilgili komşu bölgelerle ilişkilerin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi amaçlanmıştır.
- Dördüncüsü, çok boyutlu dış politika ve bu politikaya bağlı kalarak AB'ye üyelik sürecinde Avrasya politikasında Rusya ile eşgüdümlü ve iyi komşuluk politikası birbirini tamamlayan tutarlı politikanın ayrılmaz bir parçasıdır.
- Son ayağı "ritmik diplomasi", Türk diplomasisinin yoğunluğu arttırmaktır.

Bu beş ilke Türk dış politikasının genel hedefi desteklemekle beraber, Türkiye'nin hem ülke içi hem de komşularıyla istikrar, refah ve işbirlikçi ortamda güvenliği sağlamada yardımcı olacağına inandığını belirtmektedir.

Bu çerçevede Türkiye, Ermenistan ile olan ilişkilerde, sorunların aşılmasını ve ilişkilerin normalleştirilmesini engelleyen unsurların açıkça tartışılması amacıyla Dışişleri Bakanlıkları arasında bir diyalog süreci başlatmıştır. Bu süreç içinde somut adımlar olarak da bu ülkeye yönelik transit taşımacılığı kolaylaştırma, Erivan ile çeşitli kentler arasında doğrudan uçuşların gerçekleştirilmesini sağlama ve sivil toplum örgütleri arasındaki temasları destekleme gibi hususları uygulamaya koymuştur.

28-29 Haziran 2004'te İstanbul'da yapılan NATO Zirvesi'ne Ermenistan'la ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan Türkiye, Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'ı davet etmiş ancak Koçaryan daveti reddederek Ermenistan'ın Türkiye

---

<sup>258</sup> Alexander Jackson, "Turkey's Caucasus Test", *Turkish Policy Quarterly*, Vol.9, No.4, Winter 2010/11, s.82-83.

olmadan da gelişebileceğini belirterek diyalog girişimlerine karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur.<sup>259</sup>

Bu kapsamda Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından 13 Nisan 2005 tarihinde bir bildiri yayımlanmış ve “TBMM’nin, gerek Türkiye’nin gerek Ermenistan’ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin önyargılara tutsak olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkân verecek bir ortamı yaratmak olduğuna” inandığı belirtilmiştir.<sup>260</sup>

TBMM’de temsil edilen iktidar ve muhalefet partileri tarafından hazırlanan söz konusu bildiri de yer alan, tarihi gerçeklerin bilimsel araştırmalarla gün ışığına çıkarılması için “ortak bir komisyon” kurulması önerisi ise Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından 15 Nisan 2005 tarihinde Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan’a gönderilen bir mektupla resmen iletilmiştir. Türkiye cevapsız kalan girişimin sonrasında da Ermeni sorununa yönelik olarak başta Viyana Ermeni-Türk Platformu (VAT), Türk-Ermeni Barışma Komisyonu (TARC) girişimleriyle birçok kez diyalog başlatmıştır. Ancak maalesef bu girişimler çoğunlukla Ermenistan tarafının uzlaşmaz tutumları nedeniyle başarısız olmuştur.<sup>261</sup>

Genel olarak bakıldığında ise Türkiye’nin Ermenistan’la ilişki kurmaya yönelik attığı adımlar 2007 yılından itibaren belirgin bir şekilde hız kazanmıştır. Bu yılın Mart ayında iyi niyet jesti olarak Van Gölü’ndeki Akdamar Kilisesi Türkiye tarafından restore edilmiş ve müze olarak kullanıma açılma açılmıştır.<sup>262</sup> Açılışa dönemin Ermenistan Kültür Bakan Yardımcısı Gagik Gürciyan başta olmak üzere çok sayıda

---

<sup>259</sup> Ekrem Yaşar Akçay, “Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Ermeni Açılımı” Gümüşhane Ü., *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 2011, Sayı.4, <http://sbedergi.gumushane.edu.tr/belgeler/sbe-cilt2-sayi4/sayi4-6EkremYasarAkçay4.pdf> (24 Kasım 2011), s.27.

<sup>260</sup> Barış Özdal, s.308.

<sup>261</sup> a.g.m., s.308.

<sup>262</sup> Mehmet Dikkaya ve Murat Bakır, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Olası Etkileri”, O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacı Necefoğlu (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde (245-262), 3.Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s.247.

bürokrat gelmiştir. Aynı yıl içinde ayrıca Erivan-Antalya uçak seferleri de Türkiye'nin "iyi niyet" sürecinin devamı olarak başlatılmıştır.<sup>263</sup>

19 Şubat 2008'de Serj Sarkisyan'ın Devlet Başkanı seçilmesiyle neticelenen olaylı seçimler sonrasında, Türkiye'den gönderilen üst düzey kutlama mesajlarına Erivan'dan olumlu tepki alınması, iki ülkeyi müzakere sürecine taşımıştır. Şubat 2008'de Ermenistan'da yapılan seçimlerde Serj Sarkisyan'ın Ermenistan Devlet Başkanı seçilmesinin ardından, Koçaryan dönemine göre ikili ilişkilerin normalleştirilmesi sürecinde daha olumlu bir ortam oluşmuştur.

2008 yılı iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için yeni bir diyalog süreci arayışı içinde birtakım somut girişimlerde bulunulan yıl olmuştur. Bu yılın ilk aylarında önce Kars'ta yapılan bir fuara katılan Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan'dan peynir üreticilerinin başlattığı "Kafkas" peyniri projesi Türkiye ve Ermenistan sınırının açılmasına yönelik tartışmaları yeniden başlatmış ve bu sebeple medya tarafından "Peynir Diplomasisi"<sup>264</sup>, ardından da Türk Cumhurbaşkanı Gül, Ermenistan'da oynanacak, 6 Eylül 2008 iki ülke milli takımları arasında 2010 Dünya Kupası öncesi ön eleme futbol maçı için Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkizyan'ın davetini kabul ederek, Ermenistan'ı ziyaret eden İlk Türk lider olmasıyla beraber ileriye dönük bir atak yaparak "Futbol Diplomasisi" başlatılmıştır.<sup>265</sup>

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme sürecinin sadece iki ülke arasında yaşanan gelişmelerden değil, uluslararası konjonktürdeki gelişmelerden de etkilendiği görülmektedir. Bu bağlamda 2008 Ağustos ayında Rusya Gürcistan arasındaki Beş Gün Savaşı, Güney Kafkasya'da yeni bir statüko yaratmıştı.<sup>266</sup> Rus-Gürcü çatışması Türkiye açısından bölgesel güç olma ve sıfır sorun ekseninde Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesinde bir adım olarak görüldü denebilir. Ayrıca Başkan seçilmeden önce sözde Ermeni soykırımını tanıyacağı yönünde imalarda

---

<sup>263</sup> Yıldız Deveci Bozkuş, "Türkiye'den Bir Adım Daha Erivan Antalya Uçak Seferleri" Avrasya İnceleme Merkezi, (t.y.), <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=21> (24 Kasım 2011).

<sup>264</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.106.

<sup>265</sup> İşeri, "Turkish-Armenian Impasse in the Caucasus Security Complex", s.118.

<sup>266</sup> a.g.e., s.118.

bulunan Barack Obama'nın konuyla ilgili ne adım atacağı Ankara'yı kaygılandırmaktaydı.<sup>267</sup>

Türkiye bölgede Kafkas İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP) bölgesel bir barış mekanizması başlattı. Ankara Washington'dan gelecek tepkiye rağmen bölgesel devletleri; Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı bir araya getirerek, Kafkasya'da güven, demokrasi ve ekonomik refah'ı öngören ve çatışmaları önleyerek barış'a teşvik eden bir araç olarak KİİP'i önermiştir. Böyle bir platformun oluşturulmasının Ankara'nın öncelikli bölgede istikrarsızlığa yol açan ve dondurulmuş sorun olarak devam Dağlık Karabağ sorunun çözümüne yarar sağlayacağı, ayrıca Rus ve Ermeni tehdit algılamalarının yatıştırmak amacıyla bölgesel düzeyde işbirliği yoluyla istikrarının oluşturulması, Türkiye'nin enerji güvenliği nedeniyle de hayati önem taşıyordu.<sup>268</sup>

Bu süreçte Ermeni hükümetlerinin Türkiye'ye yönelik soykırım iddiaları ve toprak talepleri ile Azerbaycan Topraklarını işgali neticesinde iki ülke tarafından da izolasyona maruz kalmıştır. Batı-Türkiye ile doğu-Azerbaycan sınırının kapalı olması, deniz ulaşımı olmayan Ermenistan'ı Gürcistan ve İran'dan geçen yollar üzerinden dış pazarlara ulaşmaya zorlamaktadır. Ancak İran'ın Amerika nedeniyle ekonomik ambargosu ve bölgedeki Rus-Gürcü çatışması sonucu ulaşımdaki aksamaların yaşanması ve çatışma durumunda bunun yeniden olma ihtimali Ermenistan'ın uluslararası pazarlara çıkışını zorlaştığı söylenebilir. Ayrıca en önemli müttefiki Rusya ile sınır bağlantısının olmayışı da önemli bir etkidir.

Yaşanan süreçte Ermenistan, Türkiye sınırının kapalı olması nedeniyle ciddi ekonomik zorluklara maruz kalmış ve dış göç neticesinde nüfusu önemli ölçüde azalmıştır. Diğer taraftan Azerbaycan, petrol projelerinin hayata geçmesi, Gürcistan üzerinden petrol ve doğalgaz boru hatlarını faaliyete geçmesi sonucu ciddi ekonomik imkânlara kavuşurken, Ermenistan Dağlık Karabağ işgali nedeniyle Azerbaycan tarafından projelerden dışlanmasına yol açmıştır.

---

<sup>267</sup> İşeri, "Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları Ermenistan Boyutu", s.258.

<sup>268</sup> İşeri, "Turkish-Armenian Impasse in the Caucasus Security Complex", s.117-118.



BTC ham petrol boru hattı projesin’ den dışlanan Ermenistan, ardından Kars-Tiflis-Bakü (KTB) inşa sürecinin başlamasıyla birlikte Ermeniler bölgesel ve küresel projelerden dışlanmışlığın etkisi sonucu, KTB demir yolu projesi gündeme geldiğinde kendi topraklarından geçecek alternatif hatların daha az maliyetli olduğu vurgusunu yapmaya başlamıştır. Bu projelere Nabucco faktörü de eklendiğinde Ermenistan’ın Türkiye aleyhtarı politikasını yeniden gözden geçirmesi gerekmektedir.

Ermenistan’ın içine düştüğü ekonomik darboğaz, milyarlarca dolarlık büyük bütçe gerektiren ve bölge ülkelerine büyük ekonomik fırsatlar sunan projelerden mahrum kalma, bölgenin tam ortasında bulunan bir ülke için anlaşılabilir bir durum değildir. Bu yüzden Rusya’ya olan bağımlılığı hem askeri hem de ekonomik anlamda artmıştır.

Bütün bunlar ve Beş Gün Savaşı, Türkiye’nin Kafkasya’da pro-aktif politikalar devam ettirmenin önünü açtı. Ve gizli İsviçre arabuluculuğunda müzakereler yapıldı. 22 Nisan 2009’da İsviçre’ de Ermenistan ve Türk Dışişleri Bakanları ortak bir bildiri yayımlayarak, ön koşullar olmadan ilişkilerin normalleşmesi Yol Haritası üzerinde anlaşarak somut bir adım atılmış oldu.<sup>269</sup> Açıklamanın zamanlaması ve gece yarısı yapılması süreci doğrudan doğruya 24 Nisan tarihiyle ilişkilendirmiştir. Sonuçta Obama’nın 24 Nisan açıklamasında “soykırım” yerine “büyük felaket” anlamına gelen Ermenice “*Meds Yeghern*” kelimesini kullanması, diasporayı memnun etmezken, Türkiye’de de farklı görüş ve tartışmaların doğmasına neden olmuştur.<sup>270</sup>

Türkiye ve Ermenistan başta Azerbaycan Devletinin ve Ermeni diasporasının, tartışmalı bir reaksiyonuna rağmen, iki ülkenin hükümetleri, siyasi irade ile ilk önce 31 Ağustos 2009 tarihinde İsviçre’nin gözetiminde Türkiye ile Ermenistan arasında normalleşmeyi öngören “İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol” ve “Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokol”leri parafé edildi. Protokoller 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından Amerika, Fransa, Rusya, İsviçre Dışişleri Bakanları ve AB Dış Politika Yüksek Temsilcisinin katılımıyla Zürih’te

---

<sup>269</sup> İşeri, “Turkish-Armenian Impasse in the Caucaus Security Complexity”, s.118.

<sup>270</sup> Çelikpala, s.115.

imzalandı.<sup>271</sup> Altı haftalık bir müzakere sürecinden sonra belgelerin her iki ülke tarafından parlamentolara onay için sunulması ve onaylandıktan 2 ay sonra yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır.<sup>272</sup> Yürürlüğe girdikten sonra iki ay içinde sınırların açılması öngörülmüştür. Bu protokollerin en önemli etkilerinden biri, her iki tarafında, 1915 olayları ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü dâhil olmak üzere herhangi bir ön koşulu olmadan ilişkileri normalleştirmek için adımların atılmış olmasıdır.<sup>273</sup>

Türkiye içinde iktidarda bulunan AKP'nin, muhalefette yer alan Cumhuriyet Halk Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nden ciddi tepkiler almıştır. Muhalefet bu konuda iktidar partisine karşı birleşerek, Dağlık Karabağ' sorunun protokollerde açıkça yer almaması ve Ermenistan'ın işgale son vereceğini resmen beyan etmemesi, protokollerin tek taraflı taviz olarak nitelendirmiştir. MHP lideri protokolü "*Tarihi Değil Kara Gün*" olarak tanımlarken, CHP Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen, Dağlık Karabağ işgali nedeniyle kapatılmış olan sınırın, protokollerde yer almamasını, buna karşılık ilişkilerin başlatılmasını geri adım nitelendirmiştir.<sup>274</sup> Ve her iki parti protokolün meclis gündemine getirilmesine karşı çıkarak, getirilse dahi oylamaya karşı çıkacaklarını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda parlamentoda yapılacak bir onay sürecinde AKP'nin ikna ermekte zorluk yaşayacağı muhakkaktır.

Gerek Türkiye'de gerek Ermenistan ve Diaspora'da protokollere karşı çıkanların tutumunu zayıflatan bir olgu ilgili tüm ülkelerin (hatta mesela İspanya gibi doğrudan ilgisi olmayan bazı ülkelerin) ve BM, AB ve NATO gibi kuruluşların protokollerin imzalanmasından dolayı memnunlardır. Diğer bir deyimle protokoller dünyada genel olarak olumlu karşılanmıştır.<sup>275</sup>

Bu doğrultuda Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesini öngören ve üzerinde durulan Protokollerin analizi yapılacaktır.

---

<sup>271</sup> Aras ve Özbay, s.4.

<sup>272</sup> Kamer Kasım, "Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Protokollerin Analizi", Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK, 3 Eylül 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1036> (20 Ağustos 2011).

<sup>273</sup> İşeri, "Turkish-Armenian Impasse in the Caucaus Security Complex", s.118-119.

<sup>274</sup> "Diaspora, Bakü ve Muhalefet Dışında Herkes Memnun" *Radikal Gazetesi*, 11 Ekim 2009, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&Date=11.10.2009&ArticleID=958678&CategoryID=78> (26 Kasım 2011).

<sup>275</sup> Ömer Engin Lütem, "Türkiye-Ermenistan Varılan Nokta" Ermeni Araştırmaları Enstitüsü-Eraren, 2009, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Makaleler&MakaleNo=3225> (25 Kasım 2011).

### 5.1.1 Ermenistan Açılımı ve Protokoller

Bu süreçte Zürih'te Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve İlişkilerin Geliştirilmesine Dair olmak üzere iki protokol imzalanmıştır. Bu süreçte protokolda her iki tarafın ilişkilerine etki eden önemli maddeler değerlendirilecektir. Protokol metinleri çalışmanın Ek kısmında verilmiştir.

Her iki protokolda iki ülke halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzuladığı belirtilmiştir.<sup>276</sup> Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol'de uluslararası hukuk çerçevesinde\* her iki ülkenin, İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit edilmiştir.

Bahsedilen bu ilkeler Ermenistan açısından bakıldığında, Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığının göstergesidir. Ermenistan'ın Türkiye'nin Doğu illerini, Batı Ermenistan olarak belirtmesi ve iki ülke arasında sınırı tespit eden 1921 Kars Antlaşmasını resmi olarak Ermenistan tarafından teyit edilmemesi ilişkilerde sorun yaratan faktörlerden biriydi. Türk tarafına göre bu protokol maddesi ile Ermenistan bunu teyit etmekteydi. Kullanılan diplomatik ifadelerle rağmen, mevcut sınırların karşılıklı olarak tanındığı hükmünün protokolda yer alması hiç şüphesiz Türkiye için olumlu bir kazanımdır.

Ancak bu konuda Türkiye içinde bazı eleştiriler söz konusudur. İlk olarak maddenin açıkça Türkiye Ermenistan sınırını belirleyen Kars antlaşmasını belirtmemesi ile “Sevr antlaşmasının yaratıldığı ve Kars antlaşmasının geçersiz kabul edildiği yönünde ciddi bir eleştiri gelmiştir. Ancak bu görüş hukuksal dayanaktan yoksundur.

---

<sup>276</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> (28 Kasım 2011).

\* Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı çerçevesinde.

Çünkü Sevr Antlaşması Osmanlı Parlamentosunda onaylanmadığı gibi”<sup>277</sup> milli mücadele döneminde TBMM’nin 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla, “Büyük Millet Meclisinin tasvibi haricinde, Osmanlı Devleti ile yapılan her çeşit sözleşmeler, antlaşmalar, ayrıcalıklar, açık ya da gizli her türlü antlaşmalar” geçersiz sayılacağı hükmü verilmişti.<sup>278</sup> Bu nedenle Sevr antlaşması geçersizdi ve taraflarca da onaylanmamıştı. Bunu başta Gümrü daha sonra ise Kars antlaşması, Sevr’i hükümsüz kılmaktadır.

Diplomatik İlişkilerin Kurulması Protokolünde “İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair ilkesi taahhüt edilmiştir.”<sup>279</sup> Bu madde ile Türkiye, Ermeni diasporası tarafından ABD ve AB ülkelerinde yürütülen soykırım iddialarının tanınmasına yönelik Ermenistan’ın verdiği destek ve yürüttüğü faaliyetlerin önüne geçilmesi hedeflemektedir.<sup>280</sup>

Protokolde yer alan son önemli husus ise terör faaliyetlerini kınaması ve müsamaha gösterilmeyip, bunlara karşı mücadelede işbirliğini teşvik etmesi önemlidir. Bu yolla geçmiş yıllarda zaman zaman ülkemizdeki bazı bölücü terör hareketlerinin eylemlerinde Ermenistan topraklarını kullandıkları gündeme gelmişti. Bu madde ile Ermenistan böyle bir duruma izin vermeyeceğini kabul etmiş oluyor.<sup>281</sup> Ayrıca çok sayıda Diplomatımızı şehit eden ASALA terör örgütü eksenindeki suçluların kahraman olarak ilan eden Ermenistan’da benzeri sürecin önüne geçilmek istenmiş olabilir.

Diğer protokol “İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol’de ise yukarıda açıkladığımız Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol’ü teyit etmekte ve sürecin nasıl işleyeceğini düzenlemektedir. Yukarıdaki bölümde açıklanan maddeler bu protokolde yer aldığı için burada taraflarca imzalanan ve ilişkilerin normalleşmesini sağlayabilecek maddeler üzerinde durulacaktır.

---

<sup>277</sup> İbrahim Kaya, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler”, O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacı Necefoğlu (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde (223-234), 3.Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, s.225.

<sup>278</sup> Süleyman Beyoğlu, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Akademik Bakış*, 2008, Cilt.2, Sayı.3, <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/sevr-ve-lozan-8217da-ermenii-sorunu-1250765068.pdf> (26 Eylül 2011), s.130.

<sup>279</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> (28 Kasım 2011).

<sup>280</sup> İhsan Çomak, “Türkiye Ermenistan Protokollerini Doğru Okumak” Bilgesam, 7 Eylül 2009, [http://www.bilgesam.org//index.php?option=com\\_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doru-okumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org//index.php?option=com_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doru-okumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (1 Aralık 2011).

<sup>281</sup> a.g.m.

Bu doğrultuda bu protokolde önemli noktalardan biri karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi ve yükümlülüklerin uygulanması için, Siyasi, Ulaştırma, İletişim, Enerji, Hukuki, Bilim ve Eğitim, Ticaret, Turizm, Ekonomik, Çevre ve Tarihi alt komisyonları da kapsayan Hükümetler arası bir ikili Komisyon'un kurulması konusudur.<sup>282</sup>

Kurulacak Komisyonlardan Türkiye açısından en önemlisi şüphesiz ki “tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon” dur. Tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesi ile mevcut sorunların tanımlanmasını ve tavsiyelerde bulunması işlevini yüklenecektir. 1915 sözde soykırım iddiaları adı geçmemekle beraber iki ülke arasındaki tarihsel sorunun bu olaylar olduğu açıktır. Protokolün ilgili hükümlerinde belirtildiği üzere, ilişkilerin tarihsel boyutunu ele alacak olan bu komisyonda Ermeni, Türk, İsviçreli ve ayrıca diğer uluslararası uzmanlar da yer alacağı komisyon Türkiye açısından bir başarıdır. Ve 2005 yılında TBMM tarafından alınan kararın; Türkiye ve Ermenistan arasında kurulması belirtilen ve Ermenistan’a iletilen (reddedilmişti) “ortak komisyon” kararını teyit eder.<sup>283</sup>

Yukarıdaki ve bu protokolde de yer alan, anılan iyi komşuluk ilişkileri bağlamında bu komisyon çalıştığı müddetçe Ermenistan’ın yabancı ülke parlamentolarında “soykırım tanı(t)ma” faaliyetlerinde bulunmama yükümlülüğü vardır. Protokol bu yönüyle de sözde soykırımı tanıma faaliyetlerine gerekçe gösterilerek, tanımayı engelleme rolünün olabileceği değerlendirilebilir.<sup>284</sup> Ermeniler açısından tartışılmaz olarak görülen soykırım konusu bu şekilde aslında tartışılmaya açık hale gelmiş olacaktır. Ermenistan’ın bunları kabul etmesi geleneksel politikasında büyük değişiklikler olacağı anlamına gelmektedir.

Bütün yukarıda sayılan hususlar Türkiye açısından başarılı diplomatik sonuçlar olarak kabul edilebilir. Dağlık Karabağ konusuna protokollerde değinilmemesi ise Ermenistan açısından başarı sayılabilir. Nitekim Ermenistan daha en başından itibaren Dağlık Karabağ konusunun Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecinin dışında bırakılmasını ısrarla dile getirmekteydi. Sonuç olarak Türkiye ile Ermenistan arasında

---

<sup>282</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> (28 Kasım 2011).

<sup>283</sup> İbrahim Kaya, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler”, s.232.

<sup>284</sup> a.g.e., s.232.

başlayan diplomatik protokol süreci aynı zamanda iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme işaret etmektedir. Diğer yandan bu ilişkilerin, iki toplum arasında var olan önyargıların ve tarihi olayların etkisi altında gelişme göstermek zorunda kalması ise sürecin zorluğuna ve belirsizliğine işaret etmektedir.

Türkiye-Ermenistan arasında protokollerin imzalanmasıyla ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde önemli bir atılmıştı ancak bundan sonraki süreç daha önemliydi. İlk olarak sorun Türkiye'nin Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgaline rağmen, sınırı açıp açmayacağı konusuydu. Ayrıca protokollerde, Kars antlaşmasının belirtilmemesi-Ermenistan'ın Türkiye'nin sınırlarını tanımaması konusu muhalefet tarafından tepki yaratmıştı. Ermenistan açısından ise bağımsızlık bildirgesinde yer alan Batı Ermenistan ifadesine karşın protokollerle, Türkiye'nin ülke sınırları kabul edilmiş oluyordu. Bu anayasada da atıf yapılan bağımsızlık ifadesi-Batı Ermenistan unsuru ile çelişmekteydi. Ayrıca diasporanın varlık sebebi olan sözde soykırım'ın Türkiye tarafından tanınmadan, diplomatik ilişkilerin başlatılacak olması ve tarih komisyonunun kurulması konusu, diasporadan ve Ermeni muhalefetine oldukça tepki almıştı. Böyle bir süreçte protokollerin meclis onayından geçip geçmeyeceği konusunu gündeme getirmiştir.

Bu süreçte Ermenistan, protokolleri anayasası gereği, Uluslararası Antlaşmaları, Anayasa Mahkemesine götürerek, protokollerin Ermeni Anayasasına uygun olup-olmadığı incelenmiştir. “12 Ocak 2010'da mahkeme başkanı Gagik Harutiunian (Harutiyan) protokolleri Ermenistan Anayasası'na uygun bulduklarını açıklamıştı. Birkaç gün sonrada gerekçeli kararı açıklayarak protokollerin yürürlüğe girmesinin sözde soykırımın tanınması şartına bağlı olduğunu belirtmiştir.<sup>285</sup>”

Kararda Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesine atıfta bulunularak, “Ermenistan'la Türkiye arasındaki Protokol, Ermenistan Anayasası'nın Giriş bölümüne ve Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. Paragraf'ına aykırı olarak yorumlanamaz ve uygulanamaz olduğunu belirtmiştir. Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. paragrafı ise “Osmanlı Türkiye'sinde ve Batı Ermenistan'da yaşanan 1915 soykırımının uluslararası

---

<sup>285</sup>Sedat Laçiner, “Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 21 Ocak 2010, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1317> (20 Eylül 2011).

tanınması”nı Ermenistan Cumhuriyeti’ne “görev” olarak veriyor, bunu “milli gaye” olarak niteliyor.<sup>286</sup> Burada da iki sorun ortaya çıkmaktadır. İlki Batı Ermenistan Olarak belirtilen yerler Türkiye’nin Doğu vilayetleridir. İkincisi de Ortak tarih Komisyonu kurularak, 1915 olaylarının soykırım olup olmadığı tartışılmayacağı belirtilmiştir.

Sarkisyan protokolleri Ermeni Parlamentosuna yollayarak incelenmesi için alt komisyon oluşturulacağı belirtilmiştir. Ancak onaylanmasının ancak Türkiye tarafından onaylanırsa Ermenistan parlamentosunda onaylanacağını belirtmiştir. Sarkisyan onay için Türkiye’yi beklemelerinin gerekçesini ise şöyle açıklamıştı. "Biz parlamentoda çoğunluğa sahip bir hükümet olarak, Türkiye'nin onaylaması durumunda Ermenistan parlamentosunun da protokolleri onaylayacağını garanti ediyoruz. Türkiye ise böyle bir garanti vermedi. Bu nedenle, önce onların imzalamasını bekleyeceğiz."<sup>287</sup> Belirtse de ancak 22 Nisan 2010’da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesini öngören protokollerin parlamentoda onay sürecini askıya aldıklarını açıklamıştır.

Bu süreçte Türkiye ise protokollerin imzalanmasının ardından 21 Ekim 2009’da TBMM’de Dışişleri Bakanı Davutoğlu protokoller hakkında bilgilendirerek, var olan statükonun bölgede sorunların çözümü için işe yaramadığını, protokollerin bölgeye istikrar getirebileceğini belirtmiştir. Ancak protokol metni, CHP ve MHP-Muhalefet partilerinin sert tepkiyle karşılanmış ve herhangi bir sonuca varılmamıştır. Ermeni Anayasa Mahkemesi kararı sonucunda Türk Dış İşleri Bakanlığı ve Başbakan Erdoğan tarafından normalleşme sürecinin tıkanması olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçten sonra her iki tarafta da ilişkiler eskisi gibi dondurulmuştur diyebiliriz. Şu anda protokoller iki ülkenin parlamentolarında askıya alınarak süresiz olarak beklemeye bırakılmış durumdadır.

Sonuç olarak; Her ne kadar Ermenistan ve Türkiye arasında ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin protokolde taraflar protokolün kabul edilmesinden sonra iki ay içerisinde sınırın açılması konusunda anlaşsalar da bunun önünde ciddi engeller vardır.

---

<sup>286</sup> Taha Akyol, “Ermenistan Protokolü Zora Girdi”, *Milliyet Gazetesi*, 20 Ocak 2010, <http://siyaset.milliyet.com.tr/ermenistanprotokoluzoragirdi/tahaakyol/siyaset/siyasetyazardetay/20.01.2010/1188258/default.htm> (2 Aralık 2011).

<sup>287</sup> “Ermenistan Protokolleri Meclise Sundu” *BBC*, 12 Şubat 2010, [http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/02/100212\\_armenia\\_turkey.shtml](http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/02/100212_armenia_turkey.shtml) (2 Aralık 2011).

İlk husus Tarih Komisyonu'nun kurulmasıdır. Eğer protokoller yürürlüğe girerse soykırım iddialarının araştırılmasını Ermenistan'ın kabul etmesi anlamına gelir. Ancak Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokollerin yürürlüğe girmesi dâhilinde bile bu iddialardan vazgeçilemeyeceği şeklinde kararını açıklamıştır. Ermenistan'da ve diasporada hâkim olan görüş “soykırım” ın bir gerçek olduğu ve tartışılmayacağı şeklindedir ve protokollerin onaylanması demek Ermenistan yönetiminin bu yaklaşımı bırakması gerekebilir.

Erivan'ın diaspora engelini aşmaya çalışması ve 10 Ekim'i yaşama geçirmesi süreci çok çetin bir geleceğin işaretlerini vermektedir. Varlığını, tarihini, kültürünü ve inancını 24 Nisan'a dayandıran gurbetteki Ermenilerin barış sürecine katlanması mümkün değildir. Çünkü barış süreci her şeyden önce duygusallıktan uzak, sağduyulu, soğukkanlı ve bilimsel perspektifi temel almaktadır. Diasporanın beklentisi hiçbir şekilde sorgulanmayacak dogmatik bir tarih varsayımıdır.<sup>288</sup>

Diğer bir unsur Türkiye-Ermenistan Sınırı konusudur. Son dönemde hem Ermenistan Anayasa Mahkemesinin Kararı hem de geçmişten günümüze Ermenistan Hükümetlerinden resmi bir ağızdan sınırların tanındığına dair bir açıklama gelmemiştir. Ancak protokollerde her iki tarafın uluslararası antlaşmalara uygun olarak, sınırları tanıdığı ifadesi, Ermenistan'ın Türkiye sınırını tanıdığı gibi yorumlandıysa da bu Türkiye tarafında (Doğu Sınırlarını belirleyen) Kars Antlaşmasının yer almaması tepkiyle karşılanmıştır. Eğer Ermenistan bu sınırları tanıma yönünde olumlu bir adım atarsa bu ilişkilerin normalleşmesini sağlama yönünde olumlu bir adım olur.

Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırını kapatmasının nedeni ise Ermeni kuvvetlerin Dağlık Karabağ'daki işgalidir. Bu nedenle Dağlık Karabağ sorununa bir çözüm bulunmadan ya da taraflar arasında çözüm konusunda kesin bir mutabakata varılmadan kara sınırının açılması, başta Azerbaycan'ın tepkisi ve Türkiye'de muhalefet tepkisi göz önüne alınırsa mümkün gözükmemektedir.

Durum böyle iken Dağlık Karabağ sorununa çözüm bulunmadan Ermenistan'ın elini güçlendirecek şekilde kara sınırının açılması Türkiye'nin Kafkasya'daki ağırlığı ve

<sup>288</sup> İhsan Bal, “Zürih’te Protokol, Ermeni Diasporası’nda Öfke”, Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK, 30 Aralık 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1116> (25 Kasım 2011).



enerji politikalarındaki etkinliği bakımından çıkarlarına aykırı bir hamle olur. Türkiye-ABD-AB Ermenistan'ı Avrupa-Atlantik eksenine dâhil etmeye çalışırken Azerbaycan'ı Rusya eksenine yöneltmemelidirler. Rusya ile Azerbaycan arasında Azerbaycan'ın Rusya'ya gaz satışına ilişkin yapılan anlaşma bu açıdan düşündürücüdür. Ermenistan'ın ekonomik durumu, ticaret hacmi dikkate alındığında kara sınırının açılmasından Türkiye'nin anlamlı bir ekonomik çıkarı olmayacağı gibi bunun Azerbaycan ile olan ilişkilerin bozulmasından kaynaklanabilecek maliyeti daha çok olacaktır.<sup>289</sup>

Bölgesel güç olma yönünde, manevra alanını genişletmek isteyen Türkiye'nin, komşularla sıfır sorun yaklaşımı ile çevresinde bölgede güvenlik ve işbirliği oluşturmak istemesi, Kafkasya'da istikrarı sağlamak çabası için önemlidir. Bu kapsamda Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesi ile bu sürecin başlayacağı gözükmemektedir. Dağlık Karabağ konusuna Rusya ve Ermenistan tarafının çözüm için ortak noktada buluşması gerekmektedir. Aksi takdirde Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığından kurtulması mümkün gözükmemektedir. Şu an için Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'ın kabul edeceği bir çözüme varılırsa ancak Türkiye'nin, Ermenistan sınırını açacağı gözükmemektedir. Türkiye bu süreçte Azerbaycan'ın itirazlarına rağmen süreci durdurması, bilgilendirme yoluyla devam ettirmesi beklenebilir. Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerinde sınırları açmadan diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımlar atabilir. Ancak bunun için Ermenistan'ın da iyi niyet göstermesi gerekmektedir.

## 5.2 Engeller

Günümüz itibarıyla Türk-Ermeni veya Türkiye-Ermenistan ilişkileri denildiğinde, öncelikli olarak üç sorun akla gelmektedir. Bunlar; a) 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları, b) Dağlık Karabağ ve yedi rayonun işgali c) Türkiye-Ermenistan sınır kapılarının açılması sorunudur. İki komşu devlet arasındaki ilişkileri etkileyen bu üç ana sorun, kendi içinde farklı tarihsel temellere, iddialara ve tezlere dayanmakla beraber, bu sorunların çözümüne ilişkin yaşanan süreçler dikkate

<sup>289</sup> Kamer Kasım, "Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Protokollerin Analizi", Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK, 3 Eylül 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1036> (20 Ağustos 2011).

alındığında, aralarında bağlantı kurulduğu görülmektedir<sup>2</sup>. Bu bağlantı hiç şüphesiz doğrudur. Çünkü özellikle son yıllarda, 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları ile sınır kapılarının açılması sorununun Türkiye'nin önüne eş zamanlı getirildiği ve uluslararası kamuoyunun Ankara'ya baskı yaptığı saptanmaktadır. Bu kapsam yukarıdaki maddeler alt başlıklar halinde incelenecektir.

### 5.2.1 1915 Olayları

Ermeni sorunu, günümüzden 95 yıl önce olduğu iddia edilen 1915 olaylarına dayandırılrsa da zaman geçtikçe Türk dış politikasındaki etkisini arttırmış ve Türk politika yapıcılarının manevra alanını daraltarak, özellikle Soğuk Savaş sonrasında Türkiye'yi sıkıştıracak bir hal almıştır. Neredeyse bir yüz yıl önce, üstelik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki bir zamanda bir devletin kendi vatandaşları ile yaşamış olduğu sorunlar, günümüzde Türkiye'nin Kafkasya politikalarından, ABD ve AB ile ilişkilerine kadar geniş bir alanı etkilemektedir.<sup>290</sup> Bu konudaki amacımız Ermeni sorunu ekseninde 1915 olaylarının tarihi sürecinden ve tarafların iddialarından bahsetmektir.

Ermeni sorunu Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunuymuş gibi görünse de ilk ortaya çıktığı tarihten beri uluslararası ilişkileri yakından ilgilendiren etkileri olmuş, sürekli olarak birden fazla devlet bu sorunun içinde yer almıştır.<sup>291</sup> Bu süreçte Ermeniler, Sultan II. Mehmet (1451-1481) tarafından kurulan “millet sistemi” altında, dini, kültürel ve sosyal özerkliğe sahip olarak, siyasi yönden, Osmanlı yönetimine itaat etmeyi kolayca kabullenip bu konumlarını 19. yüzyıla dek sürdüren Ermeniler “millet-i sadıka” olarak anıldılar.<sup>292</sup>

---

<sup>290</sup> Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, 1. Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2008, s.3.

<sup>291</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.14.

<sup>292</sup> Guenter Lewy, **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, Ceren Elitez (çev.), 1. Basım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s.25.

Osmanlıda yürütülen millet sisteminin sona ermesi ve Tanzimat<sup>293</sup> ile başlayan reformlar Osmanlı “birey”inin oluşturulmasına yetmemiştir. Yapılan ıslahatlar ne avamın nede azınlıkların içinde bulunduğu durumu düzeltmemiştir. Aynı şekilde 1876 Anayasası ile kabul edilen eşit hak ve hürriyetlerde II. Abdülhamit’in bu anayasayı 1878 de feshetmesiyle otuz yıl sürecek baskı yönetimi başlamıştır.<sup>294</sup>

İlk olarak belirtmek gerekir ki “Ermeni Sorununun” ortaya çıkışında dünya siyasetindeki gelişmeleri önemli etkisi ve katkısı olmuştur. Bunlardan birincisi Sanayi Devrimi’nin ve paralel olarak sömürgeciliğin ortaya çıkması ve diğer olay ise bütün dünyayı etkisi altına alan Fransız İhtilali ve paralelinde gelişen Milliyetçilik olgusudur.<sup>295</sup> Milliyetçi düşünceler başta Hristiyan halkı etkilemeye devam etmiş ve imparatorlukta Hristiyanların çoğunlukta olduğu bölgelerinin ayrılmasında etkili olmuştur. 1829 yılında Yunanlıların ayaklanma sonucunda bağımsızlıklarını kazanmaları, aynı şekilde Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Sırbistan’da milliyetçi karakterde isyanların çıkması da Ermenileri bu yolda cesaretlendirmiştir.<sup>296</sup>

Temelde fetihlere dayalı iktisadi yapının yeni toprak kazanımlarının olmayışı hatta kayıpları olması nedeniyle Osmanlı çöküşü, modernleşme karşısında geleneksel yapının ayakta tutulma çabası ve reform hareketlerinin sorunları çözmemesi imparatorluğun çöküşünü hızlandıran etkenler olarak sayılabilir.<sup>297</sup>

19.yüzyılın ikinci yarsına kadar Ermeniler, Osmanlı idaresi altında uyumlu davranmışlardı, ama 1850’lerden itibaren ağırlıklı Amerikalı misyonerlerin Ermeni bölgelerinde yürüttüğü eğitim faaliyetleri etkisi ve Batı Avrupa’da eğitim gören Ermenilerin sayısının artması, siyasi maçlar ve milliyetçi duyguların ortaya çıkmasına neden olmuştu.<sup>298</sup> Bu doğrultuda Ermenilerde ayrılıkçı hareketin oluşmasında

---

<sup>293</sup> Tanzimat Fermanının ardından ilan edilen Islahat fermanı ile imparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkes vatandaşlık sıfatı altında, eşit hak ve görevler tanıma yönünde bir sistem değişikliği süreci başlatmıştır.

<sup>294</sup> a.g.e., s.27.

<sup>295</sup> Şenol Kantarcı, **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**, 1.Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s.29.

<sup>296</sup> Turgay Uzun, “Osmanlı Devletinde Toplumsal Yapı ve Ayrılıkçı Ermeni Hareketinin Doğuşu”, İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde (190-204), 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, s.200.

<sup>297</sup> a.g.e. s.197.

<sup>298</sup> M. Smith Anderson, **Doğu Sorunu: 1774-1923**, İdil Eser (çev.), 2. Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s.264.

Avrupa'dan dönen Ermeni gençlerin sahip oldukları bağımsızlık düşüncülerini kendi cemaatleri içinde yaymaları en büyük etkenlerden birisi olmuştur.<sup>299</sup>

Tarihçi yazar Lewy isyan sebeplerinden şöyle bahseder; 19.yy ikinci yarısına kadar Doğu vilayetlerinde Kürtlerle paylaştıkları yaylalarda yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı bir nevi derebeylik sisteminde Kürt aşiret reislerin idaresindeki hizmetkârlardı. Yerleşik Ermeniler koruma karşılığında göçebe Kürtlere kış için barınak sağlıyor ve elde ettikleri hasadın yarısıyla ödeme yapıyorlardı. Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemde bu düzen gayet iyi işlerken, imparatorluk parçalanmaya ve yönetim giderek yozlaşmaya başladığında Ermeni köylülerin durumu zorlaştı. Maddi güçleri ne ağırlamış olan Osmanlı vergilerini ödemeye ne de Kürt derebeylerine haraç vermeye yetiyordu. Haraç vermeyi reddettiklerinde ise aşiretler çoğunlukla savunmasız Ermeni köylülerine karşı ölüm, tecavüz, hayvanlara el konulmasıyla sonuçlanan acımasız saldırılar düzenlediler.<sup>300</sup>

Yine bu dönemde Sultan Abdülhamit'in emriyle sınır vilayetlerini güçlendirmek (Rusya ile olası bir savaşa karşı) ve Kürtleri denetim altına sokmak amacıyla gönüllü Kürt süvarilerinden oluşan Hamidiye alayları, Ermeni köylerinin daha fazla tahribata ve yağmaya maruz kalması demekti. 1894-96 karışıklıklarında Hamidiye Alayları, Ermeni nüfusa karşı girişilen tahribata katılmalarının, isyan nedenleri arasında önemli etken olduğu belirtilmektedir.<sup>301</sup>

Ermenilerin ciddi anlamda Osmanlı İmparatorluğundan ayrılma istekleri 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra ortaya çıkmıştır. Savaşın yenilgi ile çıkan Osmanlı savaş sonucunda Rusya ile Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşmasını imzalamıştır (2 Mart 1878). Antlaşma sonucunda Osmanlı Balkanlar'daki<sup>302</sup> mühim topraklarından ayırıyor, Ermeni sancaklarından Ardahan'ı, Kars'ı, Doğubayazıt'ı ve önemli bir Karadeniz limanı olan Batum'u Rusya'ya veriyordu. Antlaşmanın Ermenilerle ilgili maddeleri kapsamı bakımından önemliydi. Ermeni patrikliğinin baskıları sonucunda Ermenilerin korunmasını amaçlayan bir hüküm eklendi. 16.maddeye göre Babıali, "Ermenilerin

---

<sup>299</sup> Uzun, s.198.

<sup>300</sup> Lewy, s.26.

<sup>301</sup> A.g.e., s.32.

<sup>302</sup> Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek.

oturdukları vilayetlerde ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı, Kürtler ve Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt ediyordu.” Rus orduları, tatmin edici reformlar yapılana dek(-ayrıca savaş tazminatı olarak) Ermeni vilayetlerinde kalacaklardı.<sup>303</sup>

Savaş boyunca birçok Ermeni, Rusların yandaşı olarak davranmışlardı. Savaş bitip Ruslar çekilince de, birçok Ermeni de (Ermeni ailelerin sayısı 2 ila 3 bin arasında gösteriliyor) gitmeyi zorunlu saymıştı. Tarihçi yazar McCarthy, Doğunun diğer bölgelerinden giden Ermeniler de çok olduğunu belirterek sayının 2 bini bulabileceğini belirtirken, aynı şekilde Rusya’dan gelen Müslümanların 60 bini bulunduğunu belirtmektedir.<sup>304</sup> Nitekim savaşlar esnasında tehciye uğrayan tek millet Ermeniler değildi.

Ayastefanos Antlaşması ile Rusya’nın Doğu Anadolu’da Kars, Ardahan gibi stratejik noktaları ele geçirmesi İngiltere’nin doğu ticareti bakımından hayati önem taşıyan yolların güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Dahası İngiltere 16.maddeyle gerçekleştirdiği bölünmeyi Anadolu’da yapmasından çekinmekteydi. İngiltere Rusya’nın sıcak denizlere inmesine engel olmak için uzun süreden beri Osmanlı Devleti’ni desteklemekteydi. Bunu sürdürürken de Osmanlı memleketlerinde Protestan misyonerlerin faaliyetlerini yönlendirmiştir. Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasında bu faaliyetlerin rolü büyük olmuştur.<sup>305</sup>

Savaş esnasında Osmanlı imparatorluğunu, Rusya karşısında kaderiyle baş başa bırakan İngiltere menfaati söz konusu olunca harekete geçerek Ayastefanos antlaşmasının 1856-Paris Anlaşmasının ihlali anlamı taşıdığını ileri sürerek, acilen yeni bir konferansın toplanmasını ve antlaşma şartlarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini teklif etmiştir.<sup>306</sup>

---

<sup>303</sup> Lewy, s.30.

<sup>304</sup> Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Bilge Umar (çev.), 7.Basım, İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1995, s.121.

<sup>305</sup> Kantarcı, “Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası”, s.44.

<sup>306</sup> a.g.e., s.45,

İngiltere'nin müdahalesiyle toplanan Berlin Konferansı ile Rusya'nın kazançlarının büyük kısmını indirgeyen Berlin Antlaşması<sup>307</sup> (13 Temmuz 1878) imzalandı. Antlaşmanın Ermeniler açısından önemi; 61 mad. Osmanlı devleti doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapacak, asayişi sağlayacak ve yapılacak ıslahatlar antlaşmayı imzalayan devletler tarafından denetlenebilecekti. Bu maddeyle; Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletlerinin ihtiyaç duydukları zaman Osmanlı devletine baskı yapmak için başvurdukları önemli bir etkisi olmuştur.<sup>308</sup> Bu antlaşmanın önemli iki etkisi olmuştur. İlk olarak "Ermeni Meselesi" milletlerarası siyasi sistemin gündemine girmiş, diğer etkisi de Ermeniler İngiltere'nin desteği olmaksızın emellerine ulamayacaklarını anlamışlardır.<sup>309</sup>

Zamanla misyonerler ve diplomatik temsilcileri yoluyla azınlıklar üzerinde nüfuz oluşturmaya ve bu yolla Osmanlı Devleti'ni daha rahat kontrol etmeye çalışan bu ülkeler, zamanın en etkili aracı olan "dini" de kullandılar. Bir yandan Fransa, Ermenileri Katolikleştirmeye çalışırken, Rusya Ortodoksluk, İngiltere ve ABD ise Protestanlık temelli politikalar geliştirdi. Her ülke, bağımsızlığına kavuşmamış son etnik grup olan Ermeniler' in kendi kontrollerinde kalmasını sağlayacak mezhebe geçmesini tercih ediyor, Anadolu'nun hemen her iline yayılmış olan bu insanlar vasıtasıyla Osmanlı'daki ticari ve siyasi çıkarlarını daha rahat koruyabileceğine inanıyordu.<sup>310</sup>

Avrupalı güçlerin Berlin Antlaşmasının koruyucu hükümlerini uygulamasında başarısız olmaları sonucu Ermeniler silahlı mücadele için örgütlenmeye başladılar. 1880'lerin başlarında Doğu Anadolu'da birçok gizli cemiyet ortaya çıktı. İlk olarak 1883 yılında Anavatan Müdafileri adlı bir grup Erzurum'da yakalandı ve üyeleri hapse mahkûm edildi. Aynı dönemde Van'da başka bir gizli örgüt Ermeni Yurttaşlar Birliği kuruldu. 20.yüzyıl boyunca etkinliğini korusa da grubun etkisi sınırlı oldu.<sup>311</sup>

---

<sup>307</sup> Antlaşma ile Rusya'ya bağlı Bulgaristan devletinin kurulmasından vazgeçildi. Doğubayazıt Türkiye'ye verilirken, Batum bağımsız bir limana dönüştürüldü. Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları teyit edildi. Bosna-Hersek'in ise Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilip yönetilmesine karar verilmiştir.

<sup>308</sup> Hikmet Özdemir ve Diğerleri, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, 4.Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s.51.

<sup>309</sup> Kantarcı, "Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası", s.47.

<sup>310</sup> Laçiner, "Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası", s.5-6.

<sup>311</sup> Lewy, s.34

1887’de Marksist devrimci Rus düşüncelerinden etkilenmiş olan Hınçak Komitesi-Hınçakyan Devrimci Partisi kuruldu. Amaçları İlk olarak Osmanlı daha sonra Rus ve İran’daki Ermenileri içine alan ‘Büyük Ermenistan’ı kurmaktı.<sup>312</sup> Örgüt İngiliz hükümetinin desteğiyle merkezini Londra’ya kaydırmış, daha sonrada İstanbul’da (temsilcilik açarak tüm milliyetçi örgütler bu komiteye bağlamıştır), İzmir, Halep ve diğer büyük kentlerde örgütlenmiştir.<sup>313</sup>

Ayrılcı hareketin bir diğer önemli örgütü 1890 yılında Tiflis’te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun’dur. İlk başta Hınçaklar da bu cemiyete katıldılar fakat kısa süre sonra ayrılarak<sup>314</sup> kendi varlıklarına devam ettiyse de etkinliğinin kaybetmesine neden oldu. Her iki oluşumda hedeflerine ulaşmada silahlı mücadeleyi ve suikastlar düzenlemeyi kabul ediyordu.<sup>315</sup> Hınçakların parti programının 6.maddesinde şöyle deniyordu: “Yabancı bir güç Türkiye’ye dışarıdan saldırdığında (Ermenistan’da) genel bir ihtilal yapma zamanı gelmiş olacak. Parti iç ayaklanma başlatacak.”<sup>316</sup>

Kafkasya ve İran’daki üslerde faaliyet gösteren ve Doğu Anadolu’nun dağlık arazisinden faydalanan Ermeni gerillalardan oluşan topluluklar Türk askeri birliklerine jandarma karargâhlarına ve eşkıyalığa karışan Kürt köylerine saldırdılar. Müslüman köylerinde katliamlar yapmakla suçlanıyorlardı. Hınçak Derneği, Osmanlı topraklarında ayaklanmaları teşvik ederken, Avrupa’da bu ayaklanmaları Ermenilere karşı yapılmış katliamlar olarak sunulmuştur. Tıpkı 1890 Erzurum ayaklanmasında ve Kumkapı olaylarında 1890 olduğu gibi. 1894 Sasun isyanı ise Ermeni faaliyetlerinin Osmanlı dengelerini tehdit ettiğini açıkça kanıtlamıştır. Ayrıca Sasun isyanı, Ermenilerin, Ermeni sorununu uluslararası düzeye taşıma girişimlerinin ilk örneklerinden ve en önemlilerindedir.<sup>317</sup>

Ayaklanmacı partiler kendi amaçları için, gerek Ermenilerin gerek Müslümanların canına kıymak için hevesli idiler. Ana tasarısı Bulgar ayaklanmasını taklit

---

<sup>312</sup> a.g.e., s.35.

<sup>313</sup> Uzun, s.201.

<sup>314</sup> Marksist ideolojiyi benimseyen Hınçaklarla, Türkiye’de işçi sınıfının bulunmadığını bu nedenle Ermeni hareketine az katılım olacağını söyleye Taşnak Komitesi arasında ideolojik görüş nedeniyle ayrılık olmuştur.

<sup>315</sup> Lewy, s. 37.

<sup>316</sup> a.g.e., s.35.

<sup>317</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.16-17.

etmekti. Müslümanlara saldırımları için yerel Ermenileri tahrik etmek (ya da bu işi kendileri yapmak), bununla Ermenilerin kıyımdan geçirilmesine yol açacak bir tahrik eyleminde bulunmak, böylece de Ermeni Devletinin kuruluşuyla sonuçlanacak yolda, Avrupalıların-Rusların işe karışmasını sağlamaktı.<sup>318</sup>

1895-1896 olayları sırasında çok miktarda insan hayatına sebep oldu. Öle Ermenilerin sayısına yönelik tahminler; Kamuran Gürün bu sayısının 20.000 ile 300.000 arasında olduğu iddia edilmektedir. Osmanlılara göre bu sayı 13.432 idi. Güvenilir tahkik raporlarının olmayışı nedeniyle ihtilaf halindeki bu sayıları uzlaştırmak mümkün değildir.<sup>319</sup>

Ermeniler 1882'den 1909'a kadar olan 27 yıllık sürede Anadolu'da sadece doğu bölgesiyle sınırlı olmayan Kayseri, Yozgat, Trabzon, Maraş ve Adana'nın da içerisinde bulunduğu çok geniş bir coğrafyada toplam 38 isyan<sup>320</sup> çıkarmışlar ve katliam yapmaktan kaçınmamışlardır. Bu isyanların hazırlanmasını ise daha önceden kurulmuş ve devamlı olarak Ermeniler üzerinde propaganda yapmış olan, Hınçak ve Taşnak komiteleri gibi teşkilatlanmalar sağlamışlardır.<sup>321</sup> Amaçları ise Avrupalı devletler tarafından vaat edilen Ermenistan devletini kurmaktı. Ayrıca bu dönemdeki Ermeni isyanlarının ele alınmasındaki neden birçok Ermeni yansısı yazar, Ermenilere yönelik katliamların bu dönemden başladığını savunmakta, özellikle Hamidiye Alaylarının bunun önemli bir parçası olduğunu belirtmektedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni sorunu, Osmanlı'nın iç sorunu olarak kalmamış ve dış ilişkilerinde de önemli bir yere oturmuştur. Bu dönemde sorunun iki yönü bulunmaktadır. İlk olarak sorun Osmanlı'ya karşı diğer ülkelere bir tür araç olarak kullanılmıştır. Başta Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere çeşitli devletler, Ermeni unsurunu kullanarak Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını

---

<sup>318</sup> McCartyhy, s.129., Lewy, s.42.

<sup>319</sup> Lewy, s.56.

<sup>320</sup> 1914 öncesi isyanlara bakacak olursak; 1890-Erzurum isyanı, yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi (Temmuz 1890), 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1895'te Sasun isyanı, Babıali gösterisi ve Zeytin isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi ve nihayet 1909'da gerçekleşen Adana isyanı izlemiştir. Bilgi için bkz: McCarthy, s.130-132.

<sup>321</sup> Cihat Göktepe ve Oktay Kızılkaya, "Ermenilerde Kilise-Milliyetçilik İlişkisi ve Tehcir Kanunu", İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde (283-296), 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, s.287-288.



gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Sorunun ikinci yönünde ise ulusal çıkar-merkezli başlayan ilginin Batı kamuoyunda Osmanlı Devleti ve Türkler karşıtı (Barbar Türkler) bir hava oluşturmaları ve bu havanın yüz yılı aşan bir güce ulaşması vardır.<sup>322</sup>

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise durum Osmanlının Almanya ile savaşa girmesi Ermeni milliyetçiler tarafından, bağımsız Ermenistan'ın kurulması için önemli fırsat olarak görülmüştür. İtilaf güçlerinin, Kafkas cephesinden Osmanlı topraklarına girmeyi planlayan Rusya'ya destek olmak ve İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için Çanakkale'ye saldırımları, Ermenilere önemli bir fırsat sundu. Doğuda Rus ordusuna yardım eden Ermeni örgütleri, Çanakkale'yi abluka altına alan İtilaf güçlerine destek ve harekâttan faydalanmak düşüncesiyle Anadolu'da isyanlar başlatarak Osmanlı devletini zor duruma düşürdüler. Van ve çevresinde gerçekleştirdiği eylemlerde sivil haktan pek çok kişiye öldürdüler.<sup>323</sup>

Sayıları toplamda 8.000 ila 10.000 askere ulaşan Ermeni gönüllülerinden oluşan ve her biri bir tabur genişliğine toplam altı alaydan meydana gelen birimler, Ruslara çok büyük yardım sağladılar. Bu sayı Türk kaynaklarına göre<sup>324</sup> 15.000 ila 50.000 iken Ermeni tezini savunan yazarlar; Soren Aprahamian, General Andranik 7.000 ila 8.000 Türkiye Ermeni'sinden bahsetmekte, Dadrian ise birkaç Ermeni gönüllü arasında birkaç yüzünün Osmanlı tebaası olduğundan bahsetmektedir.<sup>325</sup>

Rusya'nın savaş ilan etmesinin öncesinde, Ermeni çeteleri gerilla savaşı yürütecek küçük birlikler halinde örgütlenmeye başlamışlardı.<sup>326</sup> Savaş ilan edilince (2 Kasım 1914), Rusya'ya gitmiş olan Anadolu Ermenileri, Osmanlı imparatorluğu ülkesine döndüler ve çeteci topluluklarına yol göstericilik ettiler.( Osmanlı Meclis-i

<sup>322</sup> Laçiner, "Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası", s.27-28.

<sup>323</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.58.

<sup>324</sup> Mustafa Budak ise Eylül 1914'te gönüllü Ermeni birliklerin 1915 sonbaharında sayının 5000'e yükseldiğini belirtmekle beraber, Kağızman'daki sayının (Kars) 15 bini bulduğunu belirtmektedir. Ve bu milisleri silahlandırma işini çoğunlukta Rusya'nın payını olduğu belirtmektedir. Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları", B. Bakar, N. Öztürk ve S. Beyoğlu (Ed.), **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** içinde (109-128), 1. Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.111. Diğer bir kaynak ise; Şubat 1915 itibarıyla 592'si Osmanlı ve 11.854 diğer devlet uyruğundaki Ermenilerden olmak üzere toplam 12.446 Ermeni Fransız Ordusuna katıldığını belirtmektedir. Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa ise Rus orduları içinde yer alan 150 bin Ermeni Ordusundan ve Erivan'da bekleyen 40 bin kişilik ihtiyat kuvvetinden bahsetmektedir. Bk. Hikmet Özdemir ve Diğerleri, s.65-66.

<sup>325</sup> Lewy, s.167-168.

<sup>326</sup> Örneğin, Osmanlı müfettişleri "Hafik'in Tuzlasar (Tuzhisar'dır) köyünde hükümetçe yapılan araştırmalarda dün 16 sandı dolusu silah, 20 bomba ve mavi renkte üniformalarla dolu bir sandık bulmuş ve bunlara zoralım işlemi uygulanmıştır"; Ermeni tüfekleri, Osmanlıların kendi ordularına dağıttıklarından daha iyi idi.

Mebussan) Ermeni eski mebuslarından biri, Arman Garo denen Garo Pasdırmacıyan, 1000’den fazla savaşçısı bulunan bir çete kurdu. 1895 Ermeni ayaklanmasında önderlik eden Andranik gibi ünlü çete yöneticileri, Anadolu ayaklanmacıları örgütlediler ve içlerinden İran’dan gelme Ermenilerin de bulunduğu binlerce yeni devşirme silahlılarına aldılar. Bu sürede ülke içi göçler geniş kapsamda yapıldı. Ermenilerle, Müslümanlar halkının karışık olduğu köylerden ayrılıp, halkı yalnız Ermenilerden ya da Müslümanlardan oluşan köylere göçtüler.<sup>327</sup>

Başlangıçta Osmanlı askeri birlikleri, postaneleri, jandarma karakolları ve askerlik daireleri, Muş’ta, Şıtak (Çatak)’ta, Suşehri’nde, Zeytun’da, Halep’te Dört Yol’da ve başka birçok saldırıya uğradı. 1914 yılı Aralık ayından başlayarak Reşadiye, Karçekan ve Gevaş’ta, arkasından da bütün Doğu Anadolu’da telgraf telleri kesildi. 500-600 arasında Ermeni asi, Tekye Manastırını işgal etti ve Osmanlı birlikleri ile çatıştı ve daha sonra kaçtı. Diyarbakır vilayetinde de Ermeni köylülerle, Ermeni asker kaçaklarından oluşan bir kalabalık, çeteler halinde örgütlenip Müslüman köylerine, Osmanlı birliklerini saldırmıştır.<sup>328</sup>

1915 Mart’ında Van vilayetinde ayaklanma patlak verdi. Ermenilerin ayaklanmacı güçleri toplandılar ve örgütlendiler. Bundan sonra Ermeni köylüleri Van kentine sızarak, Müslüman köylerine saldırdı ve buna karşılık Kürt aşiretleri Ermeni köylerin, bastı. Ermeni ayaklanmacılar Osmanlıların hesabına göre 4000’i bulan sayıda Ermeni savaşçısı Van kentini Rus birlikleri yetişene kadar kenti ellerinde tuttular.<sup>329</sup> Van’da ve çevre köylerinde, aynı şekilde (1915 Şubat’ında) Bitlis’te Ermeni ayaklanmaları başladı. Ayaklanan Ermeniler Rus ilerleyişinden güç alarak, telgraf hatlarını kestiler ve jandarma karakollarına bastılar. En önemlisi, Müslüman köylerine saldırılarla birçok insanı öldürdüler ve köyleri tahrip ettiler. Yazar Mustafa Budak, Müslüman insanların ölümlerinin hiç de “genel bir savaşın kurbanları” olmadığını belirtmiştir.<sup>330</sup>

---

<sup>327</sup> McCarthy, s.202-203.

<sup>328</sup> a.g.e., s.205.

<sup>329</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. McCarthy s.208-211.

<sup>330</sup> Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları”, B. Bakar, N. Öztürk ve S. Beyoğlu (Ed.), **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** içinde (109-128), 1. Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.113.

1915'te de Ermenilerin Müslümanlara yönelik mezalimi işgal ettikleri Van başta olmak üzere Mamuretü'l-aziz (Elazığ), Bitlis ve Erzurum şehir ve kazalarında devam etmiştir.<sup>331</sup> “Bütün bu ayaklanmalar, baskınlar Osmanlının göç ettirme emrinin verilmesinde 26 Mayıs 1915 önce başlamışlardır. 1915 yılı Mayıs'ına gelindiğinde, Doğu Anadolu'da artık iç savaşın orta yerine düşmüş bulunuyordu.”<sup>332</sup>

Bu durumda Osmanlı yönetiminin ilk tedbir olarak 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Paşa tarafından Ermenilerin meskun buldukları 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa Ermeni komite merkezlerinin kapatılması ve burada bulunan belgelere el konulması ve ele başlarının tutuklanması şeklinde bir talimat göndermek olmuştur.<sup>333</sup> Bundan sonra “*Ermenilerin Soykırım Günü*” olarak nitelendirdikleri tutuklamalar gerçekleşmiştir. “Bu talimata göre sadece İstanbul'da 2345 Ermeni komitacı tutuklanmıştır.”<sup>334</sup> Bu talimat da Ermeniler tarafından çıkartılan isyanları önleyemediği için daha kapsamlı bir karara ihtiyaç duyulmuştur. Ermeniler bu tarihi “soykırım” planının başlangıç tarihi olarak değerlendirmektedir. Türkler ise devrimcilerin tutuklandığının ve Ermeni isyanının bir sonucu olarak güvenlik önlemlerinin almak zorunda kalındığını savunmaktadırlar.<sup>335</sup>

Talat Paşa önce, 9 Mayıs 1915 tarihinde Van, Bitlis ve Erzurum'un güneyindeki bölgelerinde bulunan isyancı Ermenilerin buldukları yerlerden çıkararak, savaş bölgelerine uzak bulunan güneye doğru sevk edilmesini istemiştir. Daha sonra ise 27 Mayıs 1915'de Tehcir Kanunu adıyla bilinen (orijinal adıyla "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat") olarak belirtilen 4 maddelik geçici “Sevk ve İskân kanunu” çıkartmıştır.<sup>336</sup> Bu geçici kanunla, asayiş bozan, silahlı saldırılar yapan ya da yapma ihtimali bulunan isyancıların, casusların ve vatana ihanet edenlerin, etmeleri muhtemel

---

<sup>331</sup> Budak, s.116.

<sup>332</sup> McCarthy, s.206.

<sup>333</sup> Yusuf Sarıay, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri”, B. Bakar, N. Öztürk ve S. Beyoğlu (Ed.), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu* içinde (129-145), 1. Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.133.

<sup>334</sup> a.g.e., s.133-135.

<sup>335</sup> Lewy, s.244.

<sup>336</sup> Hasan Babacan, “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ed.), *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri* içinde (297-308), 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, s.305.

olanların yerleşim birimlerinden toplu olarak veya tek tek sevkleri konusundaki yetkiler askerî makamlara verilmiş oluyordu.

Bakanlar Kurulu, 30 Mayıs 1915 tarihli kararı ile İçişleri Bakanlığı'nın teklifi ile uygulamaya onayladı; tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının tespiti, nakliyatın emniyet içinde yapılması ve Ermenilere gittikleri yerde ev ve iş imkânları sağlanması, göç edenlerin hususlarında bir talimatname-yönetmelik yazarak tehcirin güvenli bir biçimde gerçekleştirilmesi istenmiştir. 10 Haziran 1915 tarihinde yeni bir talimat daha yayınlanmış, Tehcir konusundaki var olan eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Bu yönetmelikle de tehcire tabi tutulan Ermenilerin mallarının değerlerinin tespit edilip muhafaza altına alınması, boşaltılan köylerin isimleri, buralardaki Ermenilere ait malların kayıt altına alınması hedeflenmiştir.<sup>337</sup>

Nitekim Osmanlı belgelerinden ve birçok belgeden anlaşılacağı üzere uygulama belirli talimatlar çerçevesinde olmuş, kimsesiz kadın ve çocuklar, yaşlılar, sanatkârlar, ordu mensupları ve komitelere üye olmayan Ermeniler<sup>338</sup>, İstanbul ve Batı Anadolu Şehirlerindeki Ermenilerden ise örgüt üyeleri hariç tamamının tehcir dışı tutulduğu gözlenmektedir.<sup>339</sup> Başlangıçta Gregoryen Ermenilerle sınırlı olan tehcir kararı, sonraki aylarda Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucu bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilere de uygulanmıştır.<sup>340</sup>

Tehcir edilen Ermenilerle ve yaşanan ölümlerle ilgili birçok farklı sayı ortaya çıkmaktadır. Ancak durumun daha net anlaşılabilmesi için ilk olarak 1. Dünya savaşı öncesi Osmanlı devleti içinde yaşayan Ermeni nüfusuna bakacak olursak; 1892-1914 arasında birçok ülke araştırmacıları tarafından, Osmanlı sayımlarında göz önünde bulundurularak hesaplanan Osmanlı Ermenileri nüfus istatistiklerinde net bir rakam ortaya konamamakla birlikte, yapılan çalışmalar sonucu Ermeni nüfusunun 1.200.000 ile 1.600.000 arasında olduğu görülmektedir.<sup>341</sup> Farklı araştırmacılara ait 1.Dünya Savaşı öncesi Osmanlı devletindeki Ermeni nüfusu istatistikleri çalışmanın ek kısmında

---

<sup>337</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.63.

<sup>338</sup> Yusuf Halaçoğlu, **Sürgünden Soykırma**, 9.Basım, İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, 2010, s.51

<sup>339</sup> Halaçoğlu, s.58.

<sup>340</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.63.

<sup>341</sup> a.g.e., s.30

(173.sayfa) verilmiştir. Ayrıca 1914 Yılı Osmanlı Ermeni Nüfusu ve Tehcir edilen Ermenilere ait farklı ülkelerin istatistikleri çalışmanın ek kısmındadır. (169-170. sayfa)

27 Mayıs 1915 tarihli yer değiştirme kanunu ve bu kanuna dayalı emirler çerçevesinde; Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul'un güney kısmı, (Zor ve Urfa sancağına); Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye'nin doğu kısmı ile Halep'in doğu ve güney doğusuna nakledilmişlerdir.<sup>342</sup>

İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'in 18 Ekim 1915 tarihinde Halep'ten gönderdiği telgrafta, Halep'ten sevk edilen Ermenilerin tahminen 100.000 civarında olduğunu bildirmektedir. Ayrıca Musul ve Deyrizor (Suriye vilayeti) havalisine sevk edilmek üzere 18 Eylül 1915 tarihinde Diyarbakir'da 120 bin, 28 Eylül 1915 itibarıyla de Cizre de 136.084 Ermeni nüfusunun toplandığı kayıtlıdır. Adana'daki kalan nüfusun sevk edilmesiyle, sevk edilenlerin toplamı 438.758, Halep'tekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir. Nakil 1916 Şubatında sona erdiğinde, yollarda bulunan Ermeni kabileleri buldukları yerlere yerleştirilmiştir.<sup>343</sup>

2001 yılında Osmanlı Arşivlerinde, özellikle, Şifre Kalemi ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti fonlarında yer alan çeşitli vilayet, şehir ve kasabalardan nakledilenlerle ilgili valilik raporlarına dayanılarak yapılan bir araştırmanın sonuçları 422.758 Ermeni'nin tehcir edildiğini göstermektedir. Batı illerindeki komite üyeleri hariç Ermeni nüfus tehcir edilmemiştir.<sup>344</sup>

Ermeni delegasyonunun başkanı Bogos Nubar ise 1918 senesinde tehcir edilen Ermeni sayısının 600.000 ila 700.000 arasında olduğunu iddia ederken, Fransız hükümeti ile yaptığı bir yazışmada Ermeni muhacirlerin Kafkasya'da 250 bin, İran'da 40 bin, Suriye ve Filistin'de 80 bin, Musul-Bağdat bölgesinde 20 bin olduğunu belirterek toplamda 390 bin kişinin hayatta olduğunu belirtmekteydi.<sup>345</sup>

---

<sup>342</sup> Şenol Kantarcı, "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", Şenol Kantarcı ve Diğerleri, **Ermeni Sorunu El Kitabı** içinde (1-51), Ankara: ASAM, 2002, s.34.

<sup>343</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.92.

<sup>344</sup> a.g.e. s.90-91.

<sup>345</sup> Lewy, s. 369. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lewy 367-372.

Alman misyoner Johannes Lepsius, Türkiye’de ve Kafkasya’da yaşamaya devam eden Ermeniler hakkında 1921 yılında yayınladığı derlemede, kurtulanların toplam sayısının 650.000 olduğunu ileri sürmüştür. Yazar Lewy, söz konusu döneme ait Ermeni göçlerine ilgili kayıt bulunmadığını belirtirken, 1925 yılında yaklaşık 10.000 Ermeni muhacirin Filistin’e vardığı, 1925te 200.000 aşkın Türkiye Ermeni’sinin, Fransız ve İngiliz mandası altındaki Arap topraklarına sığındığını yine aynı yılda Fransa göç edenlerin 30.000’i geçtiği ve ABD’ye gidenlerin sayısının ise 100.000’e yaklaştığının bilindiğini belirtmektedir.<sup>346</sup>

Yine 1915 döneminde çok sayıda Ermeni savaş nedeniyle Kafkasya’ya göç etmiştir. Ermenilerin Rusya ve İran’a göçleriyle ilgili olarak *The Amerikan board of Commissioners for Foreign Missions*, Ekim 1915’te yapılan genel kurul toplantısına, Rusya ve İran’a kaçan Ermeni sayısının 300 bin civarında olduğu bildirilmiştir. Ermenistan Göçmenler Bakanlığı ise 1919 itibariyle ülkesindeki göçmenlerin *Near East Relief* adlı yardım kuruluşuna bildirdiği rakamlarda, Ermeni göçmenleri sayısının 324.247 olduğunu, bunların 284.947’sinin Türkiye’den gelen 39.300’ü ise diğer yerlerden gelen Ermeni göçmenler olduğunu belirtmiştir.<sup>347</sup>

Türk tarihçilere göre tehcir esnasında ölen Ermenilerin sayısı en fazla 350 bin olarak değerlendirilirken, Ermeni tarihçiler rakamı 1,5 hatta 2 milyona kadar çıkarmaktadırlar. Bu dönemde Osmanlı sınırları içinde 1,5 milyon Ermeni’nin bulunmadığı, tehciire uğrayanların ciddi bir kısmının varış yerlerine ulaştığı, birçoğu da Kafkasya, İran ve Batı ülkelerine göç ettiği göz önüne alınırsa, Ermeni tarihçilerin konuya duygusal ve abartılı yaklaştıkları iddia edilebilir. Aynı şekilde ölümleri oldukça düşük tutan bazı Türk Tarihçilerde konuya tepkisel yaklaşmaktadırlar. Savaş ortamında, salgın hastalıkların yoğun olduğu, gıda kıtlığının sıradan sayıldığı bir ortamda ölü sayısının birkaç binde kalmayacağı anlaşılmaktadır.<sup>348</sup>

---

<sup>346</sup> Lewy, s.371.

<sup>347</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.94-95.

<sup>348</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.24-25.

**Tablo 3: Ermeni Tehciri Sonrası, Zayiata Yönelik Ermeni Nüfus İstatistikleri<sup>349</sup>**

Araştırmacı Yazar	İstatistik
Yusuf Halaçoğlu	56.612
Kamuran Gürün	300.000
Salahi R. Sonyel	300.000
Mim Kemal Öke	300.000
Justin McCarthy	600.000
Guenter Lewy	642.000
Erik Jan Zürcher	700.000 (600.000-800.000)
Henry Morhgenthau	800.000 (600.000-1.000.000)
Ronald G. Suny	800.000 (600.000-1.000.000)
Johannes Lepsius	1.000.000
Vahajr N. Dadrian	1.350.000(1.200.000-1.500.000)
Haigazn K. Kazarian	1.500.000

Bugün Türkiye'nin Ermenistan ile ve üçüncü ülkelerle olan ilişkilerinde sorun yaratan sözde Ermeni soykırımı, yukarıda bahsedilen Ermeni İsyancıları sonucu çıkarılan tehcir kanunu ile göçe tabii tutulan Ermeniler' in göç ve savaş sırasında verdikleri kayıplarla ilgilidir. "Ermeni iddialarında rakamlar önemli bir sorundur ancak asıl sorun ölümlerin kasti olduğudur. Buna göre Osmanlı idarecileri Türkçü'dürler ve ırkçı güdülerle Ermenileri tamamen yok etmeyi hedeflemişler ve Almanların ikinci dünya savaşında Yahudilere yaptığı gibi soykırım gerçekleştirmişlerdi. Ermeni yazarlar bunu ileri götürerek İttihat ve Terakki yöneticilerinin aslında buna dönük planlarının uzun süre önce hazırladıklarını ve savaş ortamında Ermenileri yok etmek için iyi bir fırsat

<sup>349</sup> Lewy, s.372-372.

olarak gördüklerini iddia ederler.”<sup>350</sup> Ermeni soykırımına kanıt olarak, tehcir kanunu ileri sürerek, bunun soykırımın gerçekleşmesi için bir kasti unsur olarak ortaya koymaktadırlar.

Bu kapsamda “Soykırımın” ispatı için Ermeni yazarlar iki izah yoluna başvuruyor. Tehcir sonucunda ölenlerin sayısı olağanüstü yüksek gösteriliyor. Bu amaçla önce toplam nüfus rakamları yükseltiliyor, sonra da buna oranla ölenler çok yüksek saptanıyor ve böylece amacın göç değil öldürme olduğu kanıtlanmak isteniyor. Bu yaklaşımı destekleyen diğer yol ise, sözlü tarih denen ve tehciri yaşamış olanların başlarından geçenlerin derlenmesi suretiyle kastın yok etme. Tehcir sırasında çok sayıda aile ve bireyin kişisel trajediler yaşamış olduklarına kuşku yok. Ancak, bu durum grubun soykırıma uğramış olduğunu göstermez. Bu açıdan sözlü tarih yaklaşımı, hukuki değeri olmamak bir yana, tarih yazımı bakımından da sorunlu, tarihle hatırat arası bir alan.<sup>351</sup>

Bu ekseninde Türk tarafına göre ise, Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulması meselesinde yok etme niyetinin varlığını tespit etmek hususunda, Osmanlı idaresinin uyguladığı tedbirlere bakılması iddia edilmektedir. İlk olarak Tehcir ile ilgili kanuna bakarsak; Kanun Ermenilerin nakli asayiş sebebiyle alındığını ve Ermenilerin Tümünün sevk edilmediği görülmektedir. “Özellikle İstanbul, Edirne, Aydın, İzmir, Bursa, Kütahya ve Antalya gibi şehirlerde komite üyesi olanlar hariç sevk edilmemiştir. Eğer devletin yok etme kastı olsaydı bütün Ermeniler tehcir edilirdi.”<sup>352</sup> Bu kapsamda çıkarılan yönetmelik ve genelgelerle tehcir edilen Ermenilerin güvenliğinin sağlanması, ihtiyaçların giderilmesi ve tehcir sırasında sorumlu kişilerden veya dışarıdan gelecek saldırılar için sorumluların cezalandırılmasına yönelik çıkarılan yönetmeliklerle Ermenilerin korunmaya çalışıldığı görülmektedir.

Divân-ı Harb-i Örfî mahkemeleri, (Savaş Suçluları Mahkemesi)<sup>353</sup> 16 Aralık 1918 tarihinde emekli ferik Mahmut Hayret Paşanın başkanlığında İstanbul’da

---

<sup>350</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.25.

<sup>351</sup> Gündüz Aktan, Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu, (t.y.), [http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2\\_1\\_1.htm](http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm) (26 Eylül 2011).

<sup>352</sup> Halaçoğlu, s.102.

<sup>353</sup> Buna göre, 20 Ocak 1919 tarihinde oluşturulan ve oluşturulması düşünülen mahkemeler ve yetki alanları şu şekilde kararlaştırılmıştır: İstanbul Divân-ı Harbi; İstanbul vilâyetiyle Çatalca ve İzmit Livaları; Tekfur dağı Divân-ı



kurulduktan sonra hemen çalışmaya başlamıştı. Ancak ilk duruşmaya, 5 Şubat 1919 tarihinde Yozgat Tehciri davası<sup>354</sup> ile başlanabilmiştir.<sup>355</sup> Yozgat, Trabzon, Urfa, Elazığ, Sivas gibi bazı şehirler ile İttihat ve Terakki yöneticilerini alarak incelediği davalarda, 80 kişinin yargılandığını 16 sının idam, 9 unun hapis cezası verildiğini, 35 kişi ise beraat ettiğini belirtmektedir\*.<sup>356</sup> İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürgüne götürülerek tutuklanan İttihat ve Terakki yöneticileri ise haklarında Ermenileri (kasten soykırım yapmak amacıyla) tehcir sırasındaki ölümlerden yargılamışlar, yargılama sonucunda Türk yöneticiler hakkında sözde kasti öldürmelere karşı delil bulunamamıştır. Halaçoğlu'na göre Divan-ı Harb-i örfiye sevk edilen kimselerden 1916 tarihinde sonuçlandırılan yargılamalara göre 67 kişi idama, 524 kişi hapse, 68 kişi para, paranga ve sürgün cezalarına çarptırılmış, 227 kişide serbest bırakılmıştı.<sup>357</sup>

Ayrıca Türk tarafının tezinde, Osmanlı'da böyle bir anti-Ermenizim hiç olmamıştır. Bunun aksine Ermeniler 'millet-i sadıka' diye vasıflandırılmışlar, kamu alanında da aktif olmuşlardır.<sup>358</sup> Ayrıca Tehcir Kanunu önceden planlanmış bir tasarı değildir. Nitekim yukarıdaki konuda bahsettiğimiz gibi, 1.Dünya savaşı öncesi ve sonrasında birçok Ermeni ayaklanması ve İtilaf devletleri ile yaptıkları işbirliği sonucunda, güvenlik amacıyla alınmış tedbirdir. Nitekim bu dönemlerde sadece Ermeniler zorunlu göçe tabii tutulmamış, Balkanlardaki birçok Türk veya Müslüman yaşanan iç savaş nedeniyle yaşadıkları yerlerden kaçmak zorunda kalmışlardır.

Savaş veya tehcir sırasında Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarında, ölümlerin meydana geldiği inkâr edilemez ancak bu ölümler Osmanlı Devleti tarafından ve bilinçli

---

Harbi; Edirne vilâyetiyle Kale-yi Sultaniye Livâsı; İzmir Divân-ı Harbi; İzmir vilâyetiyle Antalya ve Menteşe Livaları; Antep Divân-ı Harbi; Adana vilâyeti ile Urfa ve İçel Livaları; Bursa Divân-ı Harbi; Van, Bayezid ve Samsun Divân-ı Harbi mahkemeleri kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferudun Ata, "Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılanmaları", Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, Sayı.15, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/dergi15.htm> (24 Ekim 2011), s.314.

<sup>354</sup> Mahkemenin kararı sonucu Tefrik Bey ise 15 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. O da verilen kararın siyasî olduğunu düşünerek değişik zamanlarda affını talep etmiştir. Diğer sanıklara ise herhangi bir suç unsuru bulunmadığı için ceza verilememiş, ancak tahliye de edilmeyerek aylarca hapiste yatmışlardır.

<sup>355</sup> Ata, "Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılanmaları", s.318.

\* Mahkemelerde yargılanan 3 kişi Malta'ya sürgün edilmiş, 16 kişide mahkemede bulunmamaları veya öldürülmeleri nedeniyle herhangi bir karar verilmemiştir.

<sup>356</sup> Ferudun Ata, "Ermeni Tehciri Yarılanmalarına İstatiksel Bir Bakış (1919-1921)", B. Bakar, N. Öztürk ve S. Beyoğlu (Ed.), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu* içinde (321-344), 1. Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s.338.

<sup>357</sup> Halaçoğlu, s.95.

<sup>358</sup> Gündüz Aktan, Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu, (t.y.), [http://www.eraren.org/bilgibankasi\\_/tr/index2\\_1\\_1.htm](http://www.eraren.org/bilgibankasi_/tr/index2_1_1.htm) (26 Eylül 2011).

olarak Ermenileri yok etme eylemi sonucu değildir. Tehcir kararı, Ermeni isyanları sonucunda hem Osmanlı Devletinin hem de Ermenilerin güvenliği için ülke sınırları içinde gerçekleştirilmiştir ki, bu bir ulusal sorundur. Osmanlının savaşta olması ve bu dönemde yaşanan gıda kıtlığı nedeniyle, tehcir edilen Ermenilerde açlık ve hastalıktan dolayı kayıplar olmuştur. Ancak bu kayıplar Ermenilerin sıkça dile getirdiği gibi yer değiştirme sırasında 1,5 milyon Ermeni ölmemiştir.

Edward Erickson'ın yazdığı Osmanlı Ordusu tarihine göre savaşa alanında, 243.598 asker kaybeden Türk ordusunun 466.759 askeri salgın hastalıklara kurban gitmişti. Hastalıktan ölen askerlerin sayısı yaralar nedeniyle ölen askerlerinkinin neredeyse yedi katıydı. Ayrıca savaş sonucunda çoğunluğu muhtemelen hastalık ve kötü beslenme veya açlık nedeniyle olmak üzere, en az 1,5 milyon sivil Müslüman'ın öldüğü tahmin edilmektedir.<sup>359</sup>

Sevr ve Lozan'da istedikleri Büyük Ermeni devletini kuramayan Ermeniler, Avrupa, Ortadoğu ve Kafkasya'ya göç ederek dağılmışlardır. Bu nedenle Ermeni milliyetçiliğinin ve bilincinin, asimilasyon tehlikesine karşı korunması için en önemli faktör olarak 1915 olayları gösterilmektedir. Günümüzde farklı ülkelerde yaşayan Ermeniler kurdukları diaspora vb. kurumlarla sözde soykırım adı altında birleşerek Ermeni milliyetçiliğinin yaşatıldığı ve özellikle genç kuşaklara aktararak yaşatılmak istendiği görülmektedir.

### **5.2.2 Diaspora**

Türkiye Ermenistan ilişkilerini etki eden faktörlerden birisi de Ermeni diaspora faaliyetleridir. Sözde Ermeni soykırımını başta yaşadıkları ülkeler daha sonra ise diğer ülkelerde olmak üzere parlamentolarından onaylatarak, (sözde) soykırımı uluslararası alanda tanınması çabası içindedirler. Bu sayede Türkiye'nin sözde soykırımı tanınması için baskı aracı olarak kullanmakta ve Türkiye'den soykırımla ilgili maddi (Doğu Anadolu-Toprak Tazminatı) ve manevi (soykırımın tanınması ve özür) tazminatın alınması için çalışmaktadırlar. Bu sözde soykırımı, özellikle genç Ermeni

---

<sup>359</sup> Lewy, s.104-105.

kuşaklara, kültürel ve dini alandaki faaliyetlerle yansıtarak bu konunun yaşatılması özellikle de unutulmaması çabası içindedirler. Bu kapsamda Ermeni diasporası ve lobi faaliyetleri ele alınacaktır.

Ermeni milliyetçiliği ve Ermenilerin dış dünya ile ilişkisinde göz ardı edilemeyecek en önemli unsurlardan biride Ermeni kimliğinin inşasıdır. Ermeni kimliğinin bir göçmen ya da diaspora kimliği olduğu söylenebilir. Bağımsız bir devletten uzunca bir süre yoksun kalan ve bugünkü Ermenistan dışında gerçek anlamda bir çoğunluk oluşturamayan Ermenilerin bu göçmen karakteri olaylara bakışlarını şekillendirmiş daha tepkisel bir nesil hazırlamıştır.<sup>360</sup>

Her ne kadar birçok Ermeni araştırmacı göçlerin başlangıcını 1915 olaylarına ve diaspora Ermeni kimliğinin oluşmasını Türkleri katliamlarına bağlasa da, birden fazla tehirden göçten bahsetmek mümkündür. 19 yüzyılda Osmanlıda çöküş hızlandıkça ABD ve Avrupa'ya yerleşen Ermeni sayısında da gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Ancak 19 yüzyıl boyunca Ermeniler üzerinde yoğunlaşan ve Ermenileri mezhep değiştirmeye teşvik eden misyoner faaliyetleri Ermeni göçlerini de yeni bir şekil vermiştir. O tarihe kadar kendi milli kiliselerine bağlı olan Ermeniler, Protestan, Katolik gibi yeni mezhep grupları oluşturmaya başlamışlardır.<sup>361</sup>

1915 öncesinde dünyaya belli ölçüde yayılmış bir cemaat olan Ermeniler, 1.dünya savaşı ve tehcir nedeniyle Kafkasya, Ortadoğu bir kısmı da Batılı ülkelere gitmişlerdir. Ancak 1930'larla başlayan ve İkinci dünya savaşı ve sonrasında gelişen olaylar, 1970'li yıllarda Kıbrıs, Mısır ve Lübnan gibi ülkelerdeki iç çatışmalar ve karışıklıklar ile birçok göç dalgası meydana gelmiştir. Sovyetler birliğinin dağılması ise Ermenileri yeniden batıya göç etmelerine neden olmuştur.<sup>362</sup>

17. yüzyılın başlarında dünyanın değişik bölgelerinden gelen Ermeniler bir araya gelerek ABD'de, Ermeni toplumunu oluşturmaya başlamıştır. “Bugün 1.5 milyon Ermeni'nin ABD'de yaşadığı diaspora tarafından belirtilmektedir. Diasporadaki verilere göre, dünyada yaklaşık 10 milyon Ermeni yaşamaktadır. En çok Ermeni nüfusu

---

<sup>360</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s. 185-186.

<sup>361</sup> a.g.e., s. 186.

<sup>362</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.193.

Amerika'da 1,5 milyon, (Avrupada ise) Fransa'da 450 bin, Rusya'da 2.250.000 bin Ermeni yaşadığı belirtilmektedir.”<sup>363</sup>

Bu ortamda yeni gelinen ülke kültürleri karşısında savunmasız kalan Ermeniler arasında en önemli tehlike olarak, asimilasyon tehlikesi açıkça görülmeye başlamıştır ve bundan en büyük rahatsızlığı, varlığını bu insanlara bağlayan Ermeni milliyetçi ve komünist partileri Kilise duymuştur. Hatta Hrant Dink'e göre “Kilise diasporaya dağılmış Ermenilerin tekrar bir araya gelebilmelerini sağlayan Ermenilerin yegâne kalesi olmuştur. İşte bu sorun karşısında 1915 olayları ve soykırım iddiaları kilit bir rol oynamıştır. Kilise ve aşırı grupların organizasyonu sonucunda tüm diaspora Ermenileri Türkler' in 1915 yılında Ermenileri yok etmeye çalıştıkları ve halende fırsatını bulmaları halinde bu amaçlarını gerçekleştirebilecekleri yönünde ikna edilmişlerdir.”<sup>364</sup>

İlk olarak 19.yüzyılın son çeyreğinde başlayarak Osmanlı devleti bünyesinde Ermeni davası için kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (*Taşnaksutyun-Taşnak Partisi*), Ermeni Liberal Demokrat Partisi (*Ramgavar*) ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (*Hınçak*) 1921 yılından sonra diasporada örgütlenen partiler oldular. Diasporada Ermenilerin bilinçlenmesinde ve örgütlenmesinde önemli yer tutan diaspora partileri Ermenilerle ilgili her şeyi Ermeni Davası (*Hay Tad*) kapsamında ele almaktaydı ve 1965 sonrası Ermeni Davası için soykırımın tanınması en önemli olgu halini almıştı.<sup>365</sup>

Değişik nedenlerle ve değişik göç dalgalarıyla diasporaya gelen Ermeniler önyargı, ekonomik sıkıntılar, kültürel uyum sorunları ve dil sorunu gibi sorunlarla yüz yüze kaldılar. Bu nedenle Ermeni diasporası 1915 tehcirinden sonraki otuz yıl boyunca göç edenlerin sorunlarını çözmekle gündemini meşgul etti.

Diasporadaki Ermenilerin nüfusu ne olursa olsun çok iyi bir örgütlenme düzeyine sahip oldukları, Ermeni kuruluşlarının çeşitliliğinden (kültürel, eğitim, dini

---

<sup>363</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz. *Armenia Diaspora*, <http://www.armeniadiaspora.com/population.html> (t.y.), (5 Ocak 2012).

<sup>364</sup> a.g.e., s.192.

<sup>365</sup> Soner Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, İdris Bal ve Mustafa Çufalı (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde (569-589), 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, s.576.

vb.) ve bugün sayıları bini aşan kuruluşlardan anlaşılmaktadır.<sup>366</sup> Diasporada yaşayan Ermenilerin Türkiye aleyhine yürüttüğü faaliyetleri ise üç başlık altında toplanabilir.<sup>367</sup>

- Ermeni Birliğini sağlayıcı hedeflere yönelik faaliyetler. Bunlar arasında anıtlar yapma, dinsel ve kültürel faaliyetler.
- Ermeni davası konusunda uluslararası kamuoyu oluşturmaya yönelik faaliyetler. Uluslararası yayınlar, deklarasyonlar, konferanslar vb.
- Uluslararası örgütler ve devletler nezdinde Ermeniler lehinde yürütülen faaliyetler. Özellikle devletlerin parlamentolarında ve uluslararası örgütlerin genel kurullarında Ermenilerin sözde soykırım hakkındaki kararları kabul ettirme girişimleri.

Ermeni Davasını dünya kamuoyuna duyurmak için iki yol benimsenmiştir. İlk olarak 19. Yüzyıl sonlarında kurulan örgütler aracılığıyla (Taşnak ve Hınçak) suikast ve terör yöntemini kullanarak ilk olarak dünyadaki Ermenileri daha sonra ise uluslararası kamuoyunu etkilemeye yolunu seçmişlerdir: “20.yüzyılın ilk çeyreğinde Sultan Abdülhamid’e suikast girişimi (1905), 1.Dünya Savaşı boyunca Ermeni komitecilerin terör eylemleri ile başlamıştır.

Eski Sadrazam Talat Paşa Berlin’de (15 Mart 1921), Said Halim Paşa Roma’da (6 Aralık 1921) ve Cemal Azmi Bey (İttihat ve Terakki’nin eski başkanlarından) ile Bahaeedin Şakir Bey (Trabzon Valisi) Berlin’de (17 Nisan 1922),<sup>368</sup> Bahriye Nazırı Cemal Paşa iki yaveriyle birlikte Tiflis’te Ermeni suikastçılar tarafından vurularak öldürülmüştür. Suikastçıların hepsi ceza almadığı gibi Ermeniler tarafından “Ermeni Ulusal Kahramanı” ilan edilmiştir. Aynı şekilde (Lozan’da) İsmet Paşa’ya ve Atatürk’e de suikast girişimi yapılmak istendiye de, gerekli önlemler alınarak çabalar sonuçsuz kalmıştır”<sup>369</sup>.

Uluslararası nitelikteki ikinci kuşak Ermeni terör faaliyetleri 1973 yılında Ermenistan’ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu-ASALA (*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia*) terör örgütü ile kendini yeniden göstermeye başlamıştır.

<sup>366</sup> Daha Ayrıntılı bilgi için bkz. Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.576-584.

<sup>367</sup> Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.583.

<sup>368</sup> Bilal Şimşir, **Ermeni Meselesi: 1774-2005**, 5.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009, s.189-190.

<sup>369</sup> a.g.e., s.200.

Türk diplomatları ve temsilciliklerine yönelik sabotaj, suikast ve saldırı biçimindeki terör faaliyetlerinin çoğu Ermeni diasporasının etkin olduğu ülkelerde gerçekleştirildi.<sup>370</sup> Türk Diplomatlarımız ve ya temsilcilerimiz, Ermeni teröristler tarafından, Amerika kıtasında Santa Barbara, Los Angeles, Boston, ve Ottawa şehirlerinde, Avrupa’da; Viyana, Paris, Lyon, Marsilya, Roma, Brüksel, Lahey, Madrid, Lizbon, Atina, Kopenhag, Cenevre, Belgrad ve Burgaz’da saldırıya uğrayarak öldürülmüşlerdir.<sup>371</sup> 1986 yılına kadar süren saldırılarda 42 Türk diplomat ile 6 yabancı katledildi, 15 Türk ve 66 yabancı uyruklu kişide yaralandı.<sup>372</sup>

Terör eylemleri sonucu, Ermeniler ve Ermeni davasını dünyaya tanıtmaya çabasının ardından misyonu tamamlaması sonucu diaspora Ermenilerini terörden farklı propaganda yöntemlerini değiştirmeye yöneltti. Artık sırada diğer ülkelerin Ermeni soykırımını resmen kabul etmeleri vardı. Diaspora Ermenileri soykırımın tanınması sağlama stratejilerinin gereği olarak, yaşadıkları ülkelerde basın yayın organlarıyla, ya da sinema, konferans, internet vb. propaganda yöntemlerinin yanı sıra lobi faaliyetleriyle başta yaşadıkları ülkelerin parlamentolarında ve diğer ülkelerde sözde soykırım kararının onaylanması süreci başlamıştır.

Diasporadaki Ermenilerin lobi<sup>373</sup> faaliyetleri kapsamında Ermeniler Ermenistan konusunda yaşadıkları toplumun bilgilendirilmesini sağlama, Ermenistan’ın ekonomik, teknik ve insani yardım sağlanması, Karabağ sorununun Ermenilerin lehine sonuçlanması, Türkiye ve Azerbaycan’a baskı ve yaptırım uygulanması ve en önemlisi sözde soykırımın devletler nezdinde resmen tanınması ve sonrasında istenecek talepler yer almaktadır.<sup>374</sup>

Bugün ABD’de iki önemli Ermeni lobisi bulunmaktadır. İlki “Amerika Ermeni Asamblesi (*Armenia Assembly of America-AAA*)” ve “Amerika Ermeni Milli Komitesi

---

<sup>370</sup> Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.584.

<sup>371</sup> Şimşir, s.92.

<sup>372</sup> Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.584.

<sup>373</sup> Lobcilik genel bir tanımla; bir grup ya da topluluk adına hareket ederek hükümet kararlarını etkilemek gayesiyle planlanan, vatandaşla ve karar vericiler arasında kurulmaya çalışılan bir tür iletişimidir.

<sup>374</sup> Karagül, “20.Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri”, s.585.

(*Armenian National Committee of America-ANCA*)’dir. Genel olarak politik konularda hemfikir olmalarına rağmen birbirleriyle rekabet halinde olan lobi kuruluşlarıdır.<sup>375</sup>

AAA’nın öncelikli amacı (sözde) soykırımın uluslararası platformda tanınmasını sağlamak, insan hakları ve Amerikalı Ermeni toplumunun demokrasiye katılımı vb. görevleri üstlenmektedir. AAA daha çok Amerikalı Ermenilerin mesleki alanlarda görev yapanlara ve işadamlarına yönelmiştir. Ayrıca soykırımın dünya kamuoyu nezdinde kabul edilmesi ve konuyla ilgili araştırmalar yapması için 1997 yılında Ermeni Milli Enstitüsü’nü kurmuştur. Bunlara ilave olarak, BM’ le ilgili konularda çalışmalar yürütmesi için New York’ta bir şubesi vardır. ANCA ise daha fazla yerel örgütlenmeye sahip olup her bölgedeki Ermeni’nin kendi bölgesindeki ANCA şubesiyle irtibata geçmesini ve sorunlarını böylelikle gidermesini öngören, tabana kadar inen (*grass-roots*) bir politik kurum olarak kendini tanıtmaktadır. ANCA, Rum lobisi ve yeni şekillenmeye başlayan Kürt lobisi gibi gruplarla ittifak halindedir.<sup>376</sup>

Sözde Ermeni Soykırımının tanınması için uzun vadeli belirledikleri strateji ise (İngilizce “R” harfi ile) “4 T” Planı şöyle sıralanmaktadır.<sup>377</sup>

- “Tekrar Canlanmak” (*Resurrection*): 1973 yılında başlayan Ermeni terör davasıdır. Bu yüzden çok sayıda Türk Diplomat öldürülmüştür. Bununla Militanlar Ermeni milliyetçiliğini canlandırmayı amaçladılar.
- “Tanınma”(*Recognition*): “Ermeni Soykırımının” ülkelere tanınmasını sağlamak.
- “Tazminat” (*Restitution*): Maddi ve Manevi kayıpları için Türkiye’den tazminat istemek.
- “Toprak” (*Repatriation*): Bu kampanya sonunda Doğu Anadolu üzerinde toprak talepleri vardır. Bu iddiaların çeşitli ülkeler veya ülke parlamentoları tarafından desteklenerek hayata geçirilmesi için çalışmaktadırlar.

---

<sup>375</sup> Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, 2. Basım, Ankara: Lalezar Kitabevi, 2007, s.178.

<sup>376</sup> Kantarcı, “Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi”, s.188-189.

<sup>377</sup> a.g.e., s.196.

Her iki kuruluştaki birtakım farklı çalışma yöntemleri ya da çekişmelerde olsa, her iki lobinin de ortak talepleri ve çalıştıkları konular şunlardır.<sup>378</sup>

- Her iki kuruluş da ABD yönetiminin (sözde) soykırımı kabul etmesine yönelik çalışmalar sürdürmektedir.
- Her ikisi de ABD yönetiminin Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımasını istemektedirler.
- Her iki grupta Azerbaycan'a ABD yardımını bloke eden Bağımsızlığı Destekle Kanununun 907.maddesinin (Section 907 of the Freedom Support Act) sürdürülmesi için yoğun çaba sarf etmektedir.
- Her iki grupta Ermenistan'a ABD yardımı için lobi faaliyetleri sürdürmektedir.
- Her iki kuruluştaki Türkiye'ye silah satışının engellenmesi için kongre içerisinde faaliyetler yürütmektedir.

ABD'nin süper güç olma özelliği nedeniyle radikal milliyetçi Ermenilerin, Türkiye'yi dize getirme hedefinde ABD'nin yeri önemlidir. Bu nedenle Amerikan Kongresince kabul edilecek bir soykırımın Türkiye'ye ve diğer ülkelere daha kolay kabul edileceği varsayımı bunda etkili olmaktadır. 1980'lerden bu yana birçok soykırım tasarısını Amerikan kongreye getirmeye çalışan lobi kuruluşları, ilk olarak 1984'te 24 Nisan gününün "İnsanın İnsana Gayri İnsani Davranış Günü" (*Mans's Inhumanity to Man Day*) olarak anılmasını Temsilciler Meclisinde sözlü oylama sonucu, daha sonrada Senato Dış İlişkiler Komitesince kabul ettirmeyi başardılar. Tasarı 24 Nisan'ı "soykırım günü" saymakta, Anadolu topraklarını da "2500 yıllık Ermeni Vatanı" olarak tabir edilmekteydi.<sup>379</sup>

Bu süreçten sonrada Temsilciler Meclisine sunulan Ermeni Tasarıları; 1985'te (192 Sayılı), 1987 (132 Sayılı), Kansas Senatörü Robert Dole sunduğu Ermeni tasarı reddedilmiştir. 2000 yılındaki 398 sayılı tasarı ise Uluslararası İlişkiler Komitesince Temsilciler Meclisine havale edildiyse de Amerikan Başkanı Clinton ulusal güvenlik kaygıları nedeniyle Temsilciler Meclisi Başkanı Hastert tasarımı geri çekmesini istemesiyle tasarı meclis gündemine gelmemiştir. Aynı şekilde 2010 yılında 252 Sayılı

<sup>378</sup> a.g.e., s.192.

<sup>379</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.84.



Ermeni soykırımı tasarısı Dış İlişkiler Komitesince kabul edilerek, Temsilciler Meclisine gönderilmiş, ancak genel kurulda gerekli çoğunluk bulunamayınca gündeme gelememişti.<sup>380</sup>

Ancak geçen bu sürelerde 24 Nisan günü soykırımı uğrayan Ermenileri Anma Günü olarak anılmış, Ermeni tezini destekleyen üyeler tarafından kongrede konuşmalar yapılmıştır. Konuşmalardaki terminoloji; Ermeni azınlığı yerine Hristiyan Ermeni Azınlığı, Osmanlı Türk İmparatorluğu, 20.yüzyılın ilk soykırımı, Ermenilerin, Dağlık Karabağ savaşı da dâhil olmak üzere suçsuz, masum oluşları, inkâr etmenin yeniden öldürmek olduğu ve Türkiye'nin AB'ye alınmasının koşulu olarak soykırımı kabul etmesi vurgulanmıştır.<sup>381</sup> Ermeni lobileri yalnızca Amerika'da etkili olmayıp, başta Avrupa olmak üzere birçok ülkede etkili olarak, soykırım kararının tanınmasını bu ülkelere tanınmasını sağladılar. Bu ülkeler çalışmanın ek kısmında verilmiştir.

Bu süreçte Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin normalleşmesi için imzalanan protokoller' de diaspora Ermenileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle protokollerde yer alan Tarihi alt Komisyon kurulması fikri, soykırımın tartışılması anlamındaydı ki bu konu, diaspora tarafından tartışılmaya açılmayacak konuydu. soykırımın tartışılması, diaspora Ermenilerinin var olma sebebiydi ve bunu bir anlamda ortadan kaldırmaktaydı. Aynı şekilde Türkiye'nin soykırımı tanımdan-ön koşul olmaksızın Ermenistan'ın ilişkileri başlatacak olması da diaspora için sorundu. Bu Ermenistan'ın “*Hay Dat*” davasında diasporayı yalnız bırakması ve yoluna devam etmesi anlamını taşımaktaydı.

Ermeni Diasporası-Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA), yaptığı açıklamada; “Türkiye'nin 1915 olaylarını soykırım olarak kabul etmemesi durumunda iki ülke arasındaki ilişkilerin hiçbir zaman yeterli düzeyde iyileşmeyeceğini, Türk hükümeti, bu konuda tarih komisyonu kurulması yönündeki tezini şimdiden gerçekleri yanlış aksettirmek için kullanmaya başladığı belirtildi. Başkan Obama yönetimi, bu protokolü Ermenistan'a imzalamaya zorlayarak Ermenistan'ı çok güç durumda bırakmıştır.” Açıklamada ayrıca Ermeni diasporasının bu anlaşmaya temelinden ve

<sup>380</sup> Barış Ornarlı, “Ermeni Tasarısı Belirsizliğini Koruyor”, *Voanews*, 22 Aralık 2010, <http://www.voanews.com/turkish/news/Ermeni-Tasars-Belirsizliini-Koruyor-112279394.html> (23 Eylül 2011).

<sup>381</sup> Kantarcı, “ABD’de Ermeniler ve Ermeni Lobisi”, s.352-353.

başından beri karşı olduğu belirtildi ve ‘bu tek yönlü anlaşma Ermenistan’ın ulusal güvenliğini doğrudan tehdit ediyor, Ermeni halkının haklarını elinden alıyor ve Ermenileri küçük düşürüyor’ denildi.<sup>382</sup>

Ermenilerin Kudüs temsilcisi Avagia’nın “bizim için 24 Nisan ile 10 Ekim matem günüdür. Çünkü bugün tarihi topraklarımızı kaybettik. Soykırımın tanınması meselesi de toz oldu” ifadesi diasporanın protokollere bakışını ortaya koyuyor. 10 Ekim protokolü ile tarihte yaşanan trajedilerin bir tarih komisyonunun incelemesine havale edilecek olması diaspora için adeta inanan birinin kutsal kitabının sorgulamaya açılması anlamına gelmektedir.<sup>383</sup> Türk-Ermeni protokolü ile ilgili “protokolün Ermenistan ile diaspora arasındaki ilişkileri parçaladığını” ifade eden İsveç’teki Ermeni Federasyonu Başkanı Avadiyan kendilerinin atacağı ilk adımın “Ermenistan’ı finanse etmeyi durdurmak” olacağını bildirmiştir.<sup>384</sup>

Sonuçta görüldüğü üzere Diaspora Ermenileri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Diasporanın Ermenistan’a olan yardımları göz önüne alınırsa, Amerika’daki faaliyetleri sonucu en çok yardım alan ikinci ülke olması ve *Hayastan All-Armenian Fund* son on yılda 120 milyon dolar yardımın gerçekleştiğini belirmesi<sup>385</sup> diasporanın Ermenistan açısından maddi ve manevi anlamda önemli bir unsur olduğu gözükmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dönem incelendiğinde Ermeni sorunun Türk dış ilişkilerinde etkili olduğu ve Türkiye’nin diğer devletler ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır. Fransa, İsviçre ve Kanada ulusal meclisleri Ermeni soykırım iddialarını Türkiye’nin tüm itirazlarına rağmen kabul etmişlerdir. Eyalet ve yerel düzeyde çok sayıda meclis ve kurul da Ermeni iddialarını destek veren karar almıştır. Bu kararların ardından Türkiye’nin resmi ve kamuoyu tepkileri ilişkilerde ciddi

---

<sup>382</sup> “*Tarihi Protokol İmzalandı, Diaspora Beyaz Saray’ı Suçluyor*”, (t.y.) <http://turkishreporter.com/headlines/158-tarihi-protokol-mzaland-diaspora-beyaz-saray-suclad.html> (26 Kasım 2011).

<sup>383</sup> İhsan Bal, “Zürih’te Protokol, Ermeni Diasporası’nda Öfke” *Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK*, 30 Aralık 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1116> (25 Kasım 2011).

<sup>384</sup> a.g.m.

<sup>385</sup> *Armenian Fund*, [http://www.armenianfund.org/about\\_us/history.php](http://www.armenianfund.org/about_us/history.php) (20 Eylül 2011).

aksamalara yol açmış, taraflar arasındaki ekonomik ilişkiler dahi alınan kararlardan etkilenmiştir.<sup>386</sup>

Türkiye'nin Amerika ve Avrupa'da Ermeni lobi faaliyetleri karşısında ani, dağınık, kalıcı olmayan ya da meseleyi önemsememe veya küçümseme, organize olamaması en büyük sorundur. Türkiye'nin, Ermeni sorununda çok geciktiği, Ermenilerin şu ana kadar büyük bir literatür oluşturduğu ve özellikle batı dünyasında Türklere karşı çok kötü bir imaj oluşturarak, diğer ülkelerle olan ilişkilerine zarar verdiği doğrudur. Türkiye'nin, Ermeni lobilerini dengeleyebilmek için çok uzun bir zamana ihtiyacı vardır.<sup>387</sup>

Bu konuda hem Türkiye'nin Batı ülkelerinde yaşayan vatandaşlarını organize ederek veya bu konuda organize olunması için bilinçlendirerek ve en önemlisi gerekli maddi yardımı sağlayarak, soykırım tasarılarına karşı etkili olmasını sağlayabilir. Aksi takdirde yalnızca tasarımlarla gündeme alınan soykırım konusu karşısında, anlık kararlar sonuca varılmadığı görülmektedir.

Özellikle Ermeni "Soykırım"ının yüzüncü yılı olan 2015 tarihi, Ermeni Diasporası tarafından "hedef yıl" olarak belirleyip, önümüzdeki dört senelik süreç içinde sözde soykırımı dünyaya kabul ettirmeyi hedeflemişlerdir. Ermenistan Devleti'nden gelecek yardımlar ile de öne sürdükleri iddiaları 2015 yılına kadar güçlü bir şekilde duyurma amacını benimsemişlerdir. Bu süreçte yukarıda da belirtildiği gibi Türk diasporasına ve yurtdışında yaşayan Türk toplumuna önemli görevler düştüğü<sup>388</sup> gibi Türkiye'nin de lobi faaliyetleri aracılığıyla (maddi ve manevi destekleyerek) belirli bir program çerçevesinde hareket ederek daha aktif olması gerekmektedir.

---

<sup>386</sup> Laçiner, "Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası", s.555.

<sup>387</sup> a.g.e., s.559.

<sup>388</sup> Ahmet Cemal Ertürk, "Ermeni Diasporası'nın 2015 Yılı Hedefi Doğrultusunda İzlediği Politikalar" *Bilgesam*, 27 Nisan 2011, [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1026:ermenidiasporasnn-2015-yl-hedefi-dorultusunda-zledii-politikalar&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1026:ermenidiasporasnn-2015-yl-hedefi-dorultusunda-zledii-politikalar&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (24 Eylül 2011).

### 5.2.3 Büyük Ermenistan İdeali ve Dağlık Karabağ Sorunu

1917 Bolşevik İhtilali üzerine Rus İmparatorluğu çözülmüş ve 1918 yılında Güney Kafkasya’da Türkiye’ye komşu üç bağımsız ülke tarih sahnesine çıkmıştı: Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan. Ermenistan, bağımsızlığını ilan eder etmez büyük Ermenistan kurma emeliyle Ermeniler, Türkiye’ye karşı yayılma politikası izlemeye ve Türk topraklarını işgal etmeye başlamıştı.<sup>389</sup>

30 Ekim 1918’de imzalanan ve ertesi gün yürürlüğe giren Mondros Mütarekesi üzerine büyük Ermenistan emeli yeniden körüklendi. Çünkü bu antlaşma, Kafkaslar’ da bulunan Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesi hükmüne bağlandı. Yani Türk askeri, Kars, Ardahan, Batum sancaklarını da boşaltacaktı. Mütareke antlaşmasının 24. Maddesiyle İtilaf devletleri altı vilayetten; Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz (Elazığ) ve Sivas’tan, Ermenistan şeklinde söz etmeye başlamışlardı. Zaten bu altı vilayetin itilaf devletleri tarafından işgal edilebileceği kabul edilmişti.<sup>390</sup> Bazı Ermeni gruplar Kilikya’nın da Ermenistan topraklarına katılmasının şart olduğunu savunmaktaydı.<sup>391</sup>

18 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı hükümeti geri dönüş kararnameyi yayınlarken, Ermenilerin sürgün öncesi yerlerine dönmeye davet etmesi, Ermenileri işini kolaylaştıracak mahiyette bir gelişmeydi. Ermenilerde bu durumu lehlerinde kullanmak ve Paris görüşmelerinde daha kuvvetli bir pozisyonda olmak için geri dönüşü organize ettiler.<sup>392</sup>

Öte yandan ABD savaş boyunca Ermenilere verdiği destek ve Ermeni diasporasının kamuoyu oluşturma çalışmalarının etkisiyle, Ermenistan’ın kurulmasını konusuna daha sıcak bakmaktaydı. A.B.D. Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918’de 14 maddelik bir bildiri yayınladı. “On Dört Madde” olarak da anılan bu on dört ilke, ABD'nin I. Dünya Savaşı’ndan sonra kurulmasını istediği dünya düzenine ilişkin görüşlerini de ifade eder. Bu bildirin 12. maddesi doğrudan Türkiye’yi konu almaktadır: “Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk olan kısımlarına güvenilir bir

---

<sup>389</sup> Şimşir, s.178.

<sup>390</sup> Şimşir, s.178.

<sup>391</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.115.

<sup>392</sup> a.g.e., s.115.

egemenlik sağlanmalı, fakat halen Türk yönetimi altında bulunan öteki milliyetlere, her türlü kuşkudan uzak bir yaşama güvenliği ve kesinlikle engelsiz bir kendi kendilerine gelişme imkânı verilmelidir...”<sup>393</sup> Amerika Başkanı Wilson bağımsızlıktan söz ederken, İngiltere Ermenilere karşı yükümlülüklerini kurtulmak için istedikleri vilayetleri hatta tüm Anadolu’nun Amerikan mandasına altına alınmasının önermekteydi. Rusya’da Kars ve Erivan merkezli kurulacak devlete bağımsızlık verilmesini talep etti.<sup>394</sup> Wilson Bağımsız Ermenistan haritası ek kısımda 172. Sayfadadır.

Paris Barış Konferansında iki Ermeni heyeti bulunmaktaydı. Bunlardan biri İtilaf Devletlerince resmen tanınan Bogos Nubar Paşa’nın bulunduğu Millî Ermeni Heyeti idi. Bu heyet Türk Ermenileriyle dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermenileri temsil ediyordu. Diğer heyet ise Avetis Ahoranyan başkanlığındaki 30 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Ermenistan Cumhuriyet’ini temsil ediyordu. Aynı konferansta söz alan Millî Ermeni Heyeti Bogos Nubar, Ermenilerin İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerini kabul ederek daha fazla haklar elde etmek için açıklamalarda bulunmuştur. Konuşmasında;

“Kafkasya’daki Rus ordularında görev yapan 150.000 Ermeni bir yana, Antranik, Nazarbekof ve ötekilerin komutasındaki 50.000 Ermeni gönüllüsü Bağlaşıkların savı için dört yıl süre ile savaşmakla kalmamış, Rusya yıkıldıktan sonra, anlaşma imzalanıncaya kadar Kafkasya’da Türklerin ilerlemesini durduran tek mukavemet gücünü oluşturmuştu.” Diyerek İtilaf devletlerine yaptıkları destekten bahsediyor ve Ermenistan Devletinin kurulmasını istiyordu.<sup>395</sup> Bu destekle Paris’te bulunan “*American Committee for the Independence of Armenia*” adlı Ermeni diasporası, İngiltere’nin de yardımıyla Paris konferansına Amerikan delegasyonunun teklifi olarak, altı vilayet ile birlikte Trabzon ve Adana’yı da içine alan Ermeni devleti kurulmasını içeren öneri sundu.<sup>396</sup>

Amerikan başkanı Wilson bunun için Anadolu’ya Tümgeneral James G. Harbord başkanlığında araştırma komisyonu göndererek, Ermeni planlarının

---

<sup>393</sup> Ali Yayla, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ders Notları, İstanbul Teknik Üniversitesi, (t.y.) <http://web.itu.edu.tr/~yayla/atailke.pdf> (5 Ocak 2012), s.25.

<sup>394</sup> Hikmet Özdemir ve Diğerleri s.116.

<sup>395</sup> Süleyman Beyoğlu, s.126.

<sup>396</sup> Hikmet Özdemir ve Diğerleri s.116.

olabilirliğini araştırdı. 1919 Ekim tarihine yayımlanan raporda, tartışma konusu olan vilayetlerde Ermenilerin nüfus çoğunluğuna sahip olmadığını<sup>397</sup> belirtti. Paris Konferansına büyük umutlarla gelen Ermeniler, görüşmelerde hayal kırıklığına uğradılar çünkü görüşmeler sonucunda ancak Rusya, Ermeniler için bağımsız bir devlet kurulması için tavsiyesinde bulundu.<sup>398</sup> İtilaf devletleri delegasyonları ve hükümetleri bağımsız Ermenistan devletinin kurulması için yeterli nüfusun özellikle Anadolu'da bulunmadığını görerek, bu yüzden sadece Rusya Ermenistan'ı taleplerine olumlu baktılar.

Bolşevik İhtilalinden sonra İngiltere desteğiyle hareket eden Ermeniler altı vilayet dâhil, (Taşnak çetesi) “Kars, Sarıkamış, Erivan, Ahilkelek (Akhalkerek) ve Kağızman'daki Müslüman köylerinin çoğu Ermenilerce yakılıp yıkılmıştı.<sup>399</sup> Aynı saldırıları 1919 yılında Nahcivan, Bakü ve Erivan'da da devam edilecekti. Bu saldırılar Ankara hükümetinin 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa komutasındaki ordunun 1920'de Ermeni yayılmacılığına son vermesine kadar, 2 Aralık 1920'de Ermenilerle imzalanacak olan Gümrü Antlaşması'na kadar sürecektir.

Bu arada İtilaf devletleri ise, San-Remo toplantısında barış anlaşması metni kesinleştirdikten sonra Osmanlı Devleti temsilcileri ile 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Anlaşması imzalayarak,<sup>400</sup> Ermenilere Osmanlı sınırları içerisinde bir devlet kurma hakkı vermişlerdi. Antlaşmanın 88, 89, 90 ve 91'inci maddelerine göre Doğuda Van, Muş, Bitlis ve Erzincan'dan başlayıp Trabzon'a kadar uzanan bölge Ermenilere tahsis edilmişti.<sup>401</sup>

---

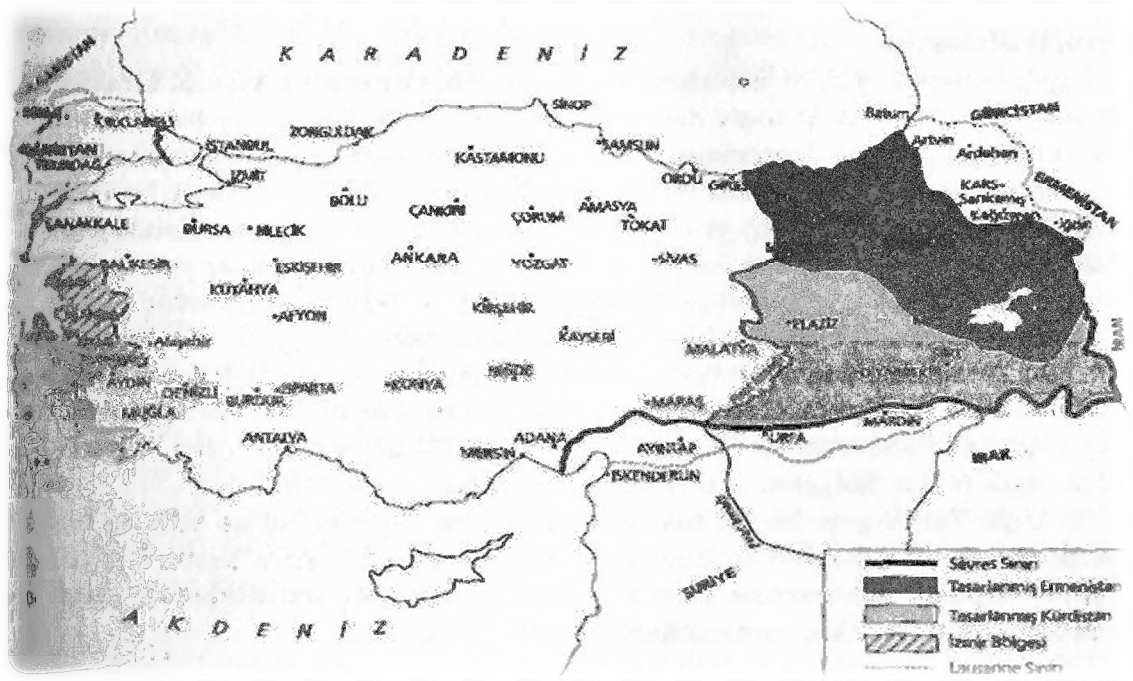
<sup>397</sup> Ayrıca Kafkasya'ya da dâhil tüm Türkiye'yi içine alacak Amerikan mandası söz konusuydu. Ancak proje Wilson'un desteğini almadı.

<sup>398</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.117.

<sup>399</sup> McCarthy, s. 245-247.

<sup>400</sup> Süleyman Beyoğlu, s.128-129.

<sup>401</sup> Mustafa Sıtkı Bilgin, “Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti”, (t.y.), [http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/10-Mustafa\\_Sitki\\_Bilgin.pdf](http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/10-Mustafa_Sitki_Bilgin.pdf) (17 Eylül 2011), s.7.



**Harita 8:** Sevr Antlaşmasında Tasarlanmış Ermenistan Devleti Sınırları

**Kaynak:** Baskın Oran, “Sevres Barış Antlaşması”, Baskın Oran (Ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar** içinde (123-138), 1.Cilt. 11. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.127.

Ancak, Ankara Hükümeti’nin Sevr Antlaşmasını tanımaması sebebiyle, Ermenilerin kendilerine tahsis edilen yerleri almak için taarruza geçmeleri üzerine Kazım Karabekir Paşa 1918 yılında Erivan’da kurulmuş olan Ermenistan devletinin ordusunu ağır yenilgiye uğratarak Sarıkamış, Kars ve Gümrü şehirlerini kurtarmıştı. 2 Aralık 1920’de yapılan “Gümrü Antlaşması”<sup>402</sup> ile Ermenistan, “Misak-ı Millinin” doğu sınırlarını tanıyarak, başta Sevr Antlaşmasının da geçersiz olduğunu ilan etmişti.<sup>403</sup>

Fakat anlaşmadan bir gün sonra, Ermeni toprakları, Rus Kızıl Ordusu’nun işgaline uğramış ve Erivan’da Sovyet Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti kurulmuştur. Bu nedenle, Gümrü antlaşması onaylanamamıştır. Bunun yerine 16 Mart 1921’de Sovyet

<sup>402</sup> Gümrü Antlaşması TBMM Hükümeti’nin yapmış olduğu ilk antlaşmadır. TBMM Hükümeti Şark Cephesi’ndeki savaşı sona erdirerek, bu cephedeki kuvvetlerini diğer cephelere kaydırabilme imkânını bulmuştur.

<sup>403</sup> Bilgin, s.7.

Rusya ile Moskova’da bir antlaşması yapılarak, Gümrü antlaşmasıyla belirlenmiş olan, Kars ve Ardahan Türkiye’de, Batum ise Sovyet Gürcistan Cumhuriyetine kalmıştır (madde 1 ve 2). 13 Ekim 1921’de de Kars’ta Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır. Moskova ve Kars Antlaşmalarının en önemli özelliği Türkiye’nin doğu sınırı başta Sovyet Rusya ve diğer üç Güney Kafkasya cumhuriyetleri tarafından kabul edilmiş, Nahcivan bölgesi Azerbaycan’a devredilirken, bu toprağın asla başka bir ülkenin eline geçmemesi şartı konulmuş bu şart hem Gümrü hem de Moskova antlaşmasına geçirilmiştir.<sup>404</sup>

İstiklâl Harbi, kazanılan başarılar sonucu 11 Ekim 1922’de Mudanya Mütarekesi ile noktalanmış, artık kalıcı barış için çalışmalara başlanmıştır. Ermenilerle ilgili olarak Mudanya Mütarekesi’ne herhangi bir madde konmamıştır. Lozan Barış Konferansı’na davet edilen TBMM heyetine bütün hükümet üyelerinin imzasını taşıyan 14 maddelik genel talimat verilmiştir. Talimatın ilk maddesi Ermeniler ilgiliydi ve aynen şöyle kaleme alınmıştı. “Şark Hududu: Lozan Konferansında Ermeni yurdu söz konusu olamaz. Olursa müzakereler kesilir.”<sup>405</sup> Denilerek, Misak-ı Milliden taviz verilmeyeceği konferansa gidilmeden belirtilmişti.

Ermenilerin son bir umudu ise İtilaf Devletleri ile yeni Türk devletinin sorunların konuşulacağı, Lozan Barış Konferansı olmuştur. Çeşitli Ermeni temsilci ve partileri İtilaf Devletleri’nin kendilerine söz vermelerine de güvenerek amaçlarını gerçekleştirmek ümit ve emeliyle İsviçre’nin Lozan şehrine gitmişlerdi.<sup>406</sup> Aharonyan ve Hadisyan öncülüğünde *Ermeni Cumhuriyeti Heyeti* adı ile kurulmuş ve Ermeni Cumhuriyeti’ni temsil eden heyetin, diğer yandan da Noradunkyan ve Leon Paşalıyan liderliğinde Ermeni Millî Heyeti adında daha ziyade Taşnak Komitelerinin etkisiyle kurulmuş heyetin birlikte hareket ederek, Doğu Anadolu’da bir yurt davalarını, Lozan Konferansı’nda savunmak istemekteydiler.<sup>407</sup>

Ermeni konusu, Lozan Konferansı’nın 13-14-15-16-23-26-Aralık 1922 ve 6-9 Ocak 1923 tarihli oturumlarında azınlıkların korunmasına dair görüşmeler bağlamında

---

<sup>404</sup> Şimşir, s.185-186.

<sup>405</sup> a.g.e., s.186.

<sup>406</sup> Bilgin, s.7.

<sup>407</sup> Süleyman Beyoğlu, s.130-131.



gündeme geldi.<sup>408</sup> Lord Curzon açılış konuşmasında “Ermenilerle ilgili olarak; büyük sayıda nüfusun yer değiştirmesinden dolayı, Sovyet Cumhuriyeti olan Erivan’da daha fazla nüfus kabul edemeyecek durumda bulunan 1.250.000 Ermeni’nin olduğunu, Doğu Anadolu’da çok sayıda Ermeni’nin katledildiğini ve buna takiben Türkiye’nin kuzeydoğu veya güneydoğu illerinde Ermenilere istedikleri toprakları vermesini” dile getirmiştir.

İsmet Paşa bu konuşmaya cevaben açıkça Türkiye’nin net tavrını şöyle belirtmiştir;

“Türkiye’de kalmak isteyen Ermenilerin Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşamaya devam edeceklerini, Türkiye’nin ne doğuda ne de Kilikya’da bir karış toprağının Ermenilere verilemeyeceğini bununla birlikte, Ermenilerin Anadolu’daki nüfuslarının hiçbir zaman Curzon’un söylediği gibi 3.000.000 olmadığını, İngiliz kaynaklarını da kullanarak Ermenilerin 1.500.000’den fazla olamayacağını ve Dünya Savaşı sırasında 2.500.000 Müslümanın savaşın kurbanı olduğunu vurgulamıştır.”<sup>409</sup>

Konferansa katılan her dört büyük devlet, Fransa, İngiltere, ABD ve İtalya, azınlık hakları çerçevesinde Türkiye’nin doğu veya güney bölgesinde bir Ermeni yurdu kurulması amacıyla hareket etmekteydi. Hatta Curzon konferansın toplanmasının en temel amaçlarından birinin de bu sorunun halledilmesi olduğunu konuşmasında açıklamaktan çekinmemişti.<sup>410</sup> Lozan’daki Ermeni sorunu, Batılı devletlerin yeni Türk devleti üzerinde uluslararası bir baskı oluşturmaları yolunda bir başlangıç teşkil ederken, Türk devleti için de Misak-ı Millî konusunda tavizsiz ve kararlılık ilkesini sürdürmüş, Ermeni konusunda ayrıcalık verilmeyeceğini belirtmiştir. Lozan Barış Konferansında diğer konularda da uzlaşma sağlanmasıyla birlikte antlaşma 24 Temmuz 1923’te imzalanmıştır.

Lozan antlaşmasıyla, Müslüman olmayan azınlıklar, Türk tabiiyeti adıyla anılmış ve tüm Türk vatandaşlarının-azınlıklarda dâhil yasalar önünde eşitliği kabul edilmiştir. Antlaşma metninde Ermenilerle ilgili doğrudan herhangi bir hükme yer

---

<sup>408</sup> Şimşir, s.187-188.

<sup>409</sup> Süleyman Beyoğlu, s.132.

<sup>410</sup> Bilgin, s.13.

verilmemiştir. Lozan Barış Antlaşmasıyla yalnızca Müslüman olmayan gayrimüslimler; Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler azınlık olarak tanınmış ve azınlık hakları güvence altına alınmıştır.

Ermenistan devleti konusunda, antlaşma hükümlerinde geçmemesi ve sonuç alınamaması üzerine konferansı terk eden Ermeni heyeti\*, Lozan antlaşmasını tanımadıklarını belirtmiştir. Neden olarak Sevr antlaşmasının Ermenilerle ilgili hükümlerinin geçersiz kılınması, antlaşmaya Ermenistan'ın taraf olmamasını neden olarak göstermektedir. Ancak Sevr antlaşması, ilk olarak Gümrü daha sonra ise Kars antlaşmalarıyla hükümsüz kılınmıştır. Ve bu antlaşmalarla Türkiye'nin Doğu sınırları çizilmiştir.

Ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi, 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren "Büyük Millet Meclisinin tasvibi haricinde, Osmanlı Devleti<sup>411</sup> ile yapılan her çeşit sözleşmeler, antlaşmalar, ayrıcalıklar, açık ya da gizli her türlü antlaşmalar" geçersiz sayılacağı hükmü verilmişti. Bu nedenle Sevr antlaşması geçersizdi ve taraflarca da onaylanmamıştı.

Ermenistan Devleti'nin ilk Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni ise Ermenilerin Lozan'da büyük hayal kırıklığını şöyle dile getirmektedir:

"Lozan Konferansında ilk defa olarak "*home*<sup>412</sup>" sözcüğü telaffuz edildi ve kayıtlara geçirildi. Sevr antlaşması tamamen unutulmuştu. Bağımsız Ermenistan'ın lafı bile geçmiyordu, hatta özerk iller bile anılmıyordu; sadece etnik "*home*", yabancı evinde şaibeli bir yurt söz konusu ediliyordu..."Mart ayında durum böyleydi... Yılsonunda "*home*" talep olarak öne sürülmüyor bir dost tavsiyesi olarak ve rica olarak Türklerin inisiyatifine sunuluyordu. Onlar; ...mümkün olan ve olmayan her şeyi yaptık ve bahtsız Ermeniler için bundan daha fazlasını yapamayız" diyorlardı. Bu konuda Çiçerin, devreye girerek; Türkiye Ermenilerinin geri kalanlarına Kırım'da, Volga

---

\* Ermeni tarafı Lozan Konferansı sonrası , "...Savaş içinde, müttefikler tarafından savaşı bir unsur; savaştan sonra da müttefik olarak tanınan Ermenilere Lozan'da verilen sözlerin, yapılan vaatlerin yerine getirilmesini sağlayacak bir şey kararlaştırılamamıştır" sözleriyle, durumu özetlemiştir.

<sup>411</sup> Beyoğlu, s.130.

<sup>412</sup> Home: Belli bir etnik gruba sınırlı özerklikle verilen belli bir bölge, yurt.

kıyılarında ve Sibirya’da sığınak vermeyi önerdi. Devlet bir *home*’a dönüştü. *Home* ise... Sibirya’da bir koloniye...”<sup>413</sup>

Şimdi neyimiz var?

“Aras ile Sevan arasında küçücük ve sözde bağımsız, gerçekte ise canlanmakta olan Rusya İmparatorluğu’nun özerk bir kenar bölgesi durumundayız. Bir devlet ya da bir *home* ya da uluslararası diplomatik bir konu olarak Türkiye Ermenistan’ı diye bir şey yok; bu konu Lozan’da defnedilmiştir.”<sup>414</sup> diyerek yaşadıkları hayal kırıklıklarından ve savaş boyunca destekledikleri müttefiklerin savaş sonrasında verdikleri sözleri tutmayışını açıkça bu konferansta dile getirmiştir.

Sonuç olarak, Türkiye’de kalan Ermenilerin statüsü diğer Müslüman olmayan azınlıklar gibi Lozan Antlaşması’nın aşağıda belirtileceği üzere, 37. ve 45. Maddeleri arasında düzenlenmiştir. Bu azınlık hakları dışında 30. 31. ve 32.Maddeler ile Türk tabiiyetine geçmek isteyen herkes için iki yıl içinde başvuru hakkı tanınmıştır.<sup>415</sup> Antlaşma maddeleri ek kısımda bulunmaktadır.

1. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası, Anadolu’daki Ermeni isyanları, -Batı ülkelerin tarihe not düştüğü-, Ermenilerin katledilmesi şeklinde yer almış “Türk saldırganlığının” tipik bir örneği olarak sunulmuştur.<sup>416</sup> Özellikle, İngiltere’nin olayları Osmanlı ve Alman ittifakını tüm dünyada zor durumda bırakabilmek için bir tür propaganda malzemesi ve ABD’yi savaşa sokmak için bir araç olarak kullanması da önemli bir etkidir. <sup>417</sup> Bu süreçte Sevr antlaşmasının Kurtuluş savaşıyla uygulanamayacak hale gelmesi ve Lozan’da istediklerini elde edemeyen Ermenilerin Büyük Ermenistan Devleti projesi çökmüştür. Her ne kadar Türkiye Lozan’da Ermeni sorununu kapattığı algısına kapılsa da, 1960’lı yıllardan itibaren özellikle diaspora Ermenilerinin faaliyetleri sonucu 1915 olayları ve akabinde Tazminat konusu yeniden gündeme gelmiştir.

---

<sup>413</sup> Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, Arif Acaloğlu (çev.), 23. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009, s.71

<sup>414</sup> Kaçaznuni, s.73.

<sup>415</sup> Süleyman Beyoğlu, s.133-134.

<sup>416</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.26.

<sup>417</sup> a.g.e., s.26.

### 5.2.3.1 Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ çatışması Kafkasya bölgesine son üç yüzyıldır damgasını vurmuş, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde hızlanmış ve Birliğin dağılmasıyla sıcak savaşa dönüşmüş, çözümü kolay olmayan ve yakın zamanda da çözülmesi mümkün gözükmeyen bir sorundur. Savaşta her iki halkta büyük zarar görmüş, yüzbinlerce Azeri Türkü mülteci durumuna düşmüş ve Azerbaycan topraklarının %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Her ne kadar çatışma 1994 yılındaki ateşkes ile sona erse de ve sorunun çözümüne yönelik barış süreci halen devam etmektedir.<sup>418</sup>

Ayrıca sorun Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini etkilememiş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin başlamadan bitmesine yol açan faktörlerden biri olmuştur. Dağlık Karabağ sorunu Bölgesel olmaktan çıkıp, uluslararası bir sorun haline gelmiştir.

Çarlık Rusya'nın bölge siyasetinin “böl ve yönet” stratejisi ve Osmanlı ve İran İmparatorluklarıyla arasında tampon bölge yaratmak isteyerek, Ermenileri bu bölgeye iskân ettirmesi, buna karşılık Azeri nüfusunu göçe zorlaması bölgenin demografik yapısının dönüştürmesinin ilk adımı olmuştur.<sup>419</sup> Bölgenin nüfus yapısındaki değişim, çatışmalara da ortam hazırladı. Revan ve Karabağ civarına yerleşen Ermenilerin Türklere saldırmasıyla başlayan olaylar 20. Yüzyılın başlarında iyice arttı. 1905'ten itibaren Türklere Ermeniler arasında Gence ve Tiflis dolaylarında çatışmalar yaşandı. Bu sırada Ermeniler Karabağ ve Tiflis'teki Rus askeri garnizonlarından destek görerek Müslümanlara karşı yaptıkları saldırıların artması sonucu binlerce hane Kars civarına göç etmek zorunda kaldı.<sup>420</sup>

Birinci Dünya Savaşı sonunda bölgeyi önce Osmanlılar, ardından da İngilizler işgal etmişler ve bu dönemde Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ilan etmişlerdir. Ancak 1920 Nisan'ı sonunda Sovyetler Birliği bölgede egemen olmuş ve Azerbaycan da

---

<sup>418</sup>Reha Yılmaz ve Elnur İsmayılov, “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu”, **Bilgesam Rapor No:37**, İstanbul: Bilgesam, 2011, <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/rapor/rapor37.pdf> (6 Kasım 2011), s.4.

<sup>419</sup>Oğuz, s.40.

<sup>420</sup>Mustafa Gökçe, “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 2011, Sayı.6/1, [http://turkishstudies.net/Makaleler/1875686895\\_g%C3%B6k%C3%A7e.pdf](http://turkishstudies.net/Makaleler/1875686895_g%C3%B6k%C3%A7e.pdf) (22 Kasım 2011), s.1113.

bu devletin içinde bir Cumhuriyet olarak yer almıştır.<sup>421</sup> Sovyet döneminde uygulanan göç politikaları sonucunda değişik kökenli ulusların, belirli bir bölgede ve kesin bir siyasal sistemde yaşamaları, farklı kültürlerden gelmelerinin doğal bir sonucu olarak aralarındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.<sup>422</sup>

1979 yılında Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımında birbirinden farklı 104 ulus sınıflandırılmıştır. Sovyetlerin oluşturduğu bu yapı, Yukarı Karabağ örneğinde olduğu gibi Sovyet Rusya'nın çöküşü döneminde etnik çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır.<sup>423</sup> Sovyet Döneminde Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Yukarı Karabağ'daki Türk nüfusu giderek azalmış, nüfusun yüzde doksanına yakını Ermeni olmuştur.

Karabağ sorununun bugünkü noktaya ulaşmasına neden olan süreç 1980'lerin sonuna doğru ortaya çıkmıştır. 1985 yılında iktidara gelen Gorbaçov'un izlediği *Glasnost* (açıklık) ve *Perestroyka* (yeniden inşa) politikalarının gerek ülke içinde yarattığı hareketlilikten, gerekse de milliyetçi hareketleri arttırması durumlarından faydalanan Dağlık Karabağ Ermenileri 1987 yılının son aylarından itibaren Dağlık Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başladılar.<sup>424</sup>

1987 yılında 75.000 Ermeni, Karabağ bölgesinin Ermenistan ile birleşmek istediklerini belirterek dilekçe vermişler, ancak bu dilekçeleri Sovyet makamlarınca kabul edilmemiştir. 20 Şubat 1988'de ise Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB'ye başvurarak Azerbaycan'dan ayrılmak ve Ermenistan'a bağlanmak istediğini belirtmiştir. Azerbaycan Yüksek Sovyet'i bu talebi kısa sürede reddetmiştir. Gerekçe olarak anayasaya aykırılık ve sınırların tek taraflı değiştirilemeyeceği belirtilmiş ve bölgenin Azerbaycan'a bağlı olduğu teyit edilmiştir.<sup>425</sup>

Dağlık Karabağ Sovyet'indeki Ermeniler kararlarında ısrar etmişler ve Hankendin'de (*Stepanakert*) Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar başlamış, bu

<sup>421</sup> Şükrü S. Gürel, "Karabağ Üzerine Bir Not", (t.y.) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/454/5152.pdf> (20 Kasım 2011), s.182-183.

<sup>422</sup> Gökçe, s.1113.

<sup>423</sup> a.g.m., s.1113.

<sup>424</sup> Habibe Özdal, "Tarihsel Kördüğüm Dağlık Karabağ ve Rusya Faktörü" USAK Stratejik Gündem, 15 Haziran 2009, <http://www.usakgundem.com/yazar/1190/tarihselk%C3%B6rd%C3%BC%C4%9F%C3%BCm%E2%80%98da%C4%9F%C4%B1k-karaba%C4%9F%E2%80%99-ve-rusya-fakt%C3%B6r%C3%BC.html> (15 Kasım 2011).

<sup>425</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.212-213.

nedence “ülke içinde yer değiştirmek” (*Internationally Displaced Person*) zorunda kalanların sayısı 4 bini bulmuştur. Türklere yönelik Ermeni saldırıları burada devam ederken, Sumgait ve Karabağ’da yaşananlara tepki olarak Ermenilere yönelik şiddet hareketi yaşanmıştır. Moskova gerilimi azaltmak için Dağlık Karabağ’ı kendine bağlama yolunu seçse de, kısa süre sonra yeniden Azerbaycan’ın kontrolüne bırakmıştır.<sup>426</sup>

Aralık 1989’da Ermenistan Yüksek Sovyet’i ile Dağlık Karabağ Ulusal konseyi birleşme kararı almışlarsa da SSCB kararın geçersiz olduğunu açıklamıştır. Dağlık Karabağ’dan göçe zorlananların gelişiyle birlikte Bakü’de, Moskova’ya ve Azerbaycan Yüksek Sovyet’ine yönelik geniş çaplı protesto gösterileri yapılmıştır. Kontrolü kaybettiğini düşünce Moskova Bakü’de olağanüstü hal ilan ederek, gösterileri bastırmak için Bakü’ye askeri kuvvet göndermiştir.<sup>427</sup> Kara Ocak olarak bilinen olayda çok sayıda sivil ölmüş ve yaralanmıştır.<sup>428</sup>

Azerbaycan ve Ermenistan’ın bağımsızlıkları ilan etmeleri ve Dağlık Karabağ’daki yapının kendisini Dağlık Karabağ Cumhuriyeti olarak ilan etmesiyle daha önce SSCB’nin iç sorunu olan Karabağ devletlerarası bir soruna dönüşmüştür. Ermeni kuvvetlerin Azerbaycan topraklarına işgali devam etti.<sup>429</sup> Ermeniler Rusya’nın da desteğiyle sadece Dağlık Karabağ bölgesi değil, Karabağ ile Ermenistan arasında kalan Azerbaycan Topraklarını da işgal etti.<sup>430</sup>

1992 yılında çatışmalar ve işgaller tepe noktasına ulaşmıştır. Nitekim Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmı bu dönemde işgal edilmiştir. Özellikle şubat ayında Stepanakert’te gerçekleştirilen Hocalı saldırısı, sivil kayıplar ve şiddet boyutu dolayısıyla büyük tepki uyandırmıştır.<sup>431</sup> Saldırıda resmi rakamlarda 613 olarak ifade

---

<sup>426</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s.30.

<sup>427</sup> a.g.e.”, s. 30-31.

<sup>428</sup> Resmi açıklamalarda 131 kişinin öldüğü ve 744 kişinin de yaralandığı ifade edilmiştir.

<sup>429</sup> Kasım, “Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya”, s.31.

<sup>430</sup> Laçiner, “Türk-Ermeni İlişkileri”, s.215.

<sup>431</sup> Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?, 2009, <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/turkiye-ermenistan.pdf> (20 Ağustos 2011) s.10.

edilen ancak kayıplarla birlikte 1000'in üzerinde sivilin ölümüne neden olan katliamı yapmışlardır.<sup>432</sup>

Saldırıda kullanılan silah ve mühimmatın son derece gelişmiş olması hem Azerbaycan'ın saldırıya karşı koymasını zorlaştırmış hem de her ne kadar somut bulgular ile kanıtlanamasa da Rusların (Rus 366. Alayı) Ermenilere yardım ettiği iddialarını güçlendirmiştir. Anılan dönemde Ermenistan'ın BDT'ye üye olması ve topraklarında bir Rus üssünün bulunmasına izin vermesi sonucu Ermenistan'ın Rus desteğini aldığı düşünülmektedir. Hocalı saldırısından sonraki tarihlerde ardı ardına Şuşa ve Lâçin bölgeleri işgal edilmiş, Karabağ'ın tamamına yakın bir bölümü Ermeni kontrolü altına girmiş, Ermenistan ve Karabağ arasında bir koridor ile toprak bütünlüğü sağlanmıştır.<sup>433</sup>

Anılan dönem içerisinde Azerbaycan'ın hem siyasi hem de askeri açıdan yetersiz bir durumda olması Bakü açısından önemli bir dezavantaj oluşturmuştur. Dönem itibarıyla Azerbaycan'ın bölgedeki tek müttefiki Türkiye'dir, ancak Türkiye'nin söz konusu dönemde bölgede etkin bir rol oynamasının mümkün olduğu söylenemez. Öte yandan Kafkasya bölgesindeki diğer ayrılıkçı hareketleri (Gürcistan'da Abhazya ve Acara, Azerbaycan'da Karabağ) desteklemesi sebebiyle Ermenistan, Rusya ile müttefik durumdadır. Dolayısıyla her türlü askeri ve ekonomik destek kimi zaman örtülü olsa da Rusya'dan sağlanmaktadır.<sup>434</sup>

Ermenilerin Mayıs 1992 Karabağ'da başarı sağladıktan sonra Nahcivan saldırmışlardır. Nahcivan bölgesinin toprak bütünlüğü Türkiye'nin de taraf olduğu Kars antlaşması ile garanti altına alındığından Türkiye, çatışmaların bu bölgeye sıçramasına tepki gösterdi. Cumhurbaşkanı Özal'ın savaşa gidilebileceği iması, Rusya'nın sert tepkisine yol açmıştır. Dönemin BDT Ortak Genelkurmay Başkanı Marshal Shaposhnikov, "Türkiye'nin müdahalesinin üçüncü dünya savaşına yol açacağını

---

<sup>432</sup> Kasım, "Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya", s.31.

<sup>433</sup> Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, s.10.

<sup>434</sup> a.g.y., s.10.

açıklamıştır. Karşılıklı restleşmelerin ardından Ermeniler saldırılarından vazgeçmişlerdir.<sup>435</sup>

4 Nisan'da Kelbecer'in işgali ile konu Türkiye tarafından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK)'ne götürülmüş; BMGK'nin konu ile ilgili 822 sayılı kararı 30 Nisan 1993 tarihinde kabul edilmiştir. Söz konusu kararda Kelbecer dâhil olmak üzere Azerbaycan'ın yakın zamanda işgal edilmiş diğer bölgelerinden tüm işgalci güçlerin çekilmesi istenmiş, barış süreci çerçevesinde AGİT Minsk Grubu'nun çalışmalara başlaması talep edilmiştir. Anılan kararda (ve konu ile ilgili alınan 853, 874 ve 884 sayılı diğer kararlarda) Ermenistan hiçbir şekilde işgalci statüsüne konulmamış ve kararların uygulanması içinde yaptırıma gidilmemiştir. Bu nedenle Ermenistan'ın saldırgan tutumunu değiştirmesi ya da işgalin sona ermesi yönünde ciddi bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değildir.<sup>436</sup>

Ermeni Ordusu, Mart 1993'ten itibaren Şuşa, Laçın, Akdam, Kelbecer, Fuzuli, Cebrayıl, Kubatlı ve Zengilan'ı işgal etmiştir. Ruslar tarafından Azerbaycan'ın silahsızlandırılması hızla sürdürülürken, Ermenistan Karabağ'ı işgal hazırlıkları içinde Lâçın ve Goranboy İllerinde askeri üsler oluşturmaktaydı.<sup>437</sup>

---

<sup>435</sup> Güner Özkan, s.836.

<sup>436</sup> Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, s.12.

<sup>437</sup> Oğuz, s.54.





**Harita 9: Dağlık Karabağ Haritası**

**Kaynak:** Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı, [http://mfa.gov.az/images/stories/ermenistan\\_tecavuzu.jpg](http://mfa.gov.az/images/stories/ermenistan_tecavuzu.jpg) (20 Eylül 2011).

Haydar Aliyev'in 3 Ekim 1993'te iktidara gelmesiyle Karabağ sorunu farklı bir boyut kazanmıştır. Sorunun Azerbaycan lehine çözümlenebilmesini sağlamak için girişimlerde bulunan Aliyev BDT'ye üye olmak ve BP'nin temsil ettiği Batılı petrol şirketlerinden oluşan bir konsorsiyum ile antlaşma imzalamak gibi iki stratejik adım atmıştır. Bu çerçevede, BDT'ye üye olarak Rusya ile olan ilişkilerin geliştirilmesi ve

düzeltilmesi, Rus desteğinin alınması, Batılı petrol şirketleri ile antlaşmalar yapılarak Batılı ülkeler ile iyi ilişkiler kurulması amaçlanmıştır.<sup>438</sup>

Sonuçta, 9 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Karabağ Ermenilerinin temsilcileri arasında Bişkek Protokolü imzalanmış ve Azerbaycan topraklarının %20'si işgal altında olduğu halde kalıcı ateşkes sağlanmıştır. Ateşkesin sağlanmasından sonra BM tarafından sorunun çözümü için görevlendirilen başlıca aktörlerden biri olan Minsk Grubu'nun çalışmaları başlamıştır.<sup>439</sup> Çatışmaların sonunda Azerbaycan Topraklarının %20 si Ermeni kuvvetlerinin işgali altına girmiştir ve yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türk'ü mülteci durumuna düşmüştür. Bu durum Azerbaycan'ı ekonomik olarak oldukça zorlamıştır.

Sonuçta Yukarı Karabağ sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen önemli konulardan biri olmuştur. Türkiye Karabağ savaşı sırasında Azerbaycan'ı desteklese de aktif olarak savaşa katılmamış sorunu uluslararası alana taşıyarak çözüme kavuşturulması için çalışmıştır. Durumun tek istisnası Ermenilerin, Nahcivan bölgesine saldırıları başlamasıyla, Türkiye'nin Kars ve Gümrü Antlaşmalarından doğan haklarını kullanarak müdahalede bulunup-bulunmayacağı tartışılmıştır.

Öte yandan olayların devam ettiği dönemde, Eylül 1992'de Türkiye'nin Ermenistan'a yüz bin ton buğday satarak o sırada Azerbaycan'ın bu ülkeye uyguladığı ambargonun etkisizleştirilmesine katkıda bulunması olayların başlangıcında Azerbaycan'ı desteklemediğinin, Batı'nın ve Rusya'nın tepkisini çekmek istemediğinin bir göstergesidir.<sup>440</sup> Ermenilerin, Azerbaycan topraklarını işgali sonucu Türkiye Ermenistan sınırını kapatma kararı alarak, Ermenistan'la diplomatik ilişkileri durdurmuştur. Bu tarihten sonra Azerbaycan ile milli, tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye, Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için oluşturulan AGİT bünyesindeki Minsk Grubu'nda, sorunun barışçı yollardan çözümü çalışmaktadır.

---

<sup>438</sup> Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, s.13.

<sup>439</sup> a.g.y., s.13-14.

<sup>440</sup> Gökçe, s.1119.

#### 5.2.4 “Kardeş” Ülke Azerbaycan Faktörü

Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinden ayrı düşünülemez. Özellikle enerji alanında Azerbaycan, Ermenistan'dan çok daha önemli bir ülkedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattı enerji alanında iki ülke arasındaki önemli enerji köprüleridir.<sup>441</sup> Enerji ulaşımı alanında merkez ülke olmayı hedefleyen Türkiye için Azerbaycan Enerji kaynakları nedeniyle ve tarihi kültürel ilişkileri nedeniyle Türkiye için önemli stratejik ortaklarından biridir.

Güney Kafkasya Bölgesi'nin stratejik öneminin arttığı son zamanlarda ilişkilerde gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle AB ve Amerika bölgeden geçen petrol ve doğalgaz boru hatlarının güvenilirliği ve maliyeti açısından bölgede ilişkilere önem vermektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ sorununun aşılması durumunda, Türkiye'nin Ermenistan ile problemleri de bir nebze düzelmeye başlayacaktır. Bu durumda bölgedeki ülkeler birbirleriyle daha sıkı ilişkiler kurmaya başlayacak ve bölgesel olarak da bir kalkınma yaşanabilecektir.<sup>442</sup> Dolayısıyla bu üçlü arasındaki ilişkilere Gürcistan'ı da eklersek, bölgenin güvenlikten enerji konusuna kadar önem arz eden stratejik yapısı daha da önemli bir hal alacaktır. Ancak bu üçlü arasındaki siyasi ilişkilerin daha iyi boyutlara taşınması kolay gözükmemektedir. Yıllardır devam eden politika çıkmazı günümüzde de devam etmektedir.<sup>443</sup>

Azerbaycan dış politikasının esasını ilk yıllardan itibaren toprak bütünlüğünün sağlanması, dolayısıyla Karabağ probleminin çözülmesi yer almıştır. Zira ülkenin her alanda istenilen düzeyde gelişmemesinin temel nedeni Karabağ sorunun çözülmemesidir. Günümüze kadar devam eden Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki Karabağ sorununda, Türkiye Azerbaycan'ın yanında yer alarak, uluslararası alanda Azerbaycan'ı desteklemiştir. Dağlık Karabağ işgali nedeniyle Azerbaycan'ın, Ermenistan'a uygulanan ambargoya katılmış, Ermenistan ile olan diplomatik ilişkilerine son vermiştir.

<sup>441</sup> Kamer Kasım, “Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Protokollerin Analizi”, Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK, 3 Eylül 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1036> (20 Ağustos 2011).

<sup>442</sup> Onur Demirci, “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Gaziosmanpaşa Ü., *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (2010), Sayı.1, <http://sosyalb.gop.edu.tr/9.sayi/14.Demirci.PDF> (22 Ocak 2011), s.222.

<sup>443</sup> Onur Demirci, s.223.

Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasının Azerbaycan tarafını bu derece rahatsız etmesinin sebeplerini üç ana başlıkta toplamak mümkündür. Birincisi, Türkiye'nin Ermenistan'la yakınlaşması Azerbaycan yönetimini yalnız kalma konusunda korkuya sevk etmiştir. İkincisi, yıllardır devam eden süreçte AGİT Minsk Grubu'nun başarısız çalışmaları nedeniyle çözüme ulaşılamaması ve görüşmelerin çok uzamasıdır. Üçüncüsü, Karabağ probleminin Azerbaycan kamuoyunda oluşturduğu rahatsızlıktır.<sup>444</sup>

AKP hükümetinin iktidara gelmesi komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde dış politikası da değişmiştir. Bu doğrultuda Ermenistan'la da yakınlaşmaya yönelmiş ve tarihi sorunları çözebilmek İsviçre arabuluculuğunda görüşmeler yapmıştır. Yazar Mehtiyev Azerbaycan tarafının, Türk-Ermeni yakınlaşmasını "Dağlık Karabağ probleminin çözümüne dair süreçleri getireceğini ve bunun da Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerine olumlu etkisi yapacağını nedeniyle ilk başlarda tepkisiz kaldığını dile getirmekte, ancak Türkiye'nin bu süreçle ilgili detayları bilgilendirilmemesi ve Nisan 2009 Yol Haritasının belirlenmesi üzerine tepki verdiğini belirtmektedir.<sup>445</sup>

Bu kapsamda Başbakan Erdoğan 13 Mayıs 2009'ta Azerbaycan'a giderek, ilişkilerde yaşanan sorunları aşmak için Aliyev ile görüşmüştür. Erdoğan tarafından yapılan açıklamada bölgesel sorunların görüşülmesiyle beraber, Azerbaycan'ın Türkiye'nin en önemli ortağı olduğu belirtilmiş, Türkiye-Azerbaycan arasında 'tek millet iki devlet' anlayışının geleceğe taşınmasına yönelik ilişkileri bozmaya hiçbir unsurun gücü yetmeyeceği belirtmiştir. Erdoğan'ın hem basın açıklamasında hem de Azerbaycan meclisinde vurguladığı en önemli nokta şüphesiz Dağlık Karabağ işgali sona ermeden Ermenistan ile sınırlarının açılmayacağını teyit etmesidir.<sup>446</sup> Bu konunun Türkiye'nin Başbakanı tarafından teyit edilmesi Azerbaycan açısından ilişkilerde rahatlatma sağladığı söylenebilir.

---

<sup>444</sup>Yılmaz, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem", s.34.

<sup>445</sup>Elhan Mehtiyev, "Turkish-Armenian Protocols: An Azerbaijani Perspective", *Insight Turkey*, Vol.12, No.2, 2010, s.42.

<sup>446</sup>"Erdoğan: İşgal Sona Ermeden Ermenistan Sınırı Açılmaz", *Radikal Gazetesi*, 13 Mayıs 2009, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&Date=&ArticleID=935713&CategoryID=81> (25 Kasım 2011).

Ancak Zürih'te imzalanan protokollerle, Azerbaycan'da büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır.<sup>447</sup> Bunun nedeni ilk olarak Başbakan düzeyinde Dağlık Karabağ işgali sona ermeden sınırların açılmayacağı sözü, diğeri de sınırların açılması ve ilişkilerin normalleşmesi için Dağlık Karabağ önkoşulunun protokolde yer almamasıydı.

Azerbaycan'a göre, kendisi ve Türkiye için tehdit unsuru olan Ermenistan'a karşı protokollerle taviz verilmiş oluyordu. Protokoller Türkiye'nin Ermenistan işgaline karşın zımnen onaylanmış oluyordu. Bu süreçte Türkiye'nin de destek verdiği, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararları<sup>448</sup> (1993 yılı içinde aldığı 822, 853, 874 ve 884 sayılı), Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaline dair kararları unutmış olduğu iddia edilmekteydi.

Kararlar Azerbaycan'ın ve bölgedeki diğer devletlerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı gösterilmesi gerektiği ve güç kullanarak toprak kazanmanın kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.”<sup>449</sup> Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi protokollerinde de, devletlerin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine, güç kullanımı ve güç kullanma tehdidinde bulunulmasından kaçınılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Türkiye bu maddelerin Dağlık Karabağ problemine atıf yaptığını iddia etmektedir. Yani Ermenistan işgalcidir ve devletlerin toprak bütünlüğüne saygı çerçevesinde işgalden vazgeçmelidir.

Protokoller karşısında misilleme olarak Bakü, Ankara'da geniş bir şok dalgası yaratarak, Moskova'nın Dağıstan'a satılmak üzere yıllık 500 milyon metreküp gaz alma teklifini kabul etmeye karar vermiştir ki Türkiye Nabucco boru hattı projesini hayata geçirmek için bu rezervlere güvenmekteydi. Ayrıca İlham Aliyev'in 6-7 Nisan 2009'da İstanbul'da gerçekleşen Birleşmiş Milletler Medeniyetler İttifakı Zirvesi'ni (UNAOC) boykot etme kararı, Türkiye-Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkilerin normale dönmesini hedefleyen süreçte, Azerbaycan'ın Ankara'ya duyduğu kızgınlığı tekrar dile getirmiş oldu.<sup>450</sup>

---

<sup>447</sup> Mehtiyev, s.43.

<sup>448</sup> a.g.m., s.45.

<sup>449</sup> Özbay, s.7.

<sup>450</sup> Emre İşeri ve Oğuz Dilek, “The Limitations of Turkey's New Foreign Policy Activism in the Caucasian Regional Security Complexity”, *Turkish Studies*, Vol.12, No.1, March 2011, s.49.

Dağlık Karabağ sorununun kısa sürede çözülmesi zordur ve sorunun çözümü yolunda bir mutabakattan bahsetmek için Azerbaycan'ın kabul edebileceği asgari şartların Ermenistan tarafından da kabulü gereklidir. Böyle bir mutabakata varılıp süreç başladıktan sonra Türkiye sınırı şartlı olarak açabilir. Azerbaycan'da hem Ermenistan'a hem de süreci yürüten AGİT Minsk Grubuna yönelik bir güvensizlik vardır. Nitekim 14 Mart 2008 tarihinde BM Genel Kurulunda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne vurgu yapan ve tüm Ermeni kuvvetlerin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarından çekilmesini içeren bir karar tasarısı AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının karşı oyuna rağmen kabul edilmiştir.<sup>451</sup>

Türkiye-Ermenistan protokolleri şu an için her iki tarafta süreç dondurulmuştur. Türkiye bu kapsamda Azerbaycan ile olan ilişkileri zora sokmadan Ermenistan ile ilişkileri nasıl yürüteceği ise meçhuldür. Protokollerin imzalanmasıyla dahi Azerbaycan'ın enerji kartını devreye sokması Türkiye'nin elini zayıflattığı gibi ilişkilerin en ufak bir sorunda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ne kadar kırılgan olduğu görülmektedir.

Sonuçta Türkiye, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgali nedeniyle kapatılan sınırları, işgali sona erdirmeden açması ise kendisiyle çelişmesi anlamına gelecektir. Nitekim bu konuyu uluslararası kuruluşlara taşıyan ve Ermenistan işgalci devlet olduğunu teyit eden kararlarda Türkiye'de desteklemektedir. Burada Ermenistan'ın da olumlu yönde adımlar atması gerekmektedir. Dağlık Karabağ konusundaki işgalci tutumundan vazgeçmediği sürece bölgede var olan sorunun devam ettirmiş olacaktır. Bu durumda Ermenistan, ilk olarak işgalci tavrından vazgeçerek, Dağlık Karabağ'ın özerk yapı içinde Azerbaycan'a bağlanmasını yönünde tavizler vermesi gerekmektedir. Ya da Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ yönetimi ile ortak bir yapıda buluşulması beklenebilir.

---

<sup>451</sup> Kamer Kasım, "Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Protokollerin Analizi" *USAK*, 3 Eylül 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1036> (3 Aralık 2011).

### 5.2.5 Rusya Faktörü

Rusya'nın Kafkaslardaki en önemli iki amacını Hazar Havzası ve genel olarak Kafkasları siyasi anlamda kontrol altında tutmak, yani “arka bahçe” olarak kullanmak ve Hazar enerji kaynakları başta olmak üzere bölgedeki enerji kaynaklarının işletilmesinde söz sahibi olarak bu ülkelerin ekonomilerini Rusya'ya bağımlı hale getirmek şeklinde özetleyebiliriz.<sup>452</sup>

Bölgedeki dengeler ve bloklaşmalar, Rusya'nın bölgede tek dayanağının Ermenistan olması, Ermenistan'ın ise bütün projelerden *by-pass* edilmesi gibi konular Rusya-Ermenistan ilişkilerini yönlendiren etkenlerdir. Nitekim Rusya'nın Güney Kafkasya politikası Ermenistan'ın çıkarlarına uygundur. Ermenistan da Rusya gibi bölgede ABD ve Türkiye'nin etkisinin artmasına karşı çıkmakta, İran ile iyi ilişkilerin kurulmasını desteklemekte, Rusya'nın yer almadığı projelerin geliştirilmesine olumsuz bakmakta, Moskova'nın Çeçenistan politikasını desteklemektedir. Rusya ile Ermenistan arasındaki ilişkileri genel olarak Ermenistan'ın Rusya ile dayanışma politikası çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Ermenistan'ın iki komşusu Türkiye ve Azerbaycan ile sorun yaşaması bu “dayanışmanın” nedenlerini açıklamaktadır.<sup>453</sup>

Rusya Federasyonu ile Ermenistan arasında 1992 yılında başlayan ilişkiler de, bugüne kadar taraflar arasında çeşitli alanlarda işbirliğini öngören 160 anlaşma imzalanmıştır.<sup>454</sup> Ermenistan, Rus üslerinin bulunduğu ve bu üslerin tahliyesini istemeyen tek ülkedir. İki ülke arasında 21 Ekim 1994'de imzalanan anlaşma şartlarına göre, Rusya'ya Gümrü ve Erivan'da olmak üzere iki askeri üs kurmasına izin verilmiştir. Aslında bu askeri üsler daha Sovyetler Birliği dağılmadan önce de Ermenistan'da bulunmaktaydı. Ancak Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra bu üslerin hukuki statüsü ile ilgili belirsizlik söz konusu olmuştur. Ermenistan bu üsleri

---

<sup>452</sup> Marat Malayev, “Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı.30, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=575> (10 Ocak 2011).

<sup>453</sup> a.g.m.

<sup>454</sup> a.g.m.

ulusal bağımsızlıklarının garantörü olarak gördüğü için bu konuda Rusya için sorun çıkarmamıştır.<sup>455</sup>

Bu konuda ikinci bir antlaşma da 16 Mart 1995’de imzalanmıştır. Antlaşma gereğince Gümrü’de bulunan 102. Rus askeri üssüne yaklaşık 3000 kişiden oluşan birlik, (SU-27) savaş uçağı filosu, hava savunma birlikleri ve S-300 roketleri konuşlandırılmıştır. Bundan başka ‘Rusya Federasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Hava Savunma Güçleri Arasında Ortak Hareket Eylem’ anlaşması imzalanmış, ortak hava savunma sistemi kurulmuş ve koalisyon savunma birliklerinin oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır. Günümüzde Rusya’nın, Ermenistan’da toplam 29 askeri karakolu<sup>456</sup> bulunmaktadır.<sup>457</sup>

Askeri üssün yanı sıra Ermenistan-Türkiye ve Ermenistan-İran sınırlarında Rus muhafız askerleri de görev yapmaktadır. Ermenistan’daki Rus sınır muhafızlarının masraflarının büyük bölümü (yüzde 70) Rusya tarafından karşılanmaktadır. Yine Ermeni birlikleri Rus uzmanlar tarafından eğitildikleri gibi, bine yakın Ermeni askeri de Rusya’da eğitim görmektedir.<sup>458</sup>

Askeri antlaşmaların en önemlisi 29 Ağustos 1997 yılında dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımı öngören anlaşma olup, savaş durumunda taraflar birbirlerine karşılıklı yardımda bulunacaklarını taahhüt etmiştir. Azerbaycan ile Türkiye bu antlaşmayı, Rusya’nın Güney Kafkasya’ya müdahalesi olarak nitelemiş ve kınamıştır. Rus ve Ermeni yetkililer bu anlaşmanın üçüncü ülkelere yönelik olmadığını açıklasa da, siyasi analizciler Ermenistan’ın bu anlaşmayı komşularına karşı bir önlem almak amacıyla imzaladığı görüşündedir. Askeri alanda iki ülke arasındaki işbirliği hiç şüphesiz iki ülkenin de çıkarlarını gözetmektedir. Özellikle Gürcistan’daki Rus üsler kapandıktan sonra, Ermenistan’ın Rusya açısından önemi artmıştır. Ermenistan ise Azerbaycan ile

---

<sup>455</sup> Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/index.html> (8 Aralık 2011), s.21.

<sup>456</sup> Gümrü şehrinde 12, Ahuryan’da 4, Aragaç’ta 2, Eşterek’te 1, Erivan’da 7, Kafan’da 1, ve Nubaraşen kasabasında 2 askeri üs bulunmaktadır.

<sup>457</sup> Cabbarlı, “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri”, s.22.

<sup>458</sup> Marat Malayev, “Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, 2008, Sayı.30, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=575> (10 Ocak 2011).



muhtemel bir sorun yaşadığı takdirde Ermenistan'daki Rus askerlerinin devreye gireceğini düşünmektedir.<sup>459</sup>

11 Eylül'den sonra özellikle Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ilişkilerini sıkılaştıran ABD bölgeye doğrudan girmeye başlamıştır. 2004 yılında patlak veren ve Gürcistan'da yönelim değişikliği ile son bulan gelişmeler ise Rusya ve Ermenistan'da Batı'nın bir hamlesi olarak değerlendirilmiştir. Gürcistan olaylarının hemen ardından Rusya Cumhurbaşkanı Putin, Savunma Bakanı Segey Ivanov'u Erivan'a göndermiştir ve üç günlük bu ziyarette Rus askeri üslerinin geleceğini garantiye alan antlaşmalar imzalanmıştır. İvanov'a göre Gümrü Üssü'nde bulunan askeri donanım Ermenistan'a yönelecek tehlikeleri anlamsız kılacaktır. Ayrıca yeni anlaşmayla silahların yeni modellerinin de Ermenistan'a verileceği, böylece Ermenistan'ın bölgede askeri açıdan güçlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Bu silahların bir kısmı hibe şeklinde olmakla birlikte silah ticaretinin ve diğer Rus "yardımlarının" Ermenistan'ın dış borç stokunu arttırdığı da bir gerçektir. Diğer bir ifadeyle Ermenistan Rusya sayesinde daha "güvende" ama daha borçlu bir ülke olmaktadır.<sup>460</sup>

Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını en açık şekliyle gösteren diğer bir alan ise enerjidir. Rusya'ya ödeyemeyeceği düzeyde borçlanan Ermenistan, 100 milyon dolarlık borçlarına karşılık olarak birçok sanayi tesisini ve enerji kaynağını Rusya'nın işletmesine terk etmek zorunda kalmıştır. Ermenistan Parlamentosu 4 Aralık 2002'de yaptığı oylama sonucunda beş Ermeni işletmesinin kontrolünü 95 milyon doları aşan dış borçlara karşılık olarak Rusya'ya devretmiştir.<sup>461</sup>

Şirketlerden AOZT savunma sanayii ile ilgili çalışmalar da yapmaktadır. 2004 yılına gelindiğinde Ermenistan'da enerji üretim kapasitesinin % 80'ine UCS (Birleşik Enerji Sistemleri) hâkimdir ve bu doğrudan Rus kontrolü demektir. Şirket beş hidrolik elektrik santrali ile en büyük termal santralin kontrolünü elinde tutmaktadır. Ülkenin enerji ihtiyacının % 40'ını tek başına sağlayan Metsamor da beş yıllığına UCS'dedir. Ülkenin enerji alanında bu kadar dengesiz bir şekilde Rusya'ya bağlanması başta ABD ve AB olmak üzere uluslararası alanda rahatsızlığa yol açmaktadır. Benzeri başka bir

---

<sup>459</sup> a.g.m.

<sup>460</sup> Laçiner, Türk-Ermeni İlişkileri, s.245.

<sup>461</sup> Laçiner, Türk-Ermeni İlişkileri, s.240.

ülkede görülmeyen bu durum Dünya Bankası ve diğer uluslararası örgütleri de rahatsız etmiş ve enerjide çeşitliliğe gidilmesi yönünde Ermeni siyasetçileri sıkça uyarılmıştır.<sup>462</sup>

Ermenistan'ın komşularıyla sorun yaşaması ve bölgedeki bütün projelerin dışında kalması, Ermenistan'a pahalıya mal olmuştur. Ermenistan'ın söz konusu izolasyondan kurtulmak için kendisini tamamen Rusya'ya "devretmesi", Ermenistan'ı söz konusu izolasyondan kurtarmadığı gibi, stratejik mahiyetindeki bütün kurumların da Rusların eline geçmesine neden olmuştur. Bu husus ise; bundan sonraki süreçte Ermenistan'ın Rusya'dan bağımsız hareket etmesini engelleyecektir.

Rusya Dağlık Karabağ sorununda ateşkesten sonraki süreçte de Ermenistan'a daha yakın bir çizgide durmuştur. Ermenistan'a baskıda bulunup işgal altında olan Azerbaycan topraklarından Ermeni kuvvetlerinin çekilmesi için baskı yapabilecek konumda olan en etkili ülke olmasına rağmen, Rusya böyle bir rol oynamamış süreci de kullanarak Kafkasya'daki konumunu koruma politikasına devam etmiştir. Ermenistan *irredentist* bir politika izlemeye devam ettiği sürece Rusya'nın askeri korumasına muhtaç olacak ve bu tehdit algılaması demokratikleşmesini de engelleyeceğinden Batı ile ilişkilerine olumsuz yansıtacaktır. Bu durum Rusya'nın Kafkasya politikası ve çıkarlarıyla da uyumludur.

Dağlık Karabağ ekseninde sorunun çözümü Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan ekseninde ilişkilerde normalleşme sürecini başlatabilecektir. "Bu doğrultuda Rusya Federasyonu açısından Ermenistan'ın enerji nakil projelerine dahil edilmesi; *pivot* unsurunun stratejik değerinin artması, ekonomik kazanç ve Erivan'ın bağımsızlığının finansmanının kolaylaşması anlamlarına gelecektir. Bilindiği gibi Rusya Federasyonu'nun Ermenistan'a olan askeri desteği, Bakü–Moskova hattında süregelen bir sorun teşkil etmektedir. Dolayısıyla Karabağ sorununun çözümlenmesi, Rusya–Azerbaycan ilişkilerinin Ermenistan faktöründen görece bağımsız bir zeminde ele alınmasını da kolaylaştıracaktır."<sup>463</sup>

<sup>462</sup> Laçiner, Türk-Ermeni İlişkileri, s.240.

<sup>463</sup> "Protokolün Ardından Türkiye-Ermenistan İlişkileri", Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi, (t.y.), <http://busam.bahcesehir.edu.tr/rapordosya/Turkiye-Ermenistan-Iliskileri.pdf> (11 Ocak 2012), s.5.

Bölgede Gürcistan Savaşı, Kafkaslardaki Rus stratejik üstünlüğünün başladığı değil, ilan edildiği bir milattır. Ermenistan ile Rusya Federasyonu arasındaki stratejik işbirliği, Karabağ'ın askeri seçenekler ile geri alınması önündeki en önemli engel kimliğinde değerlendirilmektedir. Bu yüzden Rusya Dağlık Karabağ konusunda taraf olduğu Ermenistan'ı destekleyerek çözüme kavuşturulmamasını desteklemektedir.<sup>464</sup>

Sonuçta Rusya, Ermenistan'daki Rus üsleri ile Ermenistan'ın güvenliğini sağlarken bölgede aktif olarak yer almasını sağlamaktadır. İki ülke arasında imzalanan antlaşmalarla ise Dağlık Karabağ'da çatışma durumunda Ermenistan'ın yanında yer alacağını açıkça belirtmektedir. Bölgede askeri varlığı başta Azerbaycan ve ekseriyetinde Türkiye'de tehdit unsuru olarak görülmektedir. Ermenistan açısından Rusya ile olan askeri ve siyasi stratejik ortaklığı, Ermenistan'ı askeri ve ekonomik olarak Rusya'ya asimetrik bağımlı olmasına neden olmaktadır.

Ermenistan'ın *irredentist* politikası ile Rusya'nın bölgedeki dondurulmuş sorunları kullanarak bölgede müdahil olma hakkını elinde bulundurma politikası ile örtüşmektedir. Bu nedenle Rusya'nın desteklediği Ermenistan politikası, Ermenistan saldırgan ve yayılcı politikasının devamını sağlamaktadır. Ayrıca Dağlık Karabağ sorununun çözümünü engellemekte ve bu da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmenin önünde önemli engellerden biri olmaktadır.

Bir alt bölümde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi halinde iki taraf içinde yaratacağı fırsatlar değerlendirilmiştir.

---

<sup>464</sup> a.g.y., s.3.

## 5.3 Fırsatlar

### 5.3.1 Siyasi Boyut

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi süreci her ne kadar dondurulmuş olsa da bu Türkiye'nin Ermenistan'a dönük ekonomik ya da siyasi politikalar geliştirilmesine engel değildir. Tutarlı ve uyumlu bir siyasi yaklaşım hem Türkiye'nin, hem bölgenin hem de Ermenistan'ın çıkarına sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine dair imza edilen protokol süreci ile her iki taraf önemli bir adım atmış bulunmaktadır. "Protokollerin özünde geçmişi tamamen unutmaya değil, ama komşu iki ülkenin bugünkü siyasi ve ekonomik ilişkilerini tarihin baskısından kurtarmayı amaçladığı söylenebilir."<sup>465</sup> Bu sayede Türkiye en azından Ermeni sorununda resmi düzeyde tek taraf olarak Ermenistan Devletini tanıdığını protokollerle teyit etmiştir. Aynı şekilde Ermenistan'da sözde soykırım iddialarını iyi komşuluk maddesi çerçevesinde baskı unsuru olarak kullanmayacağını teyit etmiştir diyebiliriz.

Bu süreçte Türkiye 1915'te acı olayların yaşandığını ancak bu acıları yalnızca Ermenilerin değil Türklerin de yaşadıkları gerçeğini dünyaya duyura bilmeyi hedeflemektedir. Zira tüm dünya yıllardır 1915 olaylarını yalnızca Ermeni kaynaklardan ve diasporanın tek yanlı siyasi propagandası ve yayınlarından biliyordu.<sup>466</sup> Nitekim 2005'te TBMM, tam bir mutabakatla 1915 gerçeklerinin araştırılması amacıyla ortak bir tarih komisyonu kurulması ve karşılıklı olarak arşivlerin açılması önerisini tüm dünyaya ve Erivan'a iletmişti. İmza edilen protokoller Türkiye'nin bu beklentisini karşılamaktadır.

Davutoğlu bunu her iki toplumda "adil bir toplumsal hafıza" yaratma uğraşısı olarak niteliyor. İkincisi, iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması öngörülüyor. Üçüncüsü ise, sınırların ticaret ve turizme açılması sağlanıyor. İmza töreninde, AGİT bünyesinde Ermeni-Azeri görüşmelerini yürüten Minsk grubunun batılı eş başkanları

<sup>465</sup> Birol Akgün, "Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Stratejik Sonuçları", *Yenişafak*, 18 Ekim 2009, <http://yenisafak.com.tr/Yorum/?i=217363> (4 Ocak 2012).

<sup>466</sup> a.g.y.

olan Rusya ve Fransa ile ABD ve AB gibi güçlü aktörlerin temsilcilerinin de hazır bulunması, aslında protokollerin uygulanmasının büyük ölçüde Karabağ'da önemli ilerlemenin sağlanmasına bağlı olduğunun uluslararası toplum tarafından da anlaşıldığına işaret etmektedir.<sup>467</sup>

Protokoller ile Ermenistan ise 1993'te bu yana dışında kaldığı bölgede, siyasi ve ekonomik dinamiklerle yeniden buluşma; siyasi yalnızlıktan kurtulma ve Türkiye üzerinden batıyla ilişkilerini geliştirme fırsatı yakalayacaktır. Ermenistan ilk kez bu antlaşmayla dış politikada kendisini diasporanın etkisinden kurtararak halkına karşı sorumlu bir "ulus devlet" davranışı sergilemiştir. Zira artık Ermenistan Türkiye ile Gümrü ile çizilen sınırları tanımaktadır.<sup>468</sup>

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği ekseninde elini güçlendirecektir. Çünkü başta Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosunun<sup>469</sup>(AP) Ermeni soykırımı ile ilgili aldığı birtakım kararlar, Türkiye'nin aleyhinedir. "AP, Türkiye'nin 17 Nisan 1987'de AB'ne tam üyelik başvurusunu yapmasından kısa bir süre sonra, "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar"ı kabul etmiştir. Kararda Ermeni tarafının, bu olayları 1948 Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi kapsamında içinde planlı bir soykırım olarak değerlendirdiği, Türk Devleti'ninse soykırım suçlamasını asılsız olduğu gerekçesiyle reddettiği vurgulanmaktadır. Bu süreçte Türkiye ile Ermeni temsilcileri arasında kurulacak politik bir diyalogun geliştirilmesi için çağrıda bulunmaktadır. Kararda AP, Türkiye'nin Topluluğa girme olasılığının önünde aşılmaz engellerden biri olarak Ermeni Soykırımını koymaktadır."<sup>470</sup>

Aynı şekilde, Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi, sözde Ermeni soykırımını anma konusunda 1998 ve 2001 yılında yazılı bildirimler yayınlamıştır. Her iki bildirimde 24 Nisan 1915 tarihinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin imha

---

<sup>467</sup> Birol Akgün, "Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Stratejik Sonuçları", *Yenişafak*, 18 Ekim 2009, <http://yenisafak.com.tr/Yorum/?i=217363> (4 Ocak 2012).

<sup>468</sup> a.g.y.

<sup>469</sup> AP'nin Türkiye hakkında aldığı kararlar, AB Komisyonu ve AB Konseyi'nin aldıkları diplomatik olarak nitelendirilebilecek kararlara göre daha açık ve nettir. Aday ülkelerin üyeliğe kabulünde belirleyici söz hakkına sahip olan AP'nin kararları bağlayıcılığı olmasa bile aday ülkeler için dikkate alınmak durumundadır.

<sup>470</sup> Soner Karagül, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Araştırmaları*, 2003, Sayı.8, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergiler&IcerikNo=144> (5 Ocak 2012).

etme planının gerçekleştirilmesinin başlangıcı olarak belirlendiğini ifade ediyor. Ve Ermeni Soykırımının 20. yüzyılın ilk soykırımı olarak yıldönümünün anılması ve bu insanlığa karşı suçta Ermeni kurbanlarına saygıda bulunduğu vurgulanıyor.<sup>471</sup>

Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde; Ermenistan ilgili diplomatik ilişkileri kurmaya yönelik protokolleri onaylayarak, Tarih Komisyonu kurma çabasını desteklemesi Türkiye'nin lehine olacaktır. Bu süreçte diasporanın Avrupa kurumlarında faaliyetlerine karşı Türkiye normalleşmenin sağlanması durumunda soykırım konusunun çözümü için taraf olarak Ermenistan Devletini alması lehine olabilir.

Bu kapsamda Türkiye'nin Kafkasya'da İşbirliği ve İstikrar Platformu'nun kurulmasına yönelik çabası bölgede istikrar ve güvenin sağlanmasında önemli bir unsur olabilir. Türkiye bu platformla tüm bölgeyi tek bir çatı altında toplayarak anlaşmazlıklara tek ve toplu bir çözüm getirmeye çalışmıştır. Bu yönde Ermenistan'dan olumlu tepkiler gelmiş ve böyle bir yapıyı destekleyeceklerini belirtmişleridir.

Dolayısıyla Kafkas İstikrar Platformu çerçevesinde ülkelerin bir araya gelmesi halinde -ki bu durumda özellikle Türkiye-Ermenistan ilişkileri ön plana çıkmakta- Rusya'nın aracılık edecek olması Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunlara üçüncü ülkelerin de müdahil olması anlamını taşıyor. "Rusya bu anlamda Dağlık Karabağ sorununda taraf-arabulucu rolünü üstlenmesi ve platformun ABD gibi bölge dışı ülkeleri dışlayacak bir yapı olarak desteklemektedir."<sup>472</sup> Dağlık Karabağ sorununun Rusya faktörü olmadan çözülemeyeceği Türkiye tarafından anlaşılmaktadır. Platformun hayata geçirilmesi durumunda Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorunu çözümü için atılacak adımlarda önemli bir etken olabilir.

Kafkasya bölgesi Türkiye'nin Türkistan coğrafyasına ve Doğu'ya açılmasında adeta boğazı durumundadır. Bundan dolayı Kafkasya'daki bölgesel barış, Türkiye için küresel sonuçlar doğuracaktır. Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi Güney Kafkasya'ya barışı ve istikrarı getirecek, Güney Kafkasya devletlerinin enerjilerini ve ekonomilerini sorunlarla harcamalarını bırakıp, ekonomik ve siyasi entegrasyona girişmelerine sağlayacaktır. Bu entegrasyon ilerleyen süreçte Güney

<sup>471</sup> Karagül, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu".

<sup>472</sup> Çelikpala, s.110.

Kafkasya ülkeleri –Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan- arasında kalıcı bir ekonomik ve siyasi birliğin oluşmasını sağlayabilir. Bunun neticesinde de Türkiye'nin bölgedeki ağırlığı artacak ve Türk-Rus ilişkilerinde Türkiye'nin elini zayıflatan bir unsur olmaktan çıkacaktır.<sup>473</sup>

### 5.3.2 Ekonomik Boyut

İktisadi ilişkilerin geliştirmek adına ilk önce Türkiye'nin genel olarak Kafkasya ile ticarete hazır olması gerekmektedir. Erzurum - Kars - Ağrı üçgeni ile bölge arasındaki ulaşım, iletişim ve enerji altyapısı hazırlanmalıdır. Ermenistan'a en yakın büyük il olarak Kars'ın Ermenistan dışında Gürcistan alternatifleriyle de beslenmesi gerekir. Bu il ve çevresinde bu bölgeye dönük kurum ve kuruluşlar da oluşturulmalıdır. Dil ve ticaret bilen insan gücü konusunda geleceğe dönük çalışmalar yapılmalıdır. Türkiye ancak o zaman ekonomik gücünü tam anlamıyla kullanabilecektir.<sup>474</sup>

Bu üçgenin ıslah edilmesi sonucunda Türkiye Ermenistan pazarlarının yanı sıra Gürcistan, İran ve Orta Asya pazarlarına ulaşacağı gibi, bölge ülkeleri de bu üçgen üzerinden Trabzon – Karadeniz - Avrupa, ya da Türkiye – Balkanlar - Avrupa hattı üzerinden dış pazarlara ulaşacaklardır.

Türkiye'nin Ermenistan politikası, daha çok sopa-tehdit ekseninde olmuştur. Ancak bu politikanın bir de 'havuç' ayağı olması gerekir. Yani yapmaması gerekenleri bırakacağı zaman neler kazanabileceğini bilmesi. Bu bağlamda Türkiye'nin Ermenistan'ı da içine alacak bölgesel projelere öncülük edebilir. Örneğin Kars'tan başlayıp, Erivan'dan geçerek Bakü'ye ulaşacak bir otoyol ve demiryolu projesi

---

<sup>473</sup> Ümit Nazmi Hazır, "Güney Kafkasya'da Barış ve Ermenistan", Tuic Akademi, 7 Şubat 2011, <http://www.tuicakademi.org/index.php/yazarlar/1/104-umit-nazmi-hazir-tum-yazilari/549-guney-kafkasyada-baris-ve-ermenistan> (5 Ocak 2012).

<sup>474</sup> Sedat Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı.6, 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154> (2 Aralık 2011).

Ermenistan için büyük bir kazanımdır. Üstelik böyle bir proje hem ABD'den hem de AB fonlarından büyük miktarda destek alabilir.<sup>475</sup>

Karabağ sorununun çözümüne endekslenecek böyle bir proje hem Türkiye'nin bölge üzerindeki etkisini arttıracaktır, hem de barış ve istikrarın bölgeye daha kolay gelmesini sağlayacaktır. Karşılıklı ekonomik kazanım beklentisi Ermenistan ve Türkiye arasında var olan sorunların çözümü için hem diyalog kurulmasına hem de karşılıklı güven'in arttırılmasına yardımcı olabilir.<sup>476</sup>

Türkiye'yle sınırların kapalı olması, Ermenistan'ın ulaştırma maliyetlerini yükselterek, Gürcistan ve Karadeniz'deki limanları üzerinden geçen pahalı, düşük kapasiteli ve istikrarsız demir ve kara yolu bağlantılarına bağımlı kıldı. Sınırların açılması, bu maliyetleri düşürecek ve esnekliğin artmasını sağlayacağı belirtilmektedir. Ambargonun kalkması ve demir yolu bağlantısının açılmasının çeşitli tahminlere göre potansiyel olarak 75 milyonla 300 milyon dolar arasında değişen bir tasarruf sağlayacağı öngörülmektedir.<sup>477</sup>

Ermenistan'ın kapalı sınırları, komşularının çoğunluğu ile arasındaki ticareti ortadan kaldırmaktadır. Kapalı sınırlar, İran'daki ana merkezlere olan en kısa güzergâhın Türkiye ve Nahcivan topraklarından geçmesinden dolayı, Ermenistan'ın Kuzeybatı İran ile olan ticaretini de ciddi şekilde sınırlandırmaktadır. Ayrıca Ermenistan için Orta Asya'ya ulaşımında en kısa güzergâh Azerbaycan'dır. Ermenistan'ın, Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini geliştirmesi ve bölgeye olan altyapı bağlantılarını iyileştirmesi halinde bölgesel ticaret sayesinde daha zengin bir hale gelmesi mümkündür. Aksi takdirde altyapısı zayıf, istikrarsız ve çevresini tehdit eden bir ülkenin uluslararası ticaretten çok fazla beklentisi olmaması gerekir.<sup>478</sup>

Sınırın kapalı olması nedeniyle Ermenistan'ın kuzey-güney (Rusya-İran-Türkiye) ve doğu-batı (Türkiye-Azerbaycan-Orta Asya) eksenini boyunca uzanan transit

<sup>475</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.335-336. , Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu".

<sup>476</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.336. , Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu".

<sup>477</sup> International Crisis Group, **Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak Avrupa Raporu**, No:199,2009,[http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199\\_turkey\\_and\\_armenia\\_opening\\_minds\\_opening\\_g\\_borders\\_turkish.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199_turkey_and_armenia_opening_minds_opening_g_borders_turkish.pdf) (2 Aralık 2011), s.31.

<sup>478</sup> Sedat Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu".



güzergâhların merkezi olmasından elde edebileceği avantajlardan faydalanamadığı görülmektedir. Sınırın açılmasıyla ve 1992 yılına kadar faaliyette bulunan Bakü-Gümrü-Kars demiryolu sisteminin yeniden faaliyete geçirilmesiyle, Ermeni demiryolu sistemi, Akyaka-Gümrü bağlantısıyla, Türkiye'yi Kafkasya, Rusya Federasyonu ve Orta Asya'ya geçiş sağlayarak Rus demiryolu ağıyla birleştirecektir.<sup>479</sup>

Ermenistan, doğu ve batı sınırların kapalı olmasından dolayı ulaşım güzergâhlarının ve enerji koridorlarının bir parçası olamamaktadır ve gerek bölgesel (Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı) gerekse de uluslararası projelerin dışında kalmaktadır. Erivan, söz konusu projelerde Tiflis'in yerini alabilecekken, sınırların kapalı olmasından dolayı bu avantajdan yararlanamamaktadır. Söz konusu projeler, hem Türkiye'nin bölge üzerindeki etkisini artıracaktır hem de barış ve istikrarın bölgeye gelmesini sağlayacaktır.<sup>480</sup>

Türkiye açısından; Türkiye ulaşım rotası Gürcistan ve İran güzergâhlarını kullanarak Azerbaycan ve Orta Asya'ya ulaşmaktadır. Hâlbuki Türkiye-Ermenistan ve Ermenistan-Azerbaycan sınırlarının açık olması durumunda en kısa güzergâhı sunan Ermenistan, transit ülke olarak kullanılacaktır. Ayrıca, Anadolu ve Ermenistan arasında direkt bir bağlantının sağlanması, Trabzon limanını geliştirecek, Trabzon-Erzurum-Iğdır-Erivan karayolu ekseninin, Trabzon'u bölgesel bir transit liman haline dönüştürme potansiyeli nedeniyle, Trabzon'un, Poti ve Batum gibi demiryolu bağlantısı bulunan ve önemli yatırımları çeken Gürcü limanlarıyla rekabet etme olanağı sağlayabileceği iddia edilmektedir.<sup>481</sup>

Bu süreçte bölgede insan ve çevre sağlığını tehdit eden Ermenistan'daki Metsamor Nükleer Santralini kapatma süreci hızlanabilir. "Ermenistan'a 1992-1993 kışı boyunca üç yüz milyon kilowatt-saat elektrik enerjisi satması taahhüdünü içeren bir

---

<sup>479</sup> Emre Bocutoğlu ve Emre Bulut, "Türk-Ermeni Sınırının Açılmasının Ülke Ekonomileri Üzerindeki Olası Etkileri Üzerine Bir Araştırma", Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2010, [http://eakademik.ktu.edu.tr/223/articles/istanbul\\_2010\\_bildiri.pdf](http://eakademik.ktu.edu.tr/223/articles/istanbul_2010_bildiri.pdf) (2 Aralık 2011), s.399.

<sup>480</sup> Sedat Laçiner, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı.6, 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154> (2 Aralık 2011).

<sup>481</sup> Bocutoğlu ve Bulut, s.399-401.

enerji anlaşması Azerbaycan baskısı sonucu gerçekleşmemiştir”<sup>482</sup>. İlişkilerin normalleşmesiyle bu yönde anlaşma Türkiye'nin bölge içinde ihracatında olumlu etki yapacağı gibi Ermenistan'ın elektrik ihtiyacını karşılayarak nükleer santrali kapatarak yenileme sürecine girebilir.

Ermenistan, sınırların açılmasının etkisiyle, enerji ve taşımacılık altyapısını geliştirerek, AB, Güney Kafkasya, Türkiye, Karadeniz, Rusya ve İran arasındaki projelerde birlikte çalışma imkânı elde edecektir ve bu durumdan önemli avantajlar sağlayabilecektir. Benzer durumlar başta Kars ve Iğdır olmak üzere Türkiye'nin doğu şehirleri için de geçerlidir. Sınır açıldığında Ermenistan'da yaşanacak hareketlilik, Türkiye'nin batıdaki şehirlerine nazaran geri kalmış olan bu sınır şehirlerini de bölgesel anlamda olumlu yönde etkileyebilecektir.<sup>483</sup>

Sonuçta ulusal çıkarları güvenlik bakımından Rusya'ya, medeni değerleri bakımından Avro-Atlantik dünyasına bağlı olan Ermenistan için sınırın açılması, ulusal çıkarlarındaki paradoksal yapının çözülmesine yardım edecektir. İstikrarlı bir Güney Kafkasya Bölgesi'nin, Türkiye'yi Kafkasya'daki ve Türkistan'daki Türk Cumhuriyetleri'ne yaklaştırma potansiyeli taşıdığı hususunun altının bir kere daha çizilmesinde yarar vardır.<sup>484</sup>

### 5.3.3 İnsani Boyut

Bu konuda her iki ülkede yaşayan insanların algısı önemlidir. Ermenilerin Türklerin kendilerini geçmişte yok etmek istediklerini veya soykırım yaptığı algısı Ermenilerin Türklerden nefret etmesine yol açmaktadır. Bu nedenle başlarına gelen birçok felaket nedeniyle Türkleri suçlayan Ermeniler gelinen noktada Ermenistan'ı ayakta tutabilmek için en çok Türkiye ile iyi ilişkilere ihtiyaçları olduğunu dahi göz ardı edebilmektedirler. Türk tarafının da Ermenilerin Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki toprak taleplerini tehdit olarak algılamaktadırlar. Ayrıca soykırımla suçlamaları Türkiye'nin ilişkileri normalleştirme konusunda önünü tıkamaktadır.

---

<sup>482</sup> Gökçe, s.1120.

<sup>483</sup> Bocutoğlu ve Bulut, s.401.

<sup>484</sup> a.g.m., s.403.

Bu süreçte ilişkileri normalleştirmek adına Türkiye sabır ve özenle yürütebileceği bir kampanya oluşturabilir. Bu kampanya Dışişleri, YÖK, Milli Eğitim Bakanlığı, Genelkurmay gibi çok sayıda sivil ve resmi kurumun katkısıyla ancak çok iyi bir eşgüdümle yürütülmelidir. Örneğin, 1990ların başlarında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan için uygulanan öğrenci burs sistemi Ermeniler için de uygulanabilir. Binlerce Ermeni öğrencinin Türk üniversitelerinde okuması ve böylece gelecek nesiller için doğrudan iletişim imkânının oluşturulması sağlanabilir.<sup>485</sup>

Eğitim alanında ayrıca Türkiye, Doğu Anadolu Bölgesinde, bölge ekonomilerini ve siyasetini yakından takip edebilecek bilimsel merkezler oluşturulabilir. Bölgedeki üniversitelerde bölge dillerini öğretecek bölümler açılabilir ve bu üniversiteler bünyesinde Gürcistan, İran, Ermenistan ve Azerbaycan araştırma merkezleri veya enstitüleri oluşturulması Türkiye'nin Güney Kafkasya bölgesel politikasında katkı sağlayabilir.<sup>486</sup>

Bunun dışında Ermenistan'a ve Kafkasya'ya dönük iletişim kanalları harekete geçirilebilir. TRT'nin veya Kafkasya'ya dönük olarak oluşturulabilecek bir yayın organının bölge dillerinde yayın yapması diyalog sürecini pekiştirecektir. Bu bağlamda Türkçe öğrenmek isteyen Ermenilere, Gürcülere ve diğer Kafkas halklarından gelenlere burs sağlanması da bu bağlamda değerlendirilebilir.<sup>487</sup>

Kültürel faaliyetler de psikolojik sorunların çözümünde yararlı olabilir. Yapılacak fuar ya da şenliklere Ermenistan'dan da heyetlerin çağrılması yararlı olabilir. Bu konuyla ilgili olarak Türkiye Van'daki Akdamar Kilisesini restore ederek 2007'de müze olarak kullanıma açmıştır. Ve 2010 yılında başlayan ve 2011 yılında da Akdamar Kilisesinde yılda bir kez ayin yapılmasına izin verilmiş birçok Ermeni bu gün için Van'da toplanmıştır. Türkiye'nin bu yöndeki somut adımı iki halkın diyalog kurması adına ve Türkiye'nin kendi üzerindeki olumsuz algısını kırması açısından önemli bir somut adımdır.

---

<sup>485</sup> Laçiner, "Türk-Ermeni İlişkileri", s.333.

<sup>486</sup> a.g.e., s.333.

<sup>487</sup> a.g.e., s.334.

Türkiye'nin kendi içinde demokratikleşme ve komşularıyla işbirliği geliştirme söylemi tarihiyle yüzleşebileceği iddiası gündeme gelmektedir. Türkiye'nin geçmişte bu güne Ermeni soykırımı yoktur söylemi yerini arşivlere açalım söylemine bırakarak sorunu devam ettirmiştir. Ermeniler ise bu süreçte soykırım ve Türk düşmanlığı üzerine kurulu Ermeni milliyetçiliğinin Ermeni kimliğinin oluşumunun ana eksenini olarak görmüşlerdir. Normalleşme süreciyle her iki tarafta kurulacak iletişim yoluyla-sivil toplum, kültürel faaliyetler veya konferanslar- karşılıklı algının değişimi için şarttır. Türkiye, son dönemde Ermeni okulları tarih kitaplarında karşılıklı düşman söylemini çıkartma çalışmaları her iki taraf adına olumlu adım atılmıştır.

Hrant Dink'in her iki tarafın algısını aslında iyi bir şekilde özetlemiştir; "Ermeniler ve Türkler birbirlerine bakışlarında klinik iki vaka durumundadırlar. Ermeniler travmalarıyla, Türkler de paranoyalarıyla. İçinde debelendikleri bu sağlıksız halden kurtulmadıkça -Türkler belki değil ama- Ermeniler' in kendi kimliklerini sağlıklı şekilde yeniden yapılandırmaları mümkün gözükmemektedir. Özellikle Türkler 1915'e bakışlarında empatik bir yaklaşıma girmedikçe Ermeni kimliğinin sancılı kıvranışı devam edecektir. Sonuçta görülüyor ki işte 'Türk' Ermeni kimliğinin hem zehri, hem de panzehridir. Asıl önemli sorun ise Ermeni'nin kimliğindeki bu Türk'ten kurtulup kurtulamayacağıdır".<sup>488</sup>

2007 yılında öldürülen Ermeni kökenli Türkiye vatandaşı Hrant Dink davası ekseninde Türkiye'de Ermeni algısını gündeme getirmiştir. Suikast sonucu, Türk ve Ermeni kamuoyunun ortaklaşa verdiği tepki Türkiye açısından önemlidir.\* Diğer yandan da Ermeni sorununu gündeme getirerek tartışılmışı sağlanmıştır. Ancak dava sonucu kamu vicdanını rahatlatmadığı gibi Türkiye'nin hukuk sistemini ve demokratikleşme denklemini tartışmaya açmıştır.

Ayrıca İnsani boyut paralelinde son olarak Türkiye'de birçok kaçak işçi konumunda Ermeni'nin bulunmasıdır. "ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi ve İsveç Parlamentosu'nda sözde Ermeni soykırımı tasarılarının kabul edilmesi

---

<sup>488</sup> İsmail Sürücüoğlu, "Hrant Dink Bu sözü Söyledi mi?" 20 Ocak 2011, <http://www.odatv.com/n.php?n=hrant-dink-bu-sozu-soyledi-mi-2001111200> (5 Ocak 2011).

\* Bu surette konu ekseninde yaklaşırsak Türkiye'deki Ermenilerin bu ülkenin bir parçası olduğu söylemlerin Cumhuriyetten bu yana konuşulmayan konunun yüksek sesle konuşulmasını sağlamıştır.

sonrasında Başbakan Erdoğan'ın "Gerekirse ülkemizde yaşayan 100 bin kaçak Ermeni'yi geri gönderebiliriz." Açıklaması<sup>489</sup> Türkiye'de yaşayan "kaçak Ermenileri" gündeme getirmişti.

Bu doğrultuda Avrasya Ortaklık Vakfı (EPF) ve İstanbul Kültür Üniversitesi Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi işbirliğiyle düzenlenen "Düzensiz Ermenistan Göçmenlerinin Türkiye'deki Durumu" araştırma\* bu konu açısından önemlidir. Araştırma sonucunda 1998 depremi ve Ermenistan'daki kötü ekonomik sürecin Türkiye'ye gelerek kaçak işçi olarak çalışmada başlıca nedenler olduğu belirtilmiştir. Ermenistanlı göçmenlerin Türkiye'ye gelmeden önce ortak duygularının "korku" olduğunu, özellikle Hrant Dink cinayetinden sonra çok korktuklarını ifade ettikleri belirtilmiştir. Araştırmanın en ilginç detayı ise kaçak Ermeni işçilerin çoğu, Ermeni kökenli patronların, Türk patronlardan daha kötü davrandığını belirtirken, Ermeni soykırımına ilişkin gündem olduğunda Türk patronlarıyla aralarında soğukluk yaşandığını belirtmiştir.<sup>490</sup>

Sonuç olarak yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni milliyetçiliği düşman Türk algısı üzerine yerleştirildiği görülmektedir. Özellikle Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasasında atıf yapılan Batı Ermenistan vurgusu ve bugüne kadar Türkiye sınırlarını tanıdığına dair resmi bir açıklamam yapılmamış olması ise Türkiye'de toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılanmaktadır. Ayrıca Ermenistan'ın ve özellikle diasporanın 1915 olaylarını soykırım olarak kabulünü sağlayan lobi faaliyetleri ise Türkiye'nin diğer ülkelerle ilişkilerini bozmaktadır. Bu da Türkiye içinde yaşayan vatandaş veya kaçak Ermenilere karşı tepki oluşturmaktadır.

---

<sup>489</sup> Gürkan Tuzlu, "Türkiye'deki Kaçak Ermeniler Öfkeli: Diaspora Önce Bize Ekmek Versin", Zaman Gazetesi, 18 Mart 2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=962910&title=turkiyedeki-kacak-ermeniler-ofkeli-diaspora-once-bize-ekmek-versin> (25 Aralık 2011).

<sup>490</sup> "Türkiye'de Kaçak Ermeniler Raporu", CNN, 15 Şubat 2010, [http://www.cnnturk.com/2010/turkiye/02/15/turkiyedeki-kacak-ermeniler-raporu/563910.0/index.html#Scene\\_1](http://www.cnnturk.com/2010/turkiye/02/15/turkiyedeki-kacak-ermeniler-raporu/563910.0/index.html#Scene_1) (1 Ocak 2012).

## 6 SONUÇ

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında, Güney Kafkasya ve Orta Asya'ya uzanan coğrafyada, önemli sorunlar ve fırsatlar ile karşı karşıya kaldığı aşikârdır. Özellikle, Kafkaslar' da Rusya ile var olan sınırın ortadan kalkması ve Gürcistan, Azerbaycan (Nahcivan) ve Ermenistan ile komşu durumuna gelmesi, Türkiye'nin daha hassas bir zeminde politika yapmasını ve daha titiz olmasını gerektirmiştir.

Güney Kafkasya Orta Asta ile bir bütün olarak ele alındığında da; jeostratejik anlamda, Orta Asya'ya giriş kapısı, Orta Asya ile bir bütün olarak ele alındığında ise, bölge önemli miktarda petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması nedeniyle Türkiye için önemlidir. Türkiye'nin Kafkasya'ya yaklaşımı, bölgedeki üç bağımsız cumhuriyetin katılımıyla, kapsamlı işbirliğinin kurulması arzusuyla, şekillenmektedir. Bu çerçevede; Türkiye, söz konusu ülkelerin bağımsızlıklarının pekişmesi, toprak bütünlüklerinin korunması ve ekonomik potansiyellerinin hayata geçirilmesi, Batı ile her alanda entegrasyonu için işbirliği ve güvenlik algılamalarına önem atfetmektedir.

SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ile (ilk tanıyan ülke) Türkiye arasındaki ilişkiler; Tarihsel, kültürel değerlerdeki yakınlık, coğrafi yakınlık, ortak ideal ve hedeflerin olması bir millet iki devlet kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak son dönemde ilişkiler Türkiye Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi için yapılan adımlarla gerilse de, Türkiye Azerbaycan'a destek olma politikasını sürdürmektedir.

Sovyetler Birliği dağılmadan önce başlayıp, Karabağ bölgesi dâhil olmak üzere Azerbaycan topraklarının %20'nin kaybıyla sonuçlanan Azerbaycan-Ermenistan çatışması sonrasında 1994 yılında sağlanan ateşkes durumu 2000'li yıllarda da devam etmektedir. AGİT bünyesinde kurulan Minsk Grubu'nun çözüme yönelik çabaları sonuç vermemiştir. Karabağ'da kurulan Ermeni yönetimi tam bağımsızlık ve bölgeyi Ermenistan'a bağlayan Laçın Koridoru üzerinde egemenlik talep etmekte, buna karşın Azerbaycan bölgeye üst düzey otonom vermeyi önermektedir. Sorun çözülene kadar Ermenistan işgal etmiş olduğu bölgelerden çekilmemekte kararlıdır. Sorunla yakından

ilgili ülkeler Rusya, Türkiye ve İran'dır. Rusya ve İran Ermenistan'ı desteklerken Türkiye Azerbaycan'ı desteklemektedir.<sup>491</sup>

Tarihi kültürel bağlarımızın yanı sıra, özellikle enerji alanında da Azerbaycan önemli bir stratejik ortaktır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz hattı enerji alanında iki ülke arasındaki önemli enerji köprüleridir. Azerbaycan, Türkiye-Yunanistan-İtalya hattına ve hayata geçirilmesi planlanan Nabucco projesi için Avrupa'ya doğalgaz temininde önemli bir ülke olurken, Türkiye ise bu kaynakların batıya aktarılmasında, enerji ulaşım ağının merkezi ülkesi konumuna gelebilecektir.

Türkiye'nin, Gürcistan politikası; her iki ülkenin birbirlerinin egemenliğine, bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı ile sınırların dokunulmazlığı ve iç işlerine karışmama ilkelerine dayanarak, aralarındaki ilişkilerin daha güçlendirilmesine dayanmaktadır. Öte yandan, Gürcistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, Türkiye, kısa sürede, bu ülkenin en büyük ticaret ortağı haline gelmiştir. Siyasi ve ekonomik desteğinin yanı sıra, Türkiye Gürcistan'a askeri alanında da destek olarak, NATO'nun Barış İçinde Ortaklık (BİO) çerçevesinde, Gürcistan ulusal ordusunun kurulmasına yardım etmiştir. Türkiye ve Gürcistan, Hazar Havzası enerji kaynaklarının, uluslararası pazarlara ulaştırılması konusunda da, işbirliği yaparak Bakü-Tiflis-Ceyhan hattını desteklemiştir.<sup>492</sup>

Kafkasya'daki bağımsız devletlerden bir diğeri ve Türkiye ile ilişkileri bir türlü istenilen seviyeye gelemeyen ülke, Ermenistan'dır. Tarihi saplantılar ve aşırı Rus baskısının, Dağlık Karabağ'daki olaylarla beslenmesiyle, Ermenistan-Türkiye ilişkileri bağımsızlığından itibaren hiçbir gelişme kaydetmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin, Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirilmesi; Ermenistan'ın işgal altında bulundurduğu Azerbaycan topraklarından (Dağlık Karabağ ve Laçın koridoru) çekilmesine ve başta asılsız soykırım iddiaları olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik iddia ve taleplerinden vazgeçmesine bağlıdır. Bununla birlikte, Ermenistan'a karşı; Türkiye

---

<sup>491</sup> Andican, s.954.

<sup>492</sup> Okan Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2004, s.280-281.

Cumhuriyeti aleyhindeki davranışlarını engelleyecek ve Azerbaycan ile ilişkileri olumsuz etkilemeyecek şekilde, “kontrollü yakınlaşma” politikası izlenmelidir.<sup>493</sup>

Ermenistan ile ilişkilerde hareket noktasını, toprak talebi ve soykırım iddiaları oluşturmaktadır. Ermenistan’ın Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan “Batı Ermenistan ve 1915 olaylarının soykırım olarak dünyada tanıtılması”, ilişkilerde sorun yaratan önemli bir faktördür. Türkiye özellikle, 1921 Kars ve Moskova antlaşmalarının geçerli olduğunu ve toprak talebi ile soykırım iddialarının olmadığını Ermenistan Cumhuriyeti tarafından resmi olarak bir belge ile deklarasyonunu istemektedir. Ermenistan ise böyle bir iddialarını yazılı olarak beyan etmemekte ( -şimdiye kadar hükümet başkanları düzeyinde böyle bir açıklama olmadı) ve öncelikle ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesini istemektedir. Özellikle Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Karabağ’ı biz aldık Ağrı’yı size bıraktık” açıklaması Türkiye üzerindeki toprak iddialarından vazgeçmediğinin göstergesidir.

Diğer nokta olan “soykırım unsuru” ise Türkiye yalnızca Ermenistan ile olan ilişkilerinde değil üçüncü ülkelerle olan ilişkilerini etkilemektedir. Diaspora 1915 isyanlarını soykırım olarak tanıtmakta ve bunun neticesinde özür ve tazminat taleplerini gündeme getirmektedir. Ermenistan Devleti ise bu söylemleri manevi olarak desteklemektedir.

Şu ana kadar diaspora faaliyetleri sonucu yaklaşık 20 ülke<sup>494</sup> Türkiye’nin 1915 olaylarında soykırım yaptığı kabul etmiştir. İsviçre’de kabul edilen, son zamanlarda da Fransa meclisinde olan Ermeni soykırımını inkâr edenlerin para veya hapis cezası verilmesi gündemdedir. Türkiye her ne kadar Fransa’ya baskı yapıp tarihin tarihçilere bırakılmasını savunsa da yasanın geçmesi muhtemeldir. Bu sorun Türkiye’nin Amerika ile olan ilişkilerinde de önemli bir sorun olarak karşımıza çıkar. Ermeni diasporası, soykırım tasarılarını 1980’den bu yana Amerikan parlamentosuna getirilerek onaylatmaya çalışmaktadır son olarak soykırım tasarısı 2010’da Amerikan Dış ilişkiler komitesinden geçmiş ve Temsilciler Meclisinin tatile girmesiyle gündeme alınmamıştır.

---

<sup>493</sup> Mert, s.282-283.

<sup>494</sup> Tez’in ek kısmında 174-179 sayfa aralığında Ermeni soykırımını tanıyan ülkeler verilmiştir.



Türkiye açısından asıl problem ise soykırım iddiaları karşısında ilk yıllarda başta tepkisiz kalan Türkiye daha sonra ise olayların araştırılması için arşivleri açmak ve özellikle ABD’de şirketler aracılığıyla soykırım tasarılarının Amerikan parlamentosu tarafından onaylanmasını önleme yoluna gitmekten öteye gidememiştir. Farklı ülkelerde kabul edilen tasarılar karşısında anlık tepki vermiş daha sonra ise bu konuda kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Özellikle Avrupa’da yaklaşık 5 milyonluk Türk nüfusu göz önüne alındığında, bu kapsamda Ermeni diaspora faaliyetleri karşısında karşı diaspora yada lobi faaliyetleri yapılmamıştır.

Ermenistan ile olan ilişkilerin başlamadan bitmesine yol açan son olay ise Dağlık Karabağ işgalidir. Kelbecer, Laçın Koridoru işgali, Hocalı katliamı ve son olarak Nahcivan saldırması Türkiye’nin Ermeni sınırlarını kapatmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde ilişkiler başlamadan bitmiştir diyebiliriz.

Ermenistan devlet düzeyinde ve Ermeni diasporasında Türkiye’ye karşı baskı aracı kullanılmaktadır. Türkiye tarafından ambargo uygulandığı iddia edilmekte ve Ermenistan’ın bu nedenden dolayı ekonomisinin kötüleştiği belirtilmektedir. Bu süreçte 1990’dan 2000’li yıllara kadar Türkiye Ermenistan ilişkilerinde önemli bir gelişme yaşandığı gözükmemektedir.

Ancak son dönemde Türkiye’de AKP hükümeti ve komşularla sıfır sorun-kazan kazan ekseninde, Türkiye’nin komşu ülkelerini tehdit olarak değil de, karşılıklı ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirerek her iki tarafında kazançlı çıkacağı varsayımı ortaya atılmıştır. Bu politikaya Kafkasya ekseninde ilişkilerin bozuk olduğu tek ülke olan Ermenistan ile de sorunların çözümüne dair “Futbol Diplomasisi” ile ilişkilerin normalleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu süreçte Türkiye’de politika değişimi hariç, diasporanın soykırım ve ambargo iddiaları neticesinde üçüncü ülkelerle yaşanan sorunlar, Rus-Gürcü savaşı sonrası, Rusya’nın Güney Kafkasya’da etkinliğini artırma çabası ve Amerika-Avrupa ekseninin Türkiye’ye karşı ilişkilerin normalleştirilmesi baskısı gibi uluslararası alandaki gelişmelerinde etkisi olmuştur. Ayrıca Türkiye normalleşme yoluyla, soykırım ve Dağlık Karabağ sorununda çözüme gidilebileceği umudu etkili olmuştur.

Bütün bunlar neticesinde İsviçre’de Ermenistan’la Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve İlişkilerin Geliştirilmesine dair protokoller imzalanmıştır. Protokollerin müzakere ve imzalanmasıyla ilişkilerin geliştirilmesi için ne gibi adımlar atılacağı belirlenmiştir. Protokol onay süreci sonrası ilişkilerin geliştirilmesinin taraflara kazanç sağlayıp sağlamayacağına bakmak gerekmektedir.

Ermenistan açısından bakacak olursak; Ermenistan denize sınırı olmayan kara ile çevrili ülke konumu ve Azerbaycan Türkiye sınırının kapalı olması nedeniyle bölgede bir anlamda izole olmuş devlet konumundadır. Bu nedenle ticaretini Gürcistan ve İran üzerinden yapmaktadır. Bu nedenle Türkiye sınırının açılması durumunda Ermenistan’ın ulaşım maliyetlerinde önemli ölçüde azalacağı ve bu sayede Batı pazarlarına açılacağı vurgulanmaktadır.

Ermenistan’ın Türkiye karşısındaki en zayıf tarafı, sınırlarının tamamen kara ile çevrilmiş bulunması ve Karadeniz ile bağlantısının, Gürcistan’dan sonra Türkiye üzerinden yapılabilecek olmasıdır. Bu sayede Ermenistan, Karadeniz’de Gürcistan’a karşılık alternatif Türkiye Trabzon limanını kullanarak ticaret yollarını arttırabilir. Ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinin normalleşmesi durumunda Gürcistan’dan sonra enerji boru hatlarının Ermenistan’dan geçilerek transit ülke konumuna gelebileceği belirtilmektedir. Nabucco projesinde Ermenistan’a da yer verilebileceği gündemdedir. Bu nedenle Ermenistan saldırgan tavrını sürdürmesi ekonomisinin kötüleşmesine ve yoksulluk sınırının 1 milyon olduğu ülkesinde hiçbir rasyonel tarafı yoktur.

Türkiye açısından ise Orta Asya açılma konusunda daha yakın konumdaki Ermenistan’ı ülkesini kullanabileceği bu sayede hem kısa hem de alternatif bir çıkış kapısı olacağı gözükmektedir. Ayrıca Türkiye ilişkilerin normalleşme yoluyla Ermenistan’ın devlet düzeyinde soykırım iddialarından vazgeçeceği ve Türkiye’nin sınırları resmen kabulü sağlanacağını umut etmektedir. Türkiye açısından, Kafkaslar’da en önemli husus, ”güç dengesinin” taraflardan herhangi birinin lehine bozulmaması ve bölgenin mümkün olduğunca silahtan arındırılarak, bir serbest ticaret alanı haline gelmesidir.

Bu kapsamda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için ilk önce Ermenistan'ın Dağlık Karabağ işgaline son vermesi gerekmektedir. Bu sayede Ermenistan protokollerin onay sürecini bu şarta bağlayan Türkiye'ye karşı kullanabilir. Ve taraflar arasında bu konu hakkında çözüm yolu oluşturulabilir. Ayrıca bu durumdan Türkiye'den çok Ermenistan karlı çıkma olasılığı yukarıdaki nedenlerden dolayı daha yüksektir.

Türkiye ise normalleşme süreci için protokollerin onayını Dağlık Karabağ işgali sona ermeden yapması durumunda, Azerbaycan ile olan ilişkilerini olumsuz etkileyeceği gözükmektedir. Azerbaycan tarafından Dağlık Karabağ ön koşulu olmadan protokollerini imzalayan Türkiye'ye karşı büyük tepki yaratmıştır. Azerbaycan'ın protokollerin onayı sonrası Rusya ile yaptığı enerji anlaşması bunun iyi bir örneğidir. Türkiye bu durumda Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ sorunun çözümü için Kafkasya İşbirliği Platformunda buluşturarak çözüm arayışına girebilir. Nitekim normalleşme sürecine başta bölgede Rusya ve Amerika'nın desteği önemlidir.

Türkiye'nin komşularla sıfır sorun politikası veya kazan-kazan ekseninde Ermenistan'la ilişkilerinin normalleştirme çabasının olumlu sonuçlandığı söylenemez. Her iki tarafın kazanacağı çıkara bakarak, var olan sorunların görmezden gerilmesinin mümkün olmadığı gözükmektedir. Devletlerin bu süreçte karşılıklı kazanımdan çok kendi kazanımlarını korumaları ya da göreceli olarak daha fazla olmasına önem verdiğini söyleyebiliriz. Tabii bunun Devletin sahip olduğu coğrafi konumu, ekonomi kapasitesi ve gücü ile orantılı olması ile bağlantılıdır.

Türkiye 300 milyar dolarlık ticaret hacmi<sup>495</sup>, sahip olduğu 70 milyonluk nüfusu ve coğrafi konumu itibariyle, Ermenistan'ın 1,5 milyar dolarlık ekonomisine ve nüfusuna göre Güney Kafkasya bölgesinde bölgesel güçlerden biridir. Üstelik ekonomisi ve güvenliği Rusya'ya olan asimetrik bağımlılığı göz önüne alınırsa bölgedeki en zayıf devletlerden birisidir. Bu süreçte ilişkilerin normalleşmesinden Ermenistan'ın hem ticaret hem de siyasi anlamda kazançlı çıkacağı söylenebilir. Ancak Ermenistan'ın dış politikasında tehditkâr ve yayılcı politikasını sürdürmesi, rasyonel

---

<sup>495</sup> Türkiye İstatistik Kurumu, "Yıllara Göre Dış Ticaret Hacmi", <http://www.tuik.gov.tr/Gosterge.do?id=3488&metod=IlgiliGosterge> (10 Ocak 2011).

bir politika değildir. Mearsheimer'ın iddia ettiği gibi -küçük devletler, güçlü devletlerin yanında yer alır iddiası- Ermenistan'ın bölgede Rusya'nın tarafından olmaktan başka şansı kalmaması tezini desteklemektedir.

Ermenistan dış politikasında ahlaki-moral ve tehdit unsurlarının varlığı realist bir politika yürütmesine neden olmaktadır. Bu süreçte Ermenistan'ın soykırım iddialarından vazgeçme olasılığı pek muhtemel değildir. Ermeni milliyetçiliği ve soykırım iddialarının diasporanın ana varlık sebebi olması büyük etkindir. Dünyanın farklı yerlerine dağılmış olan Ermenileri, bu söylemle birleştirmekte ve Ermeni milliyetçiliğini yaşatmaktadır. Ayrıca Diasporanın Ermenistan'a olan yardımları göz önüne alınırsa, (*Hayastan All-Armenian Fund* son on yılda 120 milyon dolar yardımın gerçekleştiğini belirlemekte<sup>496</sup>-) diaspora maddi anlamda da Ermenistan için önemli bir unsurdur. Realistlerin iddia ettiği gibi devlet dış politikasında ve ilişkilerinde ahlaki veya moral unsurlarından ziyade çıkarlarına bakması gerekmektedir.

Türkiye'de bu eksenle Azerbaycan ile ilişkilerinde sahip olduğu enerji kazanımı-çıkarı nedeniyle Ermenistan ile olan ilişkilerini bu eksenle değerlendirmemektedir. Türkiye'nin realist eksenle; Güney Kafkasya bölgesinde tarihi ve ekonomik bağları nedeniyle ilişkilerde önceliği Azerbaycan'a vermesi, Ermenistan boyutunu dışlamasına neden olmaktadır. Ancak Türkiye'nin enerjiye olan bağımlılığı ve kendisi enerji ulaşımında transit ülke olma politikası göz önüne alındığında realist açıdan Azerbaycan önemlidir.

Sonuçta Neoliberallerin iddia ettiği gibi devletlerin her zaman mutlak kazanç peşinden gitmedikleri Türkiye ve Ermenistan boyutunda gözükmemektedir. Ermenistan'ın güçsüz ekonomisine rağmen, tarihi sorunlar, işgalci tavrı ve diaspora nedeniyle, *irrendentist* dış politikasını yürütmektedir.

Türkiye'nin ise neoliberal eksenli uygulamaya başladığı dış politikası Ermenistan ile olan ilişkilerini düzeltmeye yetmemiştir. Aslında Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkilerinde tarihi-kültürel gibi manevi unsurlarından çok ekonomik kazanımların Ermenistan ile ilişkilerden daha önemli olduğu görülmektedir.

---

<sup>496</sup> Armenian Fund, [http://www.armenianfund.org/about\\_us/history.php](http://www.armenianfund.org/about_us/history.php) (20 Eylül 2011).

Diğer taraftan Ermenistan'ın Rusya ilişkilerinde etkili olan tarihi faktörlerin yanı sıra ekonomik ve stratejik faktörlerin etkili olduğu gözükmektedir.

Güney Kafkasya bölgesi ülkelerinin birbirleriyle olan ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde “tarih” unsurunun önemli paradoks olduğu gözükmektedir. Bölgede güç dengesinin tarih boyutunda meydana gelen dostluk/düşmanlık ekseninde belirlendiği gözlemlenmektedir. Bu eksende bölge ülkeleri sahip oldukları stratejik ve ekonomik çıkarlarını korumak istemesi yatmaktadır. Türkiye Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı, Rusya ise Kafkasya'daki stratejik müttefiki Ermenistan'ı kaybetmek istememektedir. Bu süreçte Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında Ermenistan ile ilişkileri, “soykırım”, diaspora, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan faktörüyle beraber Ermenistan'ın bölge enerji ve ulaşım projelerinden dışlanması üzerine olmuştur.

## EKLER

### EK 1: 1914 Yılı Osmanlı Devletindeki Ermeni Nüfus İstatistikleri

**Tablo 4: 1914 Yılı Osmanlı Devletindeki Ermeni Nüfus İstatistikleri**

Bölge	Osmanlı İstatistiklerine Göre Ermeni Nüfusu-1914 <sup>497</sup>	İngiliz İstatistiklerine göre - 1914 Osmanlı Nüfusu <sup>498</sup>	Prof. David Magie-ABD Dışişleri Bakanlığı Tarih Bölümü 1914 Osmanlı Nüfusu <sup>499</sup>	Sevk Edilen <sup>500</sup>	Kalan <sup>501</sup>
Adana-Mersin	50.139	57.686	35.000	14.000	15-16.000
Afyon (Karahisarı Sahip)	7.437	7.448	6.000	5.769	2.222
Ankara	44.507	53.957	20.000	21.236	733
Aydın	19.395	20.766	1.000	250	-
Antalya	630	630	1.000	-	-
Balıkesir (Karesi)	8.544	7.448	-	-	-
Beyrut	1.118	5.288	-	-	-
Birecik	-	-	-	1.200	-
Bitlis	114.704	119.132	185.000	20.000	-
Bolu	2.961	2.972	1.000	-	-
Bursa	58.921	61.191	57.000	-	-
Çanakkale (Kale-i Sutaniye)	2.474	2.541	2.000	-	-
Canik	27.058	28.576	20.800 <sup>502</sup>	26.374	
Cebel-i bereket	-		10.000	-	-
Çatalca	842	842	-	-	-
Çankırı	-	-	4.000		
Çorum	-	-	4.000	-	-
Denizli	-	-	800	-	-
Diyarbakir	55.890	73.226	82.000	20.000	-
Dörtyol	-	-		9.000	-
Edirne	19.725	19.888	-	-	-
Ertuğrul	-	-	18.000	-	-
Erzurum	125.657	136.618	205.000	5.500	-

<sup>497</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.15-16.

<sup>498</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.26-27.

<sup>499</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.31-33.

<sup>500</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.90-91.

<sup>501</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.90-91.

<sup>502</sup> Canik'e dahil yerler, Samsun, Ünye, Çarşamba ve Bafra idi.

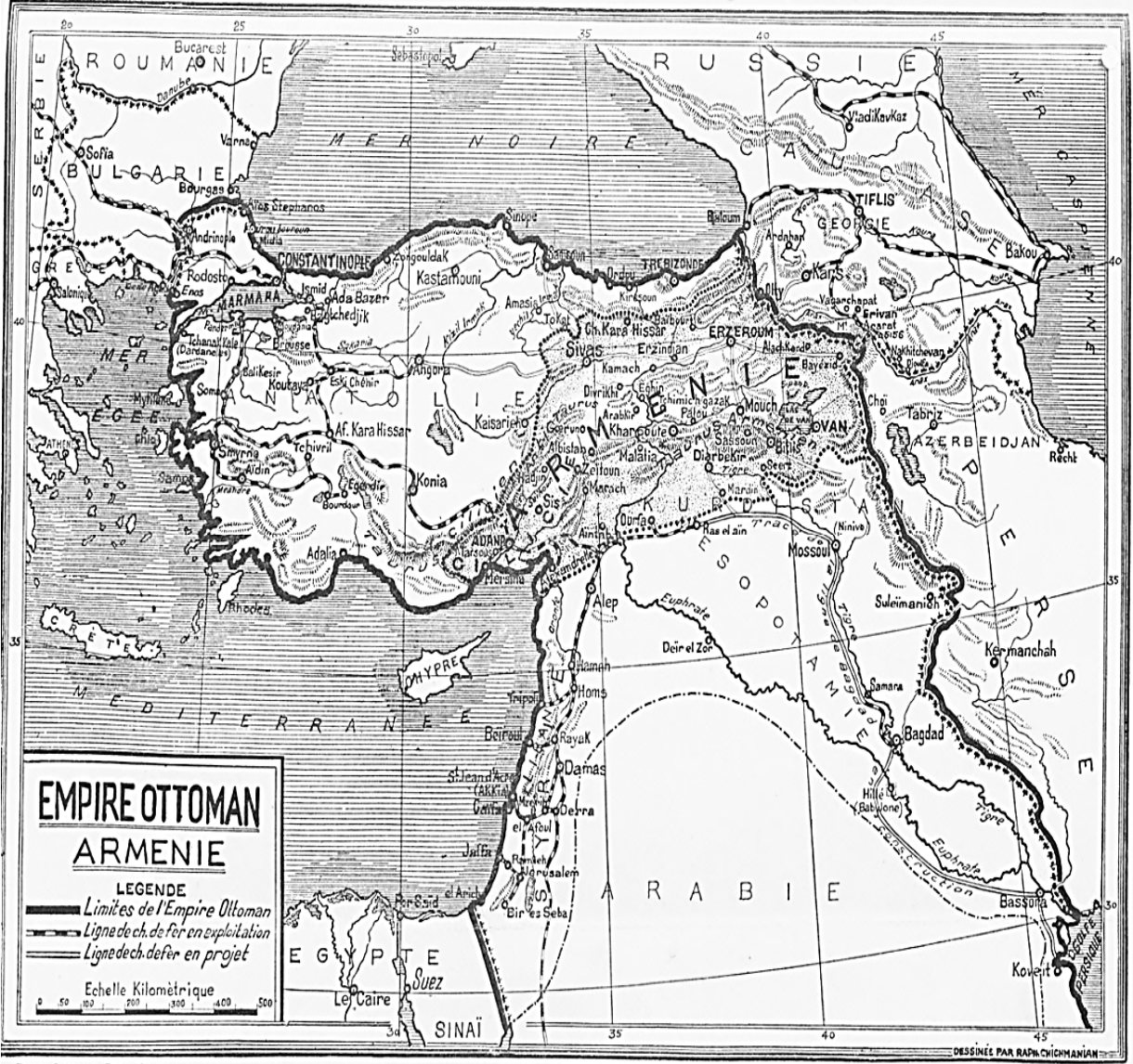
Eskişehir	8.276	8.807	-	7.000	-
Gümüşhane	-	-	2.000		
Giresun	-	-	-	328	-
Görece	-	-	-	250	-
Halep	35.104	49.486	-	26.064	-
Harpur	76.070	-	130.000	-	-
Haymana	-	-	-	60	-
Isparta	-	-	1.000	-	-
İçel	341	341	-	-	-
İstanbul	72.962	84.093	-	-	-
İzmir	-	-	18.000	256	-
İzmit	55.403	57.789	57.000	58.000	-
Kal'acık	-	-	-	257	-
Kastamonu	8.959	8.959	6.000	-	-
Kayseri	48.659	52.192	45.000	45.036	4.911
Keskin	-	-	-	1.169	-
Kırşehir	-	-	4.000	747	-
Konya	12.971	13.225	14.000	1.900	-
Kozan	-	-	30.000	-	-
Kudüs	1.310	3.043	-	-	-
Kütahya	-	4.548	13.000	1.400	-
Lazistan-			1.000		
Ma'muretül- aziz (Elazığ)	-	87.864	130.000	51.000	4.000
Maraş	27.842	38.433	55.000	-	8.845
Menteşe	12	12	200	-	-
Nallıhan	-	-	-	479	-
Niğde	4.890	5.705	2000	-	-
Ordu	-	-	-	36	-
Perşembe	-	-	-	390	-
Saruhan	-	-	7.000	-	-
Sivas	143.406	151.674	200.000 <sup>503</sup>	136.084	6.055
Sungurlu	-	-	-	576	-
Suriye	480 <sup>504</sup>	2.533	-	-	-
Sürmene	-	-	-	290	-
Tirebolu	-	-	-	45	-
Trabzon	37.549	40.237	30.000 <sup>505</sup>	3.400	-
Ulubey	-	-	-	30	-
Urfa	15.161	18.370	-	-	-
Van	67.792	67.792	190.000	-	-
Yozgat	-	-	37.000	10.916	-
Zor	-	283	-	-	-
Katolik Ermeniler	67.838	-	-	-	-
<b>TOPLAM</b>	<b>1.229.007</b>	<b>1.294.581</b>	<b>1.479.000</b>	<b>422.758</b>	<b>42.766</b>

<sup>503</sup> Sivas şehri içinde; Şebinkarahisar, Tokat, Niksar, Amasya ve Vezirköprü, Zile, Divriği, Gürün, Merzifon gibi küçük kazalar yer almaktadır.

<sup>504</sup> Deyrizor Vilayetinde 67 kişi de eklenmiştir.

<sup>505</sup> Trabzon Nüfusu içinde Tirebolu, Giresun ve Ordu da yer almaktadır.

## EK 2: Kurulmak İstenen Ermenistan: Harita-1870

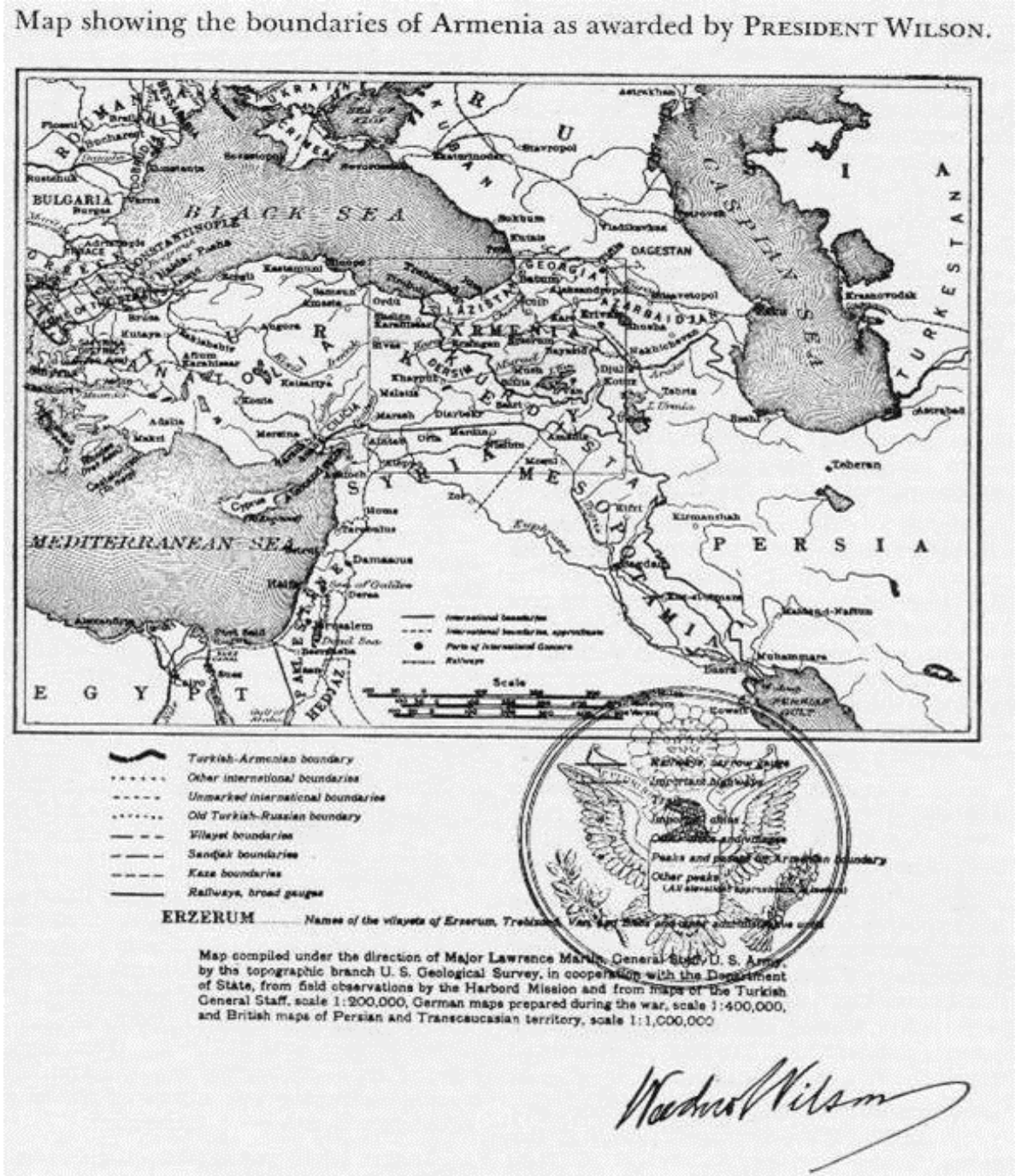


**Harita 10:** “Büyük Ermenistan İdeali Çerçevesinde” Ermenistan Haritası: 1870

**Kaynak:** “Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri”, <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/maps-interactive/resource-downloads/cab24-144-eastern-report.jpg> (2 Ocak 2012).



### EK 3: ABD Başkanı Wilson'un Çizdiği Ermenistan Devleti Sınırları: 1918



Harita 11: Amerikan Başkanı Wilson Tarafından Çizilen Ermenistan Devleti Sınırları: 1918

Kaynak: "The Armenia Encyclopedia", <http://www.armeniapedia.org/index.php?title=File:Wilsonian.jpg> (2 Ocak 2012).

**EK 4: Farklı Kaynaklara Göre<sup>506</sup> I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı'da Ermeni Nüfusu**

İstatistik Yılı	Yazar	Osmanlı Ermenileri
1892	Vital Cuninet	1.475.011
1896	Felix Weber	1.000.000
1901	H.F.B. Lynch	1.325.246
1901	Ludovic de Constenson	1.383.779
1910	Encyclopedia Britannica	1.500.000
1913	Ermeni Patrikhanesi	1.915.651
1913	Ludovic de Constenson	1.400.000
1914	Daniel Panzac	1.5-1.600.000
1914	Justin McCarty	1.698.303
1914	Osmanlı Nüfus Sayımı	1.229.007
1914	Stanford J. Shaw	1.294.851
1914	David Magie-ABD Dış İşleri Bakanlığı Tarih Bölümü	1.479.000
1914	İngiliz İstatistiklerine göre	1.294.581

**Tablo 5:** Farklı Kaynaklardan Ermeni Nüfusu İstatistikleri

<sup>506</sup> Özdemir ve Diğerleri, s.49-50.

## **EK 5: Lozan Antlaşması Azınlıklarla İlgili Maddeler<sup>507</sup>**

**Madde 31:**“18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluğa kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır”.

**Madde 32:** Devletlerden birinin uyrukluğunu, o devletin izni koşuluyla seçebileceklerini,

**Madde 33:** 31 ve 32. Maddeler hükümleri gereğince seçme haklarını kullanan kişiler bunu izleyen 12 ay içinde konutlarını seçme hakları lehine kullandıkları devlet topraklarına geçirmek zorunda oldukları belirtilmiştir. Ayrıca bu kişiler her tür taşınır mallarını birlikte götürebileceklerdir, bundan dolayı kendilerine hiç bir harç ya da resim yüklenmeyeceği belirtilmiştir.

Ayrıca Azınlıkların Korunması ile ilgili maddelere de yer verilerek, her türlü hakları Türk Hükümetince güvence altına alınmıştır. Bu maddeler şöyledir:

**Madde 37:** Türkiye, 38.den 48.e dek Maddelerde belirtilen hükümlerin temel yasalar [Les Lois fondamentales] olarak tanınmasını ve hiç bir yasa, yönetmelik ve hiçbir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve biç bir yasanın, yönetmeliğin ve resmi işlemin söz konusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlendiğini belirtir.

**Madde 38:** de Azınlıklar ilgili olarak Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy, ya da din ayırt etmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini, en geniş biçimde, korumayı yükümlendiğini, 39.madde ile Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

**Madde 40:** Müslüman olmayan azınlıklara Türk vatandaşlarıyla aynı hukuk kurallarına bağlı olmak beraber, özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim

---

<sup>507</sup> Lozan Barış Antlaşması Metni, (t.y.), [http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan\\_TR.pdf](http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf) (22 Eylül 2011), s.9-11.

kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.

**Madde 41:** Genel öğretim konusunda Türk Hükümeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere, gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır. Bu azınlıklar Devlet bütçesi Belediye ya da benzeri bütçelerde eğitim, din, ya da yardım amacıyla genel gelirlerden verilecek paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır.

**Madde 42:** Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder. İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel Komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte, Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır.

Türkiye Hükümeti söz konusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları, mezarlıkları ve öteki dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir. Bu azınlıkların bugün Türkiye'de bulunan Vakıflarına ve dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecek ve yeni dinsel ve yardım kurumları kurulması için, benzeri öteki özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

**Madde 43:** Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatilleri gününde Mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmaları nedeniyle, onların hiç bir hakkı ortadan kalkmayacaktır. Bununla birlikte, bu hüküm söz konusu Türk yurttaşlarının, kamu düzeninin korunması bakımından, öteki tüm Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden bağışık kılmayacaktır.

**Madde 44:** Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde, uluslararası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyetinin güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukta ahsan, bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir.

## EK 6: Ermeni Soykırımını Tanıyan Ülkeler

- Uruguay: Ermeni iddialarını ilk tanıyan ülkedir. 1965 yılında çıkartılan yasayla 24 Nisan günü “1915'te ‘ulusal kırıma’ maruz kalan ‘Ermeni şehitleri’ anma günü” ilan edildi. 2004 yılında kabul edilen bir başka yasayla başta devlete ait olanlar olmak üzere televizyon ve radyoların 24 Nisan günü yayın akışlarının bir bölümünü 1915 olaylarına ayırmasını zorunlu hale getirildi. 2005 yılında onaylanan bir kararla da "Ermeni Soykırımı'nın tanınma sürecine katkıda bulunan ve Türk ile Ermeni halkları arasında bir uzlaşma sağlanmasına yardımcı olmak isteyen" Uruguay parlamentosunun Türkiye'ye Ermenistan üzerindeki ablukasına son vermesi ve diplomatik ilişkiler geliştirmesi çağrısı yapıldı.<sup>508</sup>

- Kıbrıs Rum Kesimi - (29 Nisan 1982): Kıbrıs Rum Kesimi Parlamentosu, sözde Ermeni Soykırımını tanıyan bir karar aldı.<sup>509</sup>

- Avrupa Parlamentosu (AP) - (17 (18) Temmuz 1987): Avrupa Parlamentosu (AP), “Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü Üzerine Karar” başlıklı bir karar kabul etti. AP, sözde Ermeni soykırımının Türkiye tarafından kabul edilmesinin AB üyeliği için bir ön koşul olduğu mesajını verdi. AP'nin bu kararı almasında, 1965'ten beri Taşnak partisi önderliğinde çeşitli ülkelerde örgütlenmiş olan Ermeni Davasını Savunma Komitesi etkili oldu.<sup>510</sup>

- Ermenistan – (23 Ağustos 1990): Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti, bir Bağımsızlık Bildirgesi yayımlayarak bağımsızlığını ilan etti. Ermeni devletinin esaslarını ve emellerini içeren bu bildirmede, “Ermeni soykırımının Türkiye tarafından tanınması” ve “Batı Ermenistan'ın Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti emelleri olduğu” belirtildi. (Madde XI) Batı Ermenistan, Türkiye'nin doğusu demektir. Temmuz 1995'te

---

<sup>508</sup> “Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler”, *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/galeridetay.aspx?cid=33604&rid=4369> (22 Eylül 2011).

<sup>509</sup> Şimşir, s.35.

<sup>510</sup> Şimşir, s.35.

Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası kabul edilerek bu emelleri anayasa esası haline gelmiş oldu.<sup>511</sup>

- “Rusya - (15 Nisan 1995): Rus Duma’sı, 15 Nisan 1915’te sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar kabul etti.

- Yunanistan - (25 Nisan 1996): Yunanistan Parlamentosu aldığı bir kararla 24 Nisan tarihini “Türkler tarafından Ermenilere yapılan soykırımını anma günü” olarak kabul etti.”<sup>512</sup>

- Belçika - (26 Mart 1998): Belçika Senatosu, “Türkiye’de yaşayan Ermenilerin 1915’teki Soykırımını ile ilgili 1-736/3 Sayılı Kararı” kabul etti. Senato, aldığı bu karar ile Türkiye’den Ermeni sorunu konusunda bir dizi taleplerde bulundu. Kararda, “Ermenilerin düzenli ve sistemli biçimde öldürülmelerine dair tarihsel kanıtlar üzerine en ufak bir şüphe bile bulunmadığı” iddia edildi. Türk Hükümetinin soykırımını tanıması istendi.”<sup>513</sup>

- Fransa – (28 Mayıs 1998): Fransız Ulusal Meclisi, “Fransa 1915 Ermeni soykırımını resmen tanır” hükmünü içeren bir yasa’yı 29 oyla kabul etmiştir. Türkiye’nin itirazlarına rağmen tasarı Senato’dan geçmiştir. Türk-Fransız ilişkilerinde kriz yaratan yasa, 2,5 yıl aradan sonra Nisan 2000’de Ermeni soykırım tasarısı yeniden gündeme gelmiştir.<sup>514</sup> Bir yıl sonra yapılacak seçimler nedeniyle Chirac artan Ermeni diaspora baskılarına karşı sessiz kalmıştır. Nitekim tasarı Senato da 8 Kasım 2000’de 40’a karşı 160 oyla kabul edilmiştir.<sup>515</sup> 18 Ocak 2001’de parlamentonun aldığı kararla ise Türkiye’yi soykırım yapmakla suçlamış ve yeniden Ermeni soykırımını tanıdığını belirtmiştir.<sup>516</sup> Bu süreçte Türkiye iddiaları kınamış, Fransa’yı savunma Bakanlığı ihalelerinden çıkararak cevap vermiştir. Fransa daha sonra 12 Ekim 2006’da soykırımın inkârını suç kabul edilen bir tasarıyı parlamento gündemine getirdi. Ulusal Meclis'te

---

<sup>511</sup> Şimşir, s.36-37.

<sup>512</sup> a.g.e.,s.35-36.

<sup>513</sup> a.g.e., s.37.

<sup>514</sup> Laçiner, “Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası”, s.299-301.

<sup>515</sup> a.g.e., s.301.

<sup>516</sup> a.g.e., s.303.

tasarı 19'a karşı 106 oyla kabul edildi. Ancak tasarı, daha sonra Senato'nun gündemine getirilmedi.<sup>517</sup> Yasanın ilginç tarafı sıradan vatandaş veya siyasetçi Ermeni soykırımını yoktur derse suç iken, Bilim insanları veya araştırmacılar istisna getirilmiştir.

- İsveç – (29 Mart 2000): İsveç Parlamentosu sözde Ermeni soykırımını tanıyan bir karar aldı. Son olarak Mart 2010'da İsveç Parlamentosu bir oy farkla Ermeni iddialarını tanıdı. Ayrıca Türkiye'nin Süryani, Asuri, Keldani ve Pontuslu Rumlara da soykırım uyguladığı öne sürüldü.<sup>518</sup>

- Lübnan – (11 Mayıs 2000): İlk olarak, Lübnan parlamentosu alt kanadı, 3 Nisan 1997 tarihli kararında, 24 Nisan tarihinde "Ermeni halkına karşı işlenen katliamların yarattığı felaketin" anılacağını bildirdi. 11 Mayıs 2000'de ise her iki kanatta kabul edilen parlamento kararıyla, gelecekte benzer olaylarının yaşanmaması için Ermeni "soykırımının uluslararası alanda tanınmasının gerekli bir koşul olduğu" belirtildi.<sup>519</sup>

- Vatikan – (27 Eylül 2001): Papa 2. Jean Paul, Eçmiyazın'de Kilisesi'nde düzenlenen ayinden sonra Ermeni Patriği 2. Karekin ile ortak açıklama yayımladı. Açıklamada, "20. yüzyılın ilk soykırımı olarak adlandırılan 1.5 milyon Katolik Ermeni'nin katli ve eski totaliter rejim zamanında binlerce kişinin yok edilmesi, bugünkü kuşağın hafızasında tazeliğini koruyan trajedilerdir" ifadesi kullanıldı.<sup>520</sup>

- Kanada – (2004): Kanada meclisi, konuyla ilgili ilk kararını 23 Nisan 1996'da aldı. Bu kararda, "24 Nisan 1915'te meydana gelen ve yaklaşık 1,5 milyon kişinin canına mal olan Ermeni trajedisinin ve insanlığa karşı işlenmiş diğer suçların tanındığı" belirtildi. Parlamentonun diğer kanadı Senato ise 2002 yılında aldığı bir

---

<sup>517</sup> Laçiner, *Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası*, s.317-320.

<sup>518</sup> "Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler", *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

<sup>519</sup> a.g.y.

<sup>520</sup> "Ve Papa 2. Jean Paul Kendini Tutamadı", *Milliyet*, 28 Eylül 2001, <http://www.milliyet.com.tr/2001/09/28/guncel/gun07a.html> (22 Eylül 2011).



kararla, Kanada hükümetini "Ermeni Soykırımı"nın tanımaya davet etti. 2004'te ise Meclis, 1915'in "soykırım olduğunu kabul etmiştir" denilen bir kararı onayladı.<sup>521</sup>

- İsviçre: İsviçre Ulusal Konseyi, 15 Aralık 2003'te 1915 olaylarının "soykırım" olduğunu kabul ederek, Fransa'dan sonra Batı Avrupa'da meclisi aracılığıyla resmen tanıyan ikinci ülke olmuştur.<sup>522</sup> Ayrıca 2007'de Atatürkçü Düşünce Derneği Bern örgütünün Winterhur şehrinde soykırım iddialarının "emperyalist bir yalan" olarak nitelendirince, polis tarafından gözaltına alınan 3 Türk 4 ilan 5 ay arasında hapis cezasına çarptırılmıştır. Aynı şekilde 2008'de yaşanmış 3 Türk Ermeni iddialarını reddetmesi nedeniyle ceza almıştır.<sup>523</sup> Ayrıca Halaçoğlu ve Doğu Perinçek soykırım iddialarını reddetmeleri nedeniyle de haklarında dava açılması İsviçre'de ifade özgürlüğü açısından tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

- Arjantin - (18 Mart 2004): Ermeni diasporasının en güçlü olduğu Güney Amerika ülkesi Arjantin, bu konuda en çok karar alan ya da açıklama yapan yerlerin başında geliyor. Arjantin Halk Senatosu 5 Mayıs 1993'te yaptığı deklarasyonda iddiaları ilk kez tanıdı ve 1915 olaylarının 20'nci yüzyılın ilk "soykırımı" olduğunu belirtti. Arjantin parlamentosu, 2003 yılından itibaren de düzenli olarak her yıl bu deklarasyonu yayınladı. Ayrıca okul müfredatlarına da "Ermeni soykırımı"nın eklenmesi ve okullarda öğretilmesi önerisi yasalaştı. Arjantin'de ayrıca 10'a yakın "soykırım heykeli" bulunuyor.<sup>524</sup>

- Slovakya – (2 Aralık 2004) 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlamış, Türkiye'nin bu insanlık suçunu kabul etmesini ve Ermenistan yaptırımlarına son vermesi gerektiğini belirtmiştir. Hollanda - 5 Aralık 2004'te, Litvanya, 15 Aralık 2005'te, ü sözde soykırımı tanıyan bir karar aldı.<sup>525</sup>

---

<sup>521</sup> Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler", *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

<sup>522</sup> Laçiner, Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası, s.415.

<sup>523</sup> age. s.423.

<sup>524</sup> Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler", *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

<sup>525</sup> Şimşir, s. 39.

- Polonya parlamentosu, 19 Nisan 2005'te "Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de meydana gelen Ermeni Soykırımı'nın yıldönümünün anan" bir karar aldı.

- Almanya parlamentosu Bundestag, 2005 yılında 1915 olaylarıyla ilgili bir karar aldı. Metinde, "soykırım" ifadesi yalnızca bir defa yer aldı. Bundestag'da kabul edilen kararda, "çok sayıda bağımsız tarihçi, parlamento ve uluslararası örgütün Ermenilerin tehcir ve ortadan kaldırılmasını soykırım olarak nitelendirdiğine" dikkat çekildi. Kararda, geçmişte yaşanan olayların incelenmesi için Türk, Ermeni ve yabancı tarihçilerden oluşan bir komisyon kurulması önerisi getirilirken, Almanya'nın da savaş sırasında Türkiye'nin müttefiki olduğu için olaylardan dolayı özel bir sorumluluğu olduğu vurgulandı. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı'ndan ilgili döneme ait arşivlerini açması istendi.<sup>526</sup>

- Venezüella Ulusal Meclisi'nin 1915 olaylarını tanıyan kararı, 14 Temmuz 2005'te dönemin Devlet Başkanı Nicolas Maduro Moros tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi. Kararda, insanlık tarihinin ilk "bilimsel olarak planlanmış, düzenlenmiş ve gerçekleştirilmiş soykırımının" 90 yıl önce yaşandığı belirtildi. Metinde yaklaşık 2 milyon Ermeni'nin "Jön Türkler" rejimi tarafından "Pantürkizm" ideolojisine uygun olarak "yok edildiği" ifade edildi.<sup>527</sup>

- Litvanya parlamentosunda alınan kararla, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaptığı "Ermeni soykırımı" kınandı ve Ankara hükümetinden bu iddiaları tanınması istendi.

- Şili senatosu, 5 Haziran 2007 tarihinde "Ermeni soykırımı"na tanıyan bir kararı kabul etti.

- Galler Başbakanı Carwyn Jones, 29 Ocak 2010'da Holokost'u anma günü için düzenlenen törenler sırasında sözde "Ermeni soykırımını" tanıdığını açıkladı.

---

<sup>526</sup> Laçiner, "Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası", s.407.

<sup>527</sup> Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler", *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

Büyük Britanya'ya bağlı dört ülkeden biri olan Galler hükümeti 2002 yılında sözde Ermeni soykırımını resmen tanımıştı.<sup>528</sup> Birleşik Krallık Parlamentosu'nda İskoçya ve Kuzey İrlanda milletvekillerinin büyük çoğunluğu 16 Ocak 2010'daki oylamada "Ermeni Soykırımı"nı tanıdı. Parlamentodaki 59 İskoç milletvekilinden 37'si, 18 Kuzey İrlandalı milletvekilinden ise 11'i yasayı onaylayarak iddiaları tanıdı.<sup>529</sup>

- İspanya'daki özerk Katalunya bölgesinin parlamentosu, Mart 2010'da onayladığı bir kararla, Ermeni iddialarını kabul etti. Türkiye, bu olay üzerine Madrid hükümetiyle temasa geçti ve bu kararın İspanya hükümetinin kararını yansıtmadığı yanıtını aldı. Katalunya Özerk Yönetimi Başkanı Jose Montilla ise bir mektup göndererek Katalunya yönetimi adına Türkiye'den özür diledi.<sup>530</sup>

---

<sup>528</sup> "Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler", *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

<sup>529</sup> a.g.y.

<sup>530</sup> a.g.y.

## EK 7: Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller

### TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ARASINDA DİPLOMATİK İLİŞKİLERİN KURULMASINA DAİR PROTOKOL<sup>531</sup>

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aynı gün imzalanan İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'de öngörüldüğü şekilde, halklarının yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmeyi arzulayarak,

Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Nihai Senedi, Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı çerçevesindeki yükümlülüklerine atıfta bulunarak,

İkili ve uluslararası ilişkilerinde, eşitlik, egemenlik, diğer ülkelerin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygılı olacakları ve bu ilkelere saygı gösterilmesini sağlayacakları yönündeki taahhütlerini teyit ederek.

İki ülke arasında güven ve itimat ortamı oluşturulmasının ve bunun muhafaza edilmesinin, tüm bölgede barışın, güvenliğin ve istikrarın kuvvetlenmesine katkıda bulunacağını, güç kullanımından ya da güç kullanma tehdidinden imtina etmeye kararlı olarak, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü teşvik etmenin, insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunmasının önemini akılda tutarak,

İki ülke arasındaki mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanındığını teyit ederek,

Ortak sınırın açılması hususunda aldıkları kararı vurgulayarak,

İyi komşuluk ilişkileri anlayışıyla bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerini yineleyerek,

<sup>531</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> (28 Kasım 2011).

Hangi nedenle olursa olsun terörizmin tüm biçimlerini, şiddeti ve aşırıcılığı kınayarak, bu tür eylemlerin teşvikinden veya müsamaha görmesinden kaçınılacağını ve bunlara karşı mücadelede işbirliğine gidileceğini taahhüt ederek,

Ortak çıkarlar ve iyi niyet zemininde, barış, karşılıklı anlayış ve uyum hedefleri doğrultusunda ilişkileri için yeni bir model geliştirme ve istikamet belirleme iradelerini teyit ederek,

1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi uyarınca bu Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması hususunda anlaşmışlardır.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 günü Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA**



Ahmet Davutoğlu  
Dışişleri Bakanı

**ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA**



Edward Nalbandian  
Dışişleri Bakanı

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ**  
**İLE**  
**ERMENİSTAN CUMHURİYETİ**  
**ARASINDA İLİŞKİLERİN GELİŞTİRİLMESİNE DAİR**  
**PROTOKOL**<sup>532</sup>

Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti,

Aym gün imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol **rehberliğinde,**

İkili ilişkilerini karşılıklı çıkarlara saygı ve güven temelinde geliştirme hedeflerini göz önünde **bulundurarak,**

İkili ilişkilerini iki ülkenin ortak çıkarları temelinde, siyasi, ekonomik, enerji, ulaştırma, bilimsel, teknik, kültürel ve diğer alanlarda geliştirmeye ve ilerletmeye **kararlı olarak,**

Uluslararası ve bölgesel örgütlerde işbirliğinin, iki ülke arasında özellikle BM, AGİT, Avrupa Konseyi, Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi ve KEİ kapsamında geliştirilmesine **destek vererek,**

İki devletin, bölgede demokratik ve sürdürülebilir gelişmenin sağlanması, bölgesel istikrar ve güvenin güçlendirilmesi için işbirliği yapmak yönündeki ortak amaçlarını **dikkate alarak,**

Bölgesel ve uluslararası uyuşmazlık ve çatışmaların uluslararası hukuk ilkeleri ve normları temelinde barışçı şekilde çözümlenmesi hususundaki taahhütlerini **tekrarlayarak,**

Terörizm, sınıraşan örgütlü suçlar, uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi bölgeye ve dünya güvenlik ve istikrarına yönelik ortak güvenlik tehditleri konusunda uluslararası toplumun eylemlerini etkin şekilde desteklemeye hazır olduklarını **yeniden vurgulayarak,**

**1. Bu Protokolün yürürlüğe girmesinden itibaren 2 ay içerisinde ortak sınırın açılması hususunda anlaşmışlardır,**

**2. Her iki ülkenin Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli siyasi istişare**

<sup>532</sup> T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> ( 28 Kasım 2011).

gerçekleştirilmesi;

İki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelemesini de içerecek şekilde tarihsel boyuta ilişkin bir diyalogun uygulamaya konulması;

İki ülke arasında mevcut ulaştırma, iletişim, enerji altyapısı ve şebekelerinden en iyi şekilde istifade edilmesi ve bu yönde tedbirler alınması;

İki ülke arasında işbirliğini güçlendirmek amacıyla ikili hukuki çerçevenin geliştirilmesi;

İlgili kurumlar arasında ilişkilerin desteklenmesi ve uzman ve öğrenci değişimini teşvik etmek yoluyla bilim ve eğitim alanlarında işbirliği yapılması ve iki tarafa ait kültürel mirasın korunması ve ortak kültürel projelerin başlatılması amacıyla harekete geçilmesi;

İki ülkenin vatandaşlarına gerekli yardımı ve korumayı sağlayabilmek için 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine dair Viyana Sözleşmesi uyarınca konsolosluk alanında işbirliği tesis edilmesi,

İki ülke arasında ticaret, turizm ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla somut tedbirler alınması;

Çevre konularına ilişkin diyalog kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesi; hususlarında **anlaşmışlardır.**

**3.** Bu Protokol'ün yukarıdaki 2. işlem paragrafında ifade edilen yükümlülüklerin hızlı bir şekilde uygulanmasını teminen, ayrı alt komisyonları da kapsayan Hükümetlerarası bir ikili Komisyon'un kurulması hususunda **anlaşmışlardır.** Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere işbu Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra iki Dışişleri Bakanı başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulacaktır. Bu çalışma kuralları, işbu Protokol'ün yürürlüğe girmesini izleyen 3 ay içerisinde Bakanlar seviyesinde onaylanacaktır. Hükümetlerarası komisyon anılan çalışma kurallarının kabul edilmesinin hemen

ardından ilk toplantısını gerçekleştirecektir. Alt komisyonlar bu andan itibaren en geç 1 ay içerisinde çalışmalarına başlayacak ve görevlerini tamamlayana dek ara vermeden çalışacaklardır. Uygun olması halinde alt komisyonlara uluslararası uzmanlar da katılacaktır.

İşbu Protokol'ün uygulanmasına ilişkin ve iki tarafın üzerinde mutabakata vardıkları zaman çizelgesi ve unsurlar bu Protokolün ayrılmaz parçası olan ekli belgede zikredilmektedir.

Bu Protokol ve Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol aynı gün ve esasen onay belgelerinin değişimini takip eden ilk ayın ilk günü yürürlüğe girecektir.

10 Ekim 2009 tarihinde Zürih'te, Türkçe, Ermenice ve İngilizce dillerinde her biri orijinal olarak ikişer nüsha olarak imzalanmıştır. Yorum farklılığı olması halinde İngilizce metin esas alınacaktır.

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ ADINA**



Ahmet Davutoğlu  
Dışişleri Bakanı

**ERMENİSTAN CUMHURİYETİ ADINA**



Edward Nalbandian  
Dışişleri Bakanı

Ekli belge: Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün uygulanması için zaman çizelgesi ve unsurlar



**Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokol'ün uygulanmasına ilişkin zaman çizelgesi ve unsurlar**

<b>Atılacak adımlar</b>	<b>Zamanlama</b>
1. Ortak sınırın açılması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair
2. İki Dışişleri Bakanının başkanlığında, hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarını hazırlamak üzere bir çalışma grubunun oluşturulması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair Protokolün yürürlüğe girmesini izleyen günden 2 ay sonra
3. Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanması	Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında İlişkilerin Geliştirilmesine Dair
4. Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısının düzenlenmesi	Hükümetlerarası komisyonun ve alt komisyonlarının çalışma kurallarının Bakanlar düzeyinde onaylanmasından hemen sonra
5. Aşağıdaki alt komisyonların çalışmaya başlamaları: -siyasi istişare alt komisyonu; -ulaştırma, iletişim ve enerji altyapı ve şebekeleri alt komisyonu; -hukuki konulara ilişkin alt komisyon; -bilim ve eğitim alt komisyonu; -ticaret, turizm ve ekonomik işbirliği alt komisyonu; -çevre sorunlarına ilişkin alt komisyon; ve - iki halk arasında karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesi amacıyla, mevcut sorunların tanımlanmasına ve tavsiyelerde bulunulmasına yönelik olarak, tarihsel kaynak ve arşivlerin tarafsız bilimsel incelenmesini de içerecek şekilde bir diyalogun uygulamaya konulması için ve Türk, Ermeni ve aynı zamanda İsviçreli ve diğer uluslararası uzmanların da yer alacakları tarihsel boyuta ilişkin alt komisyon.	Hükümetlerarası komisyonun ilk toplantısından en geç 1 ay sonra

## KAYNAKÇA

### Kitap

Arı, Tayyar. **Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya ve İşbirliği**. 4. Basım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.

Andican, Ahat. “Kafkasya ile İlişkiler”, Haydar Çakmak (Ed.). **Türk Dış Politikası: 1919-2008** içinde. 1.Basım, Ankara: Platin Yayıncılık, 2008, ss. 953-962.

Anderson, M. Smith. **Doğu Sorunu: 1774-1923**. Eser, İdil (çev.). 2. Basım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Ata, Ferudun. “Ermeni Tehciri Yarılanmalarına İstatiksel Bir Bakış (1919-1921)”, Bakar, B. Öztürk, N. ve Beyoğlu, S. (Ed.). **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** içinde. 1. Basım. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, ss. 321-344.

Aydın, Mustafa “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**. Oran, Baskın (drl.). Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss.366-439.

Babacan, Hasan. “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, Bal, İdris ve Çufalı, Mustafa (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde. 1.Basım, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, ss. 297-308.

Bal, İdris. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Bal, İdris ve Çufalı, Mustafa (Ed.). **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde. 1.Baskı, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, ss.605-636.

Bozdağlıoğlu, Yücel. “Neorealizm”, Haydar Çakmak (Ed.). **Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teorileri** içinde. Ankara: Platin Yayıncılık, 2007, ss.143-148.

Bozkurt, Giray Saynur. “Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**. Yenigün, Cüneyt ve Efeğil, Ertan (drl.). Ankara: Nobel Yayınevi, 2010, ss.699-724.

Budak, Mustafa. “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları”, Bakar, B. Öztürk, N. ve Beyoğlu, S. (Ed.). **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** içinde. 1. Basım. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, ss. 109-128.

Cabbarzade, Müslüm. “Türkiye-Azerbaycan Siyasi İlişkilerinin Gelişmesinde İktisadi Unsurların Rolü”, Dinçer, Osman B. Özdal, Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.). **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3. Basım, Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss.373-377.

Caşın, Mesut Hakkı. “ABD’nin Kafkasya Politikasında Rusya İle Ortaklık Ve Rekabet Paradoksunun Olası Gelişmelerini Anlamak”, **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**. Tayyar Arı (drl.). Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, ss.325-383.

Cemilli, Elnur. **ABD’nin Güney Kafkasya Politikası**. 1.Basım. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

Demir, Ali Faik. **Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya**. 1.Basım. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003.

Dikkaya, Mehmet ve Bakır, Murat. “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısının Açılmasının Olası Etkileri”, Dinçer, O. Bahadır. Özdal, Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.). **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3.Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss. 245-262.

Erhan, Çağrı. “ABD’nin Orta Asya Politikaları ve 11 Eylül Sonrası Açılımları”, Aydın, Mustafa (drl.). **Küresel Politikada Orta Asya**. Ankara: Nobel Yayınevi, 2005, ss. 13-42.

Göktepe, Cihat ve Kızılkaya, Oktay. “Ermenilerde Kilise-Milliyetçilik İlişkisi ve Tehcir Kanunu”, Bal, İdris ve Çufalı, Mustafa (Ed.). **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde. 1.Basım, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, ss.283-296.

Görentaş, İtir Aladağ. “Realizm ve İkilem”, Hasret Çomak (Ed.). **Uluslararası İlişkilere Giriş: Teorik Bakış** içinde. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2009, ss. 41-66.

Halaçoğlu, Yusuf. **Sürgünden Soykırma**. 9.Basım. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2010.

İşeri, Emre. “Türkiye’nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya’daki Sınırları Ermenistan Boyutu”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**. Yenigün, Cüneyt ve Efeğil, Ertan (drl.). Ankara: Nobel Yayınevi, 2010, ss.247-264.

İşeri, Emre. “Turkish-Armenian Impasse in the Caucasus Security Complex”, Özden Zeynep Oktav (Ed.). **Turkey in the 21st Century** içinde. Surrey: Ashgate Publishing, 2011, ss. 115-134.

İşyar, Ömer Göksal. “Azerbaycan ve Dış Politikası”, **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**. Arı, Tayyar (drl.). Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, ss.193-227.

İşyar, Ömer Göksal. “Türkiye’nin Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığına Yönelik Politikaları 1992-2004” Yelda Demirağ ve Cem Karadeli (drl.), **Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya**, Ankara: Palme Yayıncılık, 2006, ss. 241-302.

Kaçaznuni, Ovanes. **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, Acaloğlu, Arif (çev.). 23. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Kantarıcı, Şenol. **Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**. 2. Basım. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2007.

Kantarıcı, Şenol. **Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası**. 1. Basım. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Kantarıcı, Şenol. "Tarih Boyunca Ermeni Sorunu", Kantarıcı, Şenol ve Diğerleri. **Ermeni Sorunu El Kitabı** içinde. Ankara: ASAM, 2002, ss.1-51.

Karagül, Soner. "Türkiye ile AB'nin Enerji Alanındaki İşbirliğinin Balkanlar'daki Yansımaları", Dinçer, O. Bahadır. Özdal, Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3. Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss. 157-169.

Karagül, Soner. "20. Yüzyılda Ermeni Diasporası ve Faaliyetleri", Bal, İdris ve Çufalı, Mustafa (Ed.), **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde. 1. Basım. Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, ss.569-589.

Kasım, Kamer. **Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya**. 1. Basım, Ankara: Uluslararası Strateji Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, 2009.

Kasım, Kamer. "Ermenistan", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (drl.). Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, ss.131-154.

Kaya, İbrahim. "Ermeni Sorunun Hukuksal Boyutları: Ulusal ve Uluslararası", Kantarıcı, Şenol ve Diğerleri, **Ermeni Sorunu El Kitabı** içinde. Ankara: ASAM, 2002, ss. 53-75.

Kaya, İbrahim. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler", Dinçer, O. Bahadır. Özdal, Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3. Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss. 223-234.

Koçer, Gökhan. "Gürcistan: Jeopolitik, Jeokültür, Jeoekonomi", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Arı, Tayyar (drl.). Bursa: MKM Yayıncılık, 2010, ss. 105-130.

Laçiner, Sedat ve Özertem, H. Selim. "Hazar Enerji Kaynakları: Enerji-Siyaset İlişkisi ve Türkiye", **Orta Asya ve Kafkasya Güç Politikası**. Demirtepe, M. Turgut (drl.). Ankara: USAK Yayınları, 2008, ss.63-117.

Laçiner, Sedat. **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**. 1. Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2008.

Laçiner, Sedat. İkinci, Arzu C. ve Kılıç, Gülay. "AB-Türkiye İlişkileri ve Avrupa'nın Enerji Güvenliği" Dinçer, O. Bahadır. Özdal Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.). **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3. Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss. 137-155.

Laçiner, Sedat. **Türk-Ermeni İlişkileri**. 1.Basım. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Lewy, Guenter. **1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**. Elitez, Ceren (çev.). 1. Basım. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Mert, Okan. **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2004.

McCarthy, Justin. **Ölüm ve Sürgün**. Umar, Bilge (çev.). 7.Basım. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1995.

Oğuz, Cem. **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Ermenistan Faktörü**. 1.Basım. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2010.

Oran, Baskın. "Sevres Barış Antlaşması", Oran, Baskın (Ed.). **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar** içinde. 1.Cilt. 11. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss. 123-138.

Özdal, Barış. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya", **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**. Yenigün, Cüneyt ve Efeğil, Ertan (drl.), Ankara: Nobel Yayınevi, 2010, ss.303-321.

Özdemir, Hikmet ve Diğerleri. **Ermeniler: Sürgün ve Göç**. 4.Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Özkan, Güner. "Kafkaslar İle İlişkiler", Çakmak, Haydar (Ed.). **Türk Dış Politikası: 1919-2008** içinde. 1.Baskı. Ankara: Platin Yayıncılık, 2008, ss.834-845.

Pamir, A. Necdet. "Kafkasya'daki Enerji Kaynaklarının Arz Güvenliği ve Kafkasya Siyasetine Etkileri", **Orta Asya ve Kafkasya**. Demirağ, Yelda ve Karadeli, Cem (drl.). Ankara: Palme Yayıncılık, 2006, ss.159-212.

Sarınay, Yusuf. "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", Bakar, B. Öztürk, N. ve Beyoğlu, S. (Ed.). **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu** içinde. 1. Basım, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, ss. 129-145.

Şimşir, Bilal. **Ermeni Meselesi: 1774-2005**. 5. Basım. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2009.

Tavkul, Ufuk. **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

Uzgel, İlhan. "1980-1990; ABD ve NATO'yla İlişkiler", Oran, Baskın (drl.). **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**. Cilt 2, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss.243-325.

Uzun, Turgay. "Osmanlı Devletinde Toplumsal Yapı ve Ayrılmacı Ermeni Hareketinin Doğuşu", Bal, İdris ve Çufalı, Mustafa (Ed.). **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri** içinde. 1.Basım, Ankara: Nobel Yayınevi, 2003, ss. 190-204.

Üzümcü, Adem. “Türkiye’nin Enerji Güvenliği ve Dış Politika Yansımaları” Dinçer, O. Bahadır. Özdal, Habibe ve Necefoğlu, Hacali (Ed.) **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası** içinde. 3.Basım. Ankara: USAK Yayınları, 2010, ss. 171-201.

Yalçınkaya, Alaeddin. **Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler Etnik Güğümden Küresel Kördüğüme**. 1.Basım. Ankara: Lalezar Kitabevi, 2006.

Yalçınkaya, Alaeddin. “Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Protokollere Giden Yol”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**. Yenigün, Cüneyt ve Efegil, Ertan (drl.). Ankara: Nobel Yayınları, 2010, ss.289-302.

Yeşilot, Okan (Ed.). **Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya**. İstanbul, Kitabevi Yayınevi, 2005.

## Makale

Akçay, Ekrem Yaşar. “Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Ermeni Açılımı” *Gümüştane Ü. Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*. 2011, Sayı.4. ss.19-44. <http://sbedergi.gumushane.edu.tr/belgeler/sbe-cilt2-sayi4/sayi46EkremYasarAkçay4.pdf> (24 Kasım 2011).

Akçadağ, Emine. “24 Nisan Yaklaşırken Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Son Durum” Bilgesam. 10 Şubat 2010. [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=562:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=562:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (24 Ekim 2011).

Aktan, Gündüz. Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu, (t.y.), [http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2\\_1\\_1.htm](http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm) (26 Eylül 2011).

Akter,” Ahmet. Ermenistan Cumhuriyetinin Jeopolitik Analizi”, *Ermeni Araştırmaları*. 2007. Sayı.27-28. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan =tr&Page =DergiIcerik &IcerikNo=534> (5 Ocak 2012).

Altıntaş, Ahmet. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tehcir Kararı Alması ve Uygulanması”, 2005, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.7, Sayı.1, ss.77-99. <http://www.aku.edu.tr/AKU/DosyaYonetimi/SOSYALBILENS/dergi/c7s1.htm> (17 Eylül 2011).

Aras, Bülent ve Özbay, Fatih. “Türkiye ve Ermenistan: Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti” *Seta Analiz*, 2009, Sayı.12, <http://www.setav.org/Ups/dosya/22458.pdf> (22 Ağustos 2011).

Aras, Osman Nuri. “Nabucco Projesi’nde Dönüm Noktası”, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi-TASAM. 13 Temmuz 2009. [http://ns.tasam.org/tr-TR /Icerik /1105/nabucco\\_projesinde\\_donum\\_noktasi](http://ns.tasam.org/tr-TR /Icerik /1105/nabucco_projesinde_donum_noktasi) (1 Eylül 2011).

Askerzade, Aygün. “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri Siyasi İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları”, *Karadeniz Araştırmaları*. Kış 2009, Sayı: 20, ss.1-17. [http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085\\_askerzade.pdf](http://www.karam.org.tr/Makaleler/121387085_askerzade.pdf) (6 Ağustos 2011).

Ata, Ferudun. “Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılanmaları”, Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004, Sayı.15, ss.297-323. <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/dergi15.htm> (24 Ekim 2011).

Bal, İhsan. “Zürih’te Protokol, Ermeni Diasporasında Öfke” USAK, 30 Aralık 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1116> (25 Kasım 2011).

Barsoumian, Nanore. “New Report on Armenia Poverty Rate Worries UNICEF”, *The Armenian Weekly*. January 6, 2011, <http://www.armenianweekly.com/2011/01/06/new-report-on-armenia-poverty-rate-worries-unicef/> (4 Kasım 2011).

Beyoğlu, Süleyman. “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Akademik Bakış*, 2008, Cilt.2, Sayı.3, ss.125-138. <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/sevr-ve-lozan-8217da-ermeni-sorunu-1250765068.pdf> (26 Eylül 2011).

Bilgin, Mustafa Sıtkı. “Lozan Konferansında Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, (t.y.). [http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten\\_Makale/10Mustafa\\_Sitki\\_Bilgin.pdf](http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/fulltext/Belleten_Makale/10Mustafa_Sitki_Bilgin.pdf) (17 Eylül 2011).

Bocutoğlu, Emre ve Bulut, Emre. “Türk-Ermeni Sınırının Açılmasının Ülke Ekonomileri Üzerindeki Olası Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2010, [http://eakademik.ktu.edu.tr/223/articles/istanbul\\_2010\\_bildiri.pdf](http://eakademik.ktu.edu.tr/223/articles/istanbul_2010_bildiri.pdf) (2 Aralık 2011).

Bozdağlıoğlu, Yücel ve Özen, Çınar. “Liberalizmden Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 2004, Cilt.1, Sayı. 4, ss. 59-79. <http://www.uidergisi.com/?p=882> (14 Nisan 2011).

Bozkuş, Yıldız Deveci. “Türkiye’den Bir Adım Daha Erivan Antalya Uçak Seferleri”, Avrasya İnceleme Merkezi, (t.y.). <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=21> (24 Kasım 2011).

Bozkuş, Yıldız Deveci. “Ermenistan’ın Demografik Yapısı ve Ermenistan’da Azınlıklar”, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü. 2006. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=483> (2 Temmuz 2011).

Cabbarlı, Hatem. “Bağımsızlık Sonrası Ermenistan-Rusya İlişkileri”, (t.y.). <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/index.html> (8 Aralık 2011).

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan-Rusya İlişkileri ve Batı Dünyasına Entegre Olma Potansiyeli”, Türksam. 30 Mayıs 2005. <http://www.turksam.org/tr/yazdir379.html> (10 Ocak 2012).

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Ekonomisi-2”, *First News*. 19 Temmuz 2011. <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110719032745471.html> (5 Ocak 2012).

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan ve Rusya Arasında Gelişen Askeri İşbirliği”, *Caspian Weekly*. 9 Şubat 2011. <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-dogu/3375-ermenistan-ve-rusya-arasinda-gelisen-askeri-isbirligi.html> (11 Ocak 2012).

Can, Mehmet. Türkiye Dış Politikasının Rus-Gürcü Savaşı ile Sınavı, International University of Sarajevo. Graduate Program on Strategic Analysis and Risk Assessment. <http://www.ius.edu.ba/mcan/CPAPERS/CPDF/T%C3%BCrkiye%20Politik%20asi.pdf>, (20 Eylül 2011).

Cohen, Ariel. “U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New "Silk Road" to Economic Prosperity”, The Herigate Foundation, July 24 1997. <http://www.heritage.org/research/reports/1997/07/bg1132> (20 Temmuz 2011).

Çelikipala, Mitat. “Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. Cilt.7, Sayı.25, Bahar 2010, ss. 93-126.

Çolakoğlu, Selçuk “Uluslararası Hukukta Hazar’ın Statüsü Sorunu”, 1998, Ankara Üniversitesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. Cilt. 53, Sayı.1, ss. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/479/5535.pdf> (8 Ocak 2012).

Çomak, İhsan. “Türkiye Ermenistan Protokollerini Doğru Okumak” *Bilgesam*. 7 Eylül 2009, [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doruokumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doruokumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (1 Aralık 2011).

Demir, Ali Faik. “SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 2005, Cilt.2, Sayı.5, ss.109-135. <http://www.uidergisi.com/?p=850> (28 Kasım 2011).

Demirci, Onur. “Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2010, Cilt.1, Sayı.1, ss.211-233. <http://sosyalb.gop.edu.tr/9.sayi/14.Demirci.PDF> (15 Şubat 2011).

Demirtepe, M. Turgut. “Dağlık Karabağ’da Umutlar Bir Başka Bahara”, *Caspian Weekly*, 30 Eylül 2011, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/kafkaslar.html> (11 Ocak 2012).

Doğanay, Rahmi. “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları” 2009, Fırat Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt.19, Sayı.2, ss.279-298. <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt19/sayi2/279-298.pdf> (23 Eylül 2011).

Ekşi, Muharrem. “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reel Politığe”, *Avrasya Etüdleri*. Sayı.36, 2009, ss.95-112.



Ener, Meliha ve Ahmedov, Orhan. “Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi”, **2. Ulusal İktisat Kongresi**, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 20-22 Şubat 2008, ss.1-17. [http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf\\_kongre/dosyalar/ener.pdf](http://www.deu.edu.tr/userweb/iibf_kongre/dosyalar/ener.pdf) (28 Ağustos 2011).

Ertürk, Ahmet Cemal. “Ermeni Diasporası’nın 2015 Yılı Hedefi Doğrultusunda İzlediği Politikalar”, Bilgesam. 27 Nisan 2011. [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1026:ermeni-diasporasnn-2015-yl-hedefi-dorultusunda-zledii-politikalar&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1026:ermeni-diasporasnn-2015-yl-hedefi-dorultusunda-zledii-politikalar&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (24 Eylül 2011).

Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, 2011, Sayı.6/1, ss.1111-1126. [http://turkishstudies.net/Makaleler/1875686895\\_g%C3%B6k%C3%A7emustafa.pdf](http://turkishstudies.net/Makaleler/1875686895_g%C3%B6k%C3%A7emustafa.pdf) (22 Kasım 2011).

Grieco, Joseph M. “Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, Cambridge University Press, 1988, Vol. 42, No. 3, ss. 485-507. <http://www.jstor.org/stable/2706787> (20 Aralık 2010).

Gürel, Şükrü S. “Karabağ Üzerine Bir Not”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/454/5152.pdf> (20 Kasım 2011).

Gürer, Cüneyt. “Dış Politikada Eksen Kayması, Eksen Genişlemesi ve Yeni Bir Eksenin Oluşumu”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK). 1 Temmuz 2010. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1553> (6 Haziran 2011).

İbrahimov, Rovshan. “Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan’ın Sorunu Çözümleme Politikasının Tarihsel Gelişimi-2”, *The First News*. 17 Ocak 2011. <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110117024226950.html> (5 Ocak 2012).

İşeri, Emre ve Dilek, Oğuz. “The Limitations of Turkey's New Foreign Policy Activism in the Caucasian Regional Security Complexity”, *Turkish Studies*. Vol.12, No.1, March 2011. ss.41-54.

İşyar, Ömer Göksel. “Avrasya’da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk ve Rus Örnekleri”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi*. 2008, Cilt.3, Sayı.6, ss.104-136. <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/P7sckRCMKlfSKPEtP9iSlo4n9JrfID.pdf> (20 Ağustos 2011).

Jackson, Alexander. “Turkey’s Caucasus Test” *Turkish Policy Quarterly*. Vol.9, No.4, Winter 2010/11, ss.81-92.

Kasım, Kamer. “11 Eylül Sürecinde Kafkasya’da Güvenlik Politikaları” *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları (OAKA) Dergisi*, 2006, Cilt1, No.1, ss.19-35. <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/bPU2ju5jnL7XvAe7EuSjXfQZzKyDA5.pdf>, (17 Mart 2011).

Kamer Kasım, “Türkiye ve Ermenistan Arasındaki Protokollerin Analizi”, Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu-USAK, 3 Eylül 2009. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1036> (20 Ağustos 2011).

Kasım, Kamer. “ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesinde Kabul Edilen Ermeni Tasarısı ve Etkileri”, USAK Gündem, 23 Ekim 2007. <http://www.usakgundem.com/yazar/816/abd-temsilciler-meclisi-dis-iliskiler-komitesinde-kabul-edilen-ermeni-tasarisi-ve-etkileri.html> (28 Ekim 2011).

Karaçin, Betül Buke. “Nabucco Projesinin Geleceği”, 14 Temmuz 2011. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=2205> (18 Eylül 2011).

Katman, Filiz. “Yeni Büyük Oyun, Güney Kafkasya ve NATO”, (t.y.). [http://etkinlik.aydin.edu.tr/resimler/makale/yeni\\_buyuk\\_oyun.pdf](http://etkinlik.aydin.edu.tr/resimler/makale/yeni_buyuk_oyun.pdf) (10 Ocak 2012)

Khachatryan, Haroutiun. “Poverty in Armenia After Economic Crisis”, Central Asia-Caucasus Institute, January 19, 2011. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5480> (4 Kasım 2011).

Kaya, İbrahim. “Ermeni Soykırım İddiaları Ve Hukuksal Çözüm Önerisi”, USAK. 18 Nisan 201. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1447> (17 Ağustos 2011).

Kısacık, Sina. “Enerji Nakil Hatları Çerçevesinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/analizler/enerjinakilturkiyazerbaycan.pdf> (20 Ağustos 2011).

Kocaman, Ömer. “Rusya’nın Ermenistan Politikası: Tek Boyutlu Siyasetten Çok Boyutlu Siyasete Doğru”, Türksam, 18 Şubat 2006. <http://www.turksam.org/tr/a797.html> (5 Aralık 2011).

Laçiner, Sedat. “Ermenistan-Türkiye Protokolleri: Kim Taviz Veriyor?”, USAK, 7 Eylül 2009, <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1042> (2 Aralık 2011).

Laçiner, Sedat. “Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler: 1991-2002”, *Ermeni Araştırmaları*. 2002, Sayı.2. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=303> (28 Aralık 2011).

Laçiner, Sedat. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu” *Ermeni Araştırmaları*. Sayı.6. 2002. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=154> (2 Aralık 2011).

Laçiner, Sedat. “Ermenistan Anayasa Mahkemesi ve Protokoller”, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, 21 Ocak 2010. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1317> (20 Eylül 2011).

Laçiner, Sedat. “Rusya ve Türkiye-Ermenistan Yakınlaşması: Rusya Neden Destek Veriyor?”, USAK, 23 Ekim 2009. <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1129> (10 Eylül 2011).

Lütem, Ömer Engin. “Türkiye-Ermenistan Varılan Nokta”, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, 2009. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Makaleler&MakaleNo=3225> (25 Kasım 2011).

Mehtiyev, Elhan. “Turkish-Armenian Protocols: An Azerbaijani Perspective”, *Insight Turkey*, Vol.12, No.2. 2010, ss.41-47.

Özdemir, Haluk. “Uluslararası İlişkiler Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2008, Cilt:63, Sayı:3, ss.113-144. [http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=42&sayi\\_id=935](http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=42&sayi_id=935), (5 Şubat2011).

Özdal, Habibe. “Tarihsel Kördüğüm Dağlık Karabağ ve Rusya Faktörü” USAK Stratejik Gündem. 15 Haziran 2009. <http://www.usakgundem.com/yazar/1190/tarihselk%C3%B6rd%C3%BC%C4%9F%C3%BCm%E2%80%98da%C4%9F%C4%B1karakaba%C4%9F%E2%80%99-ve-rusya-fakt%C3%B6r%C3%BC.html> (15 Kasım 2011).

Özkan, Gökhan. “Türkiye’nin Orta Asya ve Kafkasya’daki Bölgesel Politikasında Enerji Güvenliği”, *Akademik Bakış*. Kış-2010, Cilt.4, Sayı.7, ss.17-40. [http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107\\_files/sayi7/02-Gokhan-Ozkan.pdf](http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107_files/sayi7/02-Gokhan-Ozkan.pdf) (15 Şubat 2011).

Seferli, Zeka. Azerbaycan-NATO ilişkileri:1, *The First News*, 30 Haziran 2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20110630033359309.html> (1 Ağustos 2011).

Selvi, Haluk. “Türkiye Azerbaycan Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü”, Sakarya Üniversitesi. Türk-Ermeni İlişkileri Araştırmaları Merkezi, <http://www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/azerbaycan.pdf> (17 Mart 2011).

Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. “Türkiye’nin Enerji Satrancı”. 2007. [http://www.turksae.com/sql\\_file/337.pdf](http://www.turksae.com/sql_file/337.pdf) (6 Temmuz 2011).

Soylu, Hakkı. “Enerji Koridoru Olma Yolunda Türkiye için Doğalgazın Önemi”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2007, Sayı.10. ss.1-14. <http://www.tsk.tr/SAREM/Dergiler/2007/sad10.pdf> (10 Mart 2011).

Sümer, Gültekin. “Stratejik İşbirliği ve Stratejik Ortaklık Kavramlarına Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Ege Akademik Bakış*. 2010, Cilt:10, Sayı:21, ss.671-698. [http://eab.ege.edu.tr/pdf/10\\_2/C10-S2-M13.pdf](http://eab.ege.edu.tr/pdf/10_2/C10-S2-M13.pdf) (30 Haziran 2011)

Şatana, Nil ve Özpek, Burak B. “ABD ve Türkiye’de Geçmişten Günümüze Güvenlik Çalışmaları”, *Ortadoğu Etütleri*. Ocak 2010, Cilt.2, Sayı.2, ss.75-114. [http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2010331\\_orsamnilsatana.pdf](http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2010331_orsamnilsatana.pdf) (5 Şubat 2011).

Toğa, Hakan. “Dağlık Karabağ Sorunu ve Türkiye”, Tuiç Akademi. 28 Nisan 2011. <http://www.tuicakademi.org/index.php/kategoriler/kafkaslar/1365-daglik-karabag-sorunu-ve-turkiye> (10 Ocak 2012).

Valayev, Murat. Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*. 2008, Sayı.30, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergilerIcerik&IcerikNo=575> (5 Ocak 2012).

Weaver, Robert. "Ortaklık Vasıtasıyla Güvenlik Sağlamaya Devam", *NATO Dergisi*, İlkbahar-2004, <http://www.nato.int/docu/review/2004/issue1/turkish/art1.html> (8 Ocak 2012).

Yazar, Yusuf. "Turkey's Role and Priorities in Enhancement of Security of Oil and Gas Supplies", *Seta Policy Brief*, 2010, Sayı.51, ss.1-20. <http://www.setav.org/ups/dosya/54331.pdf> (25 Eylül 2011).

Yeşilot, Okan. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2008, Sayı.36, ss.187-199. <http://edergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/viewFile/1937/1935> (10 Ocak 2012).

Yılmaz, Reha "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem, *Bilge Strateji*. Cilt:2, Sayı:2, Bahar-2010, ss.23-42. <http://www.bilgestrateji.com/store/dergi2/dergi2.pdf> (22 Haziran 2011).

Yılmaz, Reha. Türkiye-Gürcistan İlişkileri Üzerine, Bilgesam, 15 Temmuz 2011, [http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=1089:tuerkiye-guercistan-likileri-uezerine&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148](http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1089:tuerkiye-guercistan-likileri-uezerine&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148) (30 Ağustos 2011).

Yüce, Çağrı Kürşat. "Hazar Enerji Kaynaklarının Türk Cumhuriyetleri İçin Önemi ve Bölgedeki Yeni Büyük Oyun", *Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2008, Sayı.1. No.1, ss.158-183. <http://www.beykent.edu.tr/docs/1.pdf?phpMyAdmin=26b1ab37aa748d52c4747d623bec741b>, (2 Şubat 2011).

## Tezler

Abelyan, Armen V. "Russia's National Interest in the Transcaucasus And The U.S.Policy: Implications For Armenian National Security", (Master's Thesis, Naval Postgraduate Schooll, National Security Affairs, 2006). <http://www.dtic.mil/cgibin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA445283>

## Raporlar

BOTAŞ, **2010 Yılı Sektör Raporu**, Ankara, 2010, [http://www.enerji.gov.tr/yayinlar\\_raporlar/Sektor\\_Raporu\\_BOTAS\\_2010.pdf](http://www.enerji.gov.tr/yayinlar_raporlar/Sektor_Raporu_BOTAS_2010.pdf) (20 Eylül 2011).

Özbay, Fatih. "Uluslararası Politikalar Ekseninde Kafkasya Raporu", Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, No:15, <http://www.bilgesam.org/tr/images/documents/rapor15.pdf?phpMyAdmin=%2CgYPbTjUpeSMJALbPi6PHJdi4> (2 Haziran 2011).

Yılmaz, Reha ve İsmayılov, Elnur. “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu”, **Bilgesam Rapor No:37**. İstanbul: Bilgesam. 2011. <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/rapor/rapor37.pdf> (6 Kasım 2011).

International Crisis Group. **Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak Avrupa Raporu**. No:199, 2009. [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199\\_turkey\\_and\\_armenia\\_opening\\_minds\\_opening\\_borders\\_turkish.pdf](http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/199_turkey_and_armenia_opening_minds_opening_borders_turkish.pdf) (29 Kasım 2011).

### **Gazete ve Haber Siteleri**

Akgün, Birol. “Türkiye-Ermenistan Protokollerinin Stratejik Sonuçları”, *Yenişafak*. 18 Ekim 2009. <http://yenisafak.com.tr/Yorum/?i=217363> ( Ocak 2012).

Akyol, Taha. “Ermenistan Protokolü Zora Girdi”, *Milliyet Gazetesi*. 20 Ocak 2010. <http://siyaset.milliyet.com.tr/ermenistanprotokoluzoragirdi/tahaakyol/siyaset/siyasetyazardetay/20.01.2010/1188258/default.htm> (2 Aralık 2011).

“Diaspora, Bakü ve Muhalefet Dışında Herkes Memnun” Radikal Gazetesi, 11 Ekim 2009, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&Date=11.10.2009&ArticleID=958678&CategoryID=78> (26 Kasım 2011).

“Erdoğan: İşgal Sona Ermeden Ermenistan Sınırı Açılmaz”, *Radikal Gazetesi*. 13 Mayıs 2009. <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&Date=&ArticleID=935713&CategoryID=81> (25 Kasım 2011).

*Ermenistan Protokolleri Meclise Sundu*. BBC, 12 Şubat 2010, [http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/02/100212\\_armenia\\_turkey.shtml](http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2010/02/100212_armenia_turkey.shtml) (2 Aralık 2011).

“Ermeni Soykırımını Kabul Eden Ülkeler”. *Hürriyet*, 12 Mart 2010, <http://fotoanaliz.hurriyet.com.tr/GaleriDetay.aspx?cid=33604&rid=4369&p=11> (22 Eylül 2011).

“Ermenistan Dış Borç Servisi için Bu Yıl 21,5 Milyon Dolar Harcadı”. *News Armenia*, 24 Kasım 2010, <http://news.am/tur/news/39286.html> (5 Ocak 2012).

“Ermenistan’ın Savunma Bütçesi 2012 Yılında GSYİH’nın %3,6’sını Oluşturacak”. *News Armenia*. 1 Kasım 2011. <http://news.am/tur/news/80248.html> (10 Ocak 2012).

Gürdallı, Fehmi. “Nabucco Projesi Nedir? Ne Değildir?”. 13 Temmuz 2009. <http://www.ntvmsnbc.com/id/24983042/> (28 Ağustos 2011).

İsalı, Hüseyin. “Güney Azerbaycan’da Devrimden Sonra Oluşan Siyasal ve Sivil Teşkilatlar”, Günaskam, (t.y.). <http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=comcontent&task=view&id=317&Itemid=1> (30 Aralık 2011).

*Kafkas İstikrar Paketi Önerisinin Babası Demirel.* 2008. <http://www.cnnturk.com/2008/turkiye/08/12/kafkas.istikrar.pakti.onerisinin.babasi.demirel/490200.0/index.html> (4 Ağustos 2011)

*Nabucco Proje Destek Anlaşmaları İmzalandı.* 10 Haziran 2011. <http://www.enerjivetesinat.com/enerji-haberleri/doalgaz/1635-nabucco-proje-destek-anlamalar-mzaland> (28 Temmuz 2011).

*Nabucco'da Yeni Dönem.* 24 Temmuz 2009. [http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/07/090717\\_nabucco\\_pipeline.shtml](http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/07/090717_nabucco_pipeline.shtml) (2 Eylül 2011).

*Nabucco Gaz Boru Hattı.* [http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page\\_/portal/tr/Home/the\\_project](http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page_/portal/tr/Home/the_project) (28 Temmuz 2011).

Ornarlı, Barış. “Ermeni Tasarısı Belirsizliğini Koruyor”, *Voanews*. 22 Aralık 2010. <http://www.voanews.com/turkish/news/Ermeni-Tasars-Belirsizliini-Koruyor-112279394.html> (23 Eylül 2011).

“Şahdeniz-2 Gazı 2018’de Türkiye’de”. *Radikal*. 26 Ekim 2011, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1067547&CategoryID=80> (10 Kasım 2011).

Sürücüoğlu, İsmail. “Hrant Dink Bu sözü Söyledi mi?”. 20 Ocak 2011. <http://www.odatv.com/n.php?n=hrant-dink-bu-sozu-soyledi-mi-2001111200> (5 Ocak 2011).

*Tarihi Protokol İmzalandı, Diaspora Beyaz Saray'ı Suçluyor.* (t.y.). <http://turkishreporter.com/headlines/158-tarihi-protokol-mzaland-diaspora-beyaz-saray-suclad.html> (26 Kasım 2011).

*Trans-Hazar Boru Hattı Müzakereleri Başladı.* *The First News*. 27 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20111027010738912.html> (6 Kasım 2011).

Tuzlu, Gürkan. “Türkiye’deki Kaçak Ermeniler Öfkeli: Diaspora Önce Bize Ekmek Versin”, *Zaman Gazetesi*. 18 Mart 2010. <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=962910&title=turkiyedeki-kacak-ermeniler-ofkeli-diaspora-once-bize-ekmek-versin> (25 Aralık 2011).

“Türkiye’de Kaçak Ermeniler Raporu”, CNN, 15 Şubat 2010, [http://www.cnnturk.com/2010/turkiye/02/15/turkiyedeki.kacak.ermeniler.raporu/563910.0/index.html#Scene\\_1](http://www.cnnturk.com/2010/turkiye/02/15/turkiyedeki.kacak.ermeniler.raporu/563910.0/index.html#Scene_1) (1 Ocak 2012).

“Ve Papa 2. Jean Paul Kendini Tutamadı”. *Milliyet*, 28 Eylül 2001, <http://www.milliyet.com.tr/2001/09/28/guncel/gun07a.html> (22 Eylül 2011).

## İnternet

*Agreement Accelerates Turkey-Greece-Italy Pipeline.* June, 22, 2010. [http://pipelinesinternational.com/news/agreement\\_accelerates\\_turkey\\_greece\\_italy\\_pipeline/041564/#](http://pipelinesinternational.com/news/agreement_accelerates_turkey_greece_italy_pipeline/041564/#) (28 Temmuz 2011).

ABD Enerji Enformasyon İdaresi, Uluslararası Enerji İstatistikleri. <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=3&pid=3&aid=6&cid=AM,AJ,GG,KZ,RS,TX,UZ,&syid=2000&eyid=2011&unit=TCF> (20 Ocak 2011).

ABD Enerji Enformasyon İdaresi, Uluslararası Enerji İstatistikleri, <http://www.eia.gov/cfapps/ipdbproject/iedindex3.cfm?tid=5&pid=57&aid=6&cid=AJ,GG,IR,KZ,RS,TX,&syid=1999&eyid=2011&unit=BB#> (20 Ocak 2011).

Armenian Fund. [http://www.armenianfund.org/about\\_us/history.php](http://www.armenianfund.org/about_us/history.php) (20 Eylül 2011).

Armenia Diaspora. <http://www.armeniaspora.com/population.html> (t.y.), (5 Ocak 2012).

Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı. <http://mfa.gov.az/images/stories/ermeniantecavuzu.jpg> (20 Eylül 2011).

*Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı.* <http://botasint.com/Harita.aspx> (20 Haziran 2011).

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Proje Direktörlüğü, <http://www.btc.com.tr/proje.html> (15 Ağustos 2011).

“Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri”, <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/maps-interactive/resource-downloads/cab24-144-eastern-report.jpg> (2 Ocak 2012).

Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi, <http://www.botas.gov.tr/index.asp> (20 Temmuz 2011).

“Dünya Bankası Verilerine Göre Ermenistan Devleti Toplam Nüfusu” <http://data.worldbank.org/country/armenia> (7 Aralık 2011).

“Ermenistan Dışişleri Bakanlığına Göre Toplam Nüfus; 3 249 500”, <http://www.mfa.am/en/armenia-overview/>, (7 Aralık 2011).

<http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9032198&contentId=7058942> (10 Ağustos 2011).

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Bak%C3%BC-TiflisCeyhanPetrolBoruHatt%C4%B1> (15 Ağustos 2011).

*Lozan Barış Antlaşması Metni.* (t.y.). [http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan\\_TR.pdf](http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lozan_TR.pdf) (22 Eylül 2011).

*Nabucco Gaz Boru Hattı.* [http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/Home/the\\_project](http://www.nabucco-pipeline.com/portal/page/portal/tr/Home/the_project) (28 Temmuz 2011).

Trans-Hazar Boru Hattı Müzakereleri Başladı, *The First News*, 27 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20111027010738912.html> (6 Kasım 2011).

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı. Boru Hattı Projeleri. [http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub\\_tr/sub\\_icerik.aspx?id=146](http://www.tpao.gov.tr/tp2/sub_tr/sub_icerik.aspx?id=146) (8 Ağustos 2011).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. <http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-kei.tr.mfa> (10 Haziran 2011).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. Türkiye ve Ermenistan Arasında İmzalanan Protokoller. <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> (28 Kasım 2011).

*Türkiye - Yunanistan - İtalya Doğalgaz Boru Hattı Projesi.* [http://pipelinesinternational.com/news/agreement\\_accelerates\\_turkey\\_greece\\_italy\\_pipeline/041564/#](http://pipelinesinternational.com/news/agreement_accelerates_turkey_greece_italy_pipeline/041564/#) (28 Temmuz 2011).

Türkmenistan'dan Rusya'ya Trans-Hazar Cevabı, *The First News*, 20 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/guneykafkasya/rusya/20111020034642403.html> (7 Kasım 2011).

Türkiye İstatistik Kurumu. “Yıllara Göre Dış Ticaret Hacmi”. <http://www.tuik.gov.tr/Gosterge.do?id=3488&metod=IlgiliGosterge> (10 Ocak 2011).